

श्रीचतुर्था

श्रीकाशी-प्रतिवादिभयं मठार्थीभारण

प्रगदगुरु

श्रीमदनन्ताचार्यस्वामिनां

श्रीवदरिकाश्रम

यात्रावृत्तान्तः

[तैरेव तदात्वे लिखितानां मण्डुभाषिण्यां
शास्त्रादिक एतद्वृत्तिकायां प्रकाशि-
तानां पत्राणां सङ्ग्रहः]

SAR
A. A.

काञ्चयां

श्रीसुदर्शनमुदायन्यालये सममुद्यत ।

१९३०

PREFACE

H. H. The Jagadguru Srimad Anantacharya swamiji Maharaj of Srirangapatna, Prativadi Bhayankara matt of Kanchi, Founder of the Renaissance movement, Bombay who is otherwise known simply as Jagadguru Maharaj is almost a deified personality even in his life time and every Hindu house in India regards him as 'The modern saint.' A profound scholar, a great mystic and a practical philosopher His Holiness has made himself most useful not only to the land of his birth but to every orientalist all the world over. His literary, journalistic and propagandistic activities for the last thirtyfive years, His holy and unselfish zeal in the pursuit of culture and unabated interest in the spread of Godliness in the land speak for themselves in monumental legacies he leaves behind in the shape of about hundred and thirtyfour ancient standard works on Philosophy and Religion which he has edited and published in his press called "THE SUDARSHANA PRESS" at Conjee-

veram, in the shape of journals in sanskrit, Hindi and other Vernaculars serving as a true education in matters of practical religion and social philosophy and in the shape of innumerable temples all over the land engendering real love in the Votaries' breasts for service of God and Humanity. The purest chip of 'The Old Block,' His Holiness is no less a champion of our modern progressive methods in our New India and the scientific West. A Constant reader of news-papers and world magazines, a pakka linguist with an authoritative study in several languages His Holiness The Jagadguru is most Conversant with the present day events in every part of the world and it is certainly an intellectual and practical treat to hear him on the most vexed and leading problems in our national reconstruction and added to these, the ancient seer in him visualises the future of the world with his yogic vision and the transcendental perception of the inner workings of the Cosmic World.

Such a master-mind as the deep Ganges, steady like the Himalayas and sure like his Bombay Temple, a gem of South Indian Architecture has brought out in racy, elegant and Charming sanskrit a Book on his pilgrimage to Badarikasrama, the summum Bonum of every true and orthodox Hindu. The book is a collection of his contributions to his Manjubhashini, the only international sanskrit weekly in the world and a record of a true and instructive history of the pilgrimage in the most interesting manner possible. Interesting and instructive it certainly is and when the book is translated into English and other Vernaculars as undoubtedly it shall be, the several railway authorities, the officers of the respective P. W. D. in the areas under tour, the people living in the several territories under tour and chiefly the pilgrims themselves will find vast material for their benefit. In his own sanskrit preface the Illustrious Author says that his attempts to fill a void as no correct account of a tour on scien-

tific lines has been so far forth coming and that his attempt lay in the inspiration he got by reading tour accounts of European savants His comparisons of places and people and their habits and his striking contrasts of good and bad in the life of the country coming under his observation mark him out as a very superior critic in the present day India on things Indian A cursory study of the book will acquaint us with everything that an intelligent tourist requires for his information in a very deailed degree and to a minute observation The book is at once a railway guide with maps, plans and an account of topography, a social and economical review touching on ancient and modern Crafts and a collection of historical architectural, scenerical topics of a high order An admirer of nature and nature's beauty he has clothed everthing he writes upon in natural colours and makes us see with him the Divine in nature and probe with him into the Divine mystery there in

Though the treatment of the tour is about twenty seven years old and the author then was less by twenty seven years of age—for he is now fifty eight we can see sitting anywhere a grand panorama of what all he saw and what all he did in that long and arduous tour by his masterly treatment of the subject His admiration for the progressive Bombay and his contrast with the lethargy-struck Conjeeveram, the ancient kanchi under decadence, is something like a thesis on the necessity of social and economical adjustment His frequent references to Puranas and Itihasas while alluding to holy centres of pilgrimages show in striking contrast their once glorious existence with the neglect and torpor now covering them A small rivulet a little waterfall and a single hamlet do not miss his searching eyes and his touching references to most engaging sceneries do him great honour as a connoisseur of nature's beauties He is exact to a mile in marking distances and is true in his descriptions of hamlets, bri-

dges and the Himalayan peaks all round. The location of a place, a temple, the plans and designs that appear in the book do him no small honour in that he handles his theme with an expert hand. The author rises to his best while he treats of Badarikasrama and we see at once that he is handling his subject with the experience of The Alps climber. He brings out, in vivid colours the landscape, the Nature's Beauties the Temple and the Divine Images within, the holy service etc that a mere reading of the Book annihilates the long and terrible distance. It reflects indeed very creditably on the discerning eye of the author that he anticipates Government interference in the financial affairs of the Temple so long ago as 1904. His treatment of the holy waters is marked with such sacredness that even a rank materialist will have to pause before venturing to offer his view points. A theist will find practical methods for concentration contemplation and meditation from the summary he gives of

Badarikasrama Mahatmya in Sanatkumara sambhita which is itself a hearty treat to the aspiring soul. The book and its contents are enlivened with photos of things that the author admired most and when I say that His Holiness is equally a good photographer it now remains for the critical public to see if The Jagadguru Maharaj is an Omniologist ever trying to serve the intelligent public with the rare gifts of God he enjoys in abundance. May God, the all merciful, spare Our Jagadguru for many many long years of useful service and practical leadership.

M. Chakravarthi.

Mallur--Mysore.

श्रीकाञ्ची-प्रतिवादि भयङ्कर-मठाधीश्वरः जगद्गुरुः
श्रीमद्-अनन्ताचार्यः ।

श्रीः ।

भूमिका ।

मनुष्याणां ज्ञानाभिवृद्धिसामग्रीमध्ये देशाटन-
मप्यन्तर्भवति । न केवलमन्तर्भवत्येव, अपि तु प्रधानं
कारणमित्यपि वक्तुं शक्यते । यथाहुः— “ देशाटनं
पण्डितमित्रता च वाराहाना राजसभाप्रवेशः । ”
इत्यादि । नानादेशाटनेन धुद्धिवैशद्येन सार्कं चातुर्यं
मप्यभिवर्धते । प्रतिदिनमेव भिन्नभिन्नेषु देशेषु नाना
विधानां नवतथानां पदार्थानां दर्शनम्, नानावेषभाषा
भूषाचारादिपरिज्ञानं च यात्रिणां भवति । “ कूपं
कूर्मैस्सधर्मा किं जानीते भुवनचरितं किं सुखं चोप
भुङ्क्तुः ” इत्येकत्रैव सदा वसतां निन्दापरं पद्यं
प्रसिद्धम् ।

अनादेः कालाद्भारते तीर्थयात्राचारः प्रचलतीति
सत्यम्, परन्तु यात्रया सम्पादितं ज्ञानं यथान्येषामप्यु-
पकाराय भवेत्तथा न कोपि प्रयत्नो भारतवासिभिर-
स्मत्पूर्वजैः कृतो ज्ञायते । पाश्चात्यदेशवासी कोपि यात्रां
कुर्वन् स्वानुभवायगतानर्थान्प्रन्थप्रणयनेन परेषां
पुरतस्स्थापयति । पाश्चात्यदेशेषु यात्रावृत्तान्तप्रति-
पादकानां ग्रन्थानाम्महद्वैरवमस्ति । महताऽऽदरेण

पठन्ति तद्देशयासिनः कुतूहलेन च यात्रावृत्तान्तप्रति-
 पादकान् ग्रन्थान् । यूरोपामेरिकादिदेशेभ्यः प्रतिवर्षं
 सहस्राधिका यात्रिणो भारतमागच्छन्ति देशाटनकुतू-
 हलेनेति सर्वे जानन्ति । प्रतिवर्षमेव च तद्देशयासि-
 भिरैतादृशैर्यात्रिभिर्लिखिताः परश्चर्य यात्रावृत्तान्त-
 ग्रन्थास्तेषु देशेषु प्रकाशिता भवन्ति ।

यद्यपि भारतेऽपि देशभाषामयाः कैचन यात्रावृत्तान्त-
 गर्भा ग्रन्था अद्यावत्तरन्तो दृश्यन्ते । संस्कृतभाषामयस्तु
 न कोऽपि तादृशो ग्रन्थोऽयं यावद्द्विहिरवतीर्णो दृष्टः ।
 सन्ति नाम काव्यरूपा यात्राप्रबन्धाः प्राचीनाः ।
 ते च प्रायशः उत्प्रेक्षात्रिशयोक्त्यादिगर्भा न तत्तद्देश-
 मार्गादिवस्तुस्वरूपावबोधजनकाः, अपि तु कवि-
 चातुरीदर्शनमूलकतात्कालिकानन्दमात्रजनकाः । तादृ-
 शानां ग्रन्थानां दर्शनेन यात्रां कर्तुमिच्छतां न कोऽपि
 प्रकारो नाम भवितुमर्हति । तत्तद्देशभाषासाहित्यभाण्डा-
 राभिवृद्धये प्रयतमानेषु तत्तद्देशभाषाभिज्ञेषु विद्वत्सु
 संस्कृतभाषाकुशलाः परं सर्वभाषामातृभूतसंस्कृतभाषा-
 साहित्याभिवृद्धिविषये मात्रयापि प्रयत्नपरा न दृश्यन्त-
 इति महतः खेदस्य स्थानमिदम् ।

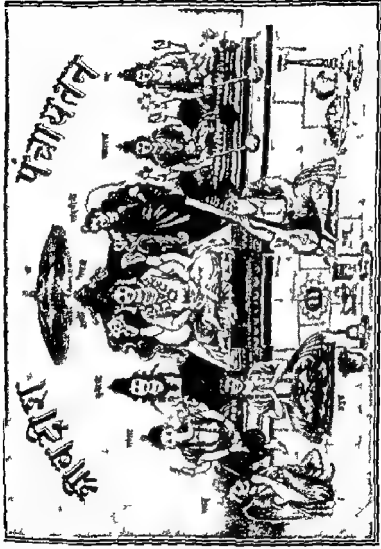
१९०४ तमे रिस्ताब्दे बदरिकाश्रमसेवनाय
 स्नातः प्रस्थाय धूमशकटमार्गेण पादचोरण च यात्रां
 कृत्यद्विरस्माभिस्तद्वात्वे यात्रावृत्तान्ताः सञ्जुभाषि
 ण्यां कमण्डः प्रकाशिता अभूवन् । ते च पुस्तकाकारेण
 प्रकाशिता मास्रयापि वा संस्कृतसाहित्यरसिज्ञानां
 शालाप्रियाणां कौतुकाय मनोविनोदाय च भविष्यन्तीति
 मन्यमानैस्तत्संग्रहरूपोऽयं ग्रन्थः प्रकाश्यते । तस्मात्तस्मा
 द्स्यानात्प्रेषितानि पत्राणि यथायथा पूर्वं प्रकाशितान्य
 भूवंस्तानि तथैवात्र संगृह्य प्रकाश्यन्त इति बोध्यम् ।

इति— संस्कृतसाहिती सेवकः—

प्रतिवादिभयङ्करः—अनन्ताचार्यः ।

श्रीवद्रीनारायणः सपरिवारः । (हस्तलिखित चित्रम् ।)

श्रीः ।

श्रीवदरिकाश्रम

यात्रावृत्तान्तः ।

—०—

३०-१०-०४. रायचूर ।

पूर्वेद्युः (२९-१०-०४) सायं षड्घण्टायादन
समये चन्द्रध्वजैस्समानवयोभिरधिकवयोभिर्न्यून
वयोभिश्च द्विगधैरधिकारितैर्भृत्यैश्च विरहासहैरपि
सन्निहिते प्रस्थानसमयेऽगत्य साक्षीर्षादं सकण्ठग्रहं
सप्रणामं सकुशलाशंसनं च वृत्ताभ्यनुज्ञः कांच्याः
प्रातिष्ठे वाप्पशकटमार्गेण । भारते वर्तमानासु सर्वा-
स्वपि वाप्पशकट पथजनतासु दक्षिणभारतवाप्पशकट
पथजनता (South Indian Railway Com-
pany) व्ययापेक्षयात्यधिकावत्यपि यात्रिणां सुखा
धाने न मात्रयापि इष्टिं निदधातीति प्रसिद्धसरोयमर्थः ।
इत्थं च तदीयवाप्पशकटैर्याटशैर्भाज्यं तादृशानेव ताम्
प्रत्यक्षतोप्यन्वभवम् ।

अहं तावद् द्वितीयश्रेणीप्रविष्टशकटारूढो भवम्
तत्रारोपितो दीपश्च शकटानुबन्धप्रस्थानकाब्दात्कति
पयक्षणाभ्यन्तर एव जुनताया व्ययमिव परिहर

निर्वाणोभवत् । ततश्चाकोणम् (Arkonam)
बाष्पशकटावस्थितिस्थानं प्राप्ते शकटानुबन्धे शकटानि-
हितानां पदार्थानां ग्रहणे महान् श्रमोऽजायत । अन्त-
तश्च कुतश्चित् दीपमानीय पदार्थग्रहणं कर्तव्यमासीत् ।

द्वितीयश्रेणीशकटस्यैवैतादृश्यामवस्थायां तृतीय
श्रेणीशकटस्य दशा किमु वक्तव्या । सुहृद्भिरेव तत्र
त्यानां यात्रिणां कष्टमनुमीयताम् ।

काञ्च्या नवक्रोशदूरस्थस्य 'आकोणम्' बाष्पशकटा
वस्थितिस्थानस्य प्राप्तावेव प्राय एकघण्टाकालोऽपेक्ष्यते ।
अनेनैव शकटानुबन्धस्य गतिवेगस्सुहृदा हृदयमवतरे
दिति नास्माभिः प्रपञ्च्यते ।

शकटात्तस्मादवरुह्य वयं मद्रपुरबाष्पशकटपथ
जननीयं (Madras Railway Company)
मद्रपुरादागतं बाष्पशकटानुबन्धमारुह्याम । सच्च
शकटानुबन्धो ८-४० घण्टावादनसमये रात्रौ ततः
प्राविष्टत । अस्य च शकटानुबन्धस्य पत्रवाहित्वेन
प्रतिघण्टं सार्धसप्तदशक्रोशदूरयात्रिणी गतिरिति
कथ्यते । प्रस्थिते च शकटानुबन्ध उभयतः पार्श्वयो
रन्धकारेण किमप्यालोक्रियितुमपारयन् शयनायैवोद्युक्ता

भवम् । कथं कथंचिन्न रेणिगुण्टा (Renigunta)
याप्पशकटावस्थितिस्थानप्राप्तिपर्यन्तं श्रीपदपुरादा
गमिष्यद्विर्मित्रैस्सहापाय जागरणेनैवायापयं कालम् ।

तत्स्थानं प्राप्ते च शकटानुबन्धे पूर्वमेव तत्रागतै
र्मित्रैस्संगतैः क्षणं सहप्य तेभ्योपि गृहीताभ्यनुज्ञोभवम् ।
प्रातिष्ठत च ततोपि शकटानुबन्धो दशैव निमेषां
स्तत्र विळब्धः ।

कांचीतः प्रस्थानसमये केवलमुत्तरीयेणैकेनैव प्रा-
वृत्तदरशितेभवम् । नामीत्तत्र मात्रयापि शीतम् । क्रमेण
फडपानगरेषकण्ठमुपगच्छति शकटानुबन्धे शीतमधि
कमन्यभूयन् । पेटिकातः कंधळप्रावरणमगत्या निष्का
सर्नापमेवाभूत् । क्रमशः क्रमशश्चाभिवर्धमानमेवासी
च्छीतमुत्तरत उत्तरतो गच्छति शकटानुबन्धे ।

प्रसूय यय गुप्तिनगरं प्रापच्छकटानुबन्धः । प्रावर्तन्व
षांम्ला अन्येपि तदनुमारिणः कार्फीरमपानाय ।
माटगास्तु द्विजास्तदर्शनेन नानाचिचरमास्वादमनुन्नि
पितोत्तण्टा अपि मनोबिडीनमनोरया विचित्रामेव चित्त
वृत्तिमन्वभयन् ।

तमग्नौ विरलीभूतत्यादुभयतश्चाटानुबन्धम्य
गुदूरं दरितसस्यभरितानि क्षेत्राणि नेत्रयोस्तुग्यन्तरन्,

एतन्नगरविषये वक्तव्या अंशास्सर्वेऽपि पूर्वमेवा-
स्माभिः (३०-८-००) मञ्जुभाषिण्यामेकदा
प्रकाशिता इति नाद्य पुनश्चालयामस्तत्र लेखिनीम् ।
इदं पुनर्वक्तव्यम्—नगरस्यास्य सर्वतो द्वित्रकोश
दूरवर्तिषु ग्रामेष्वस्पात्यशो वर्तते महामारीरोग इत्य
नागताविधायिना माण्डलिकेनाद्यैव नगरेत्र नगरवासि
नां फाचन सभा क्रियते । यदि कदाचिदैवगत्या
दौर्भाग्येनात्रत्यानां पदं निदध्यादत्रापि रोगस्तदा नगर
वासिभिस्सर्वैरपि ग्रामाद्बहिः कुदीरेषु वासः कर्तव्य
इति वदति माण्डलिकः, जनाश्चांगीकुर्वन्त्य
मुमर्धम् । इति ।

बोम्बाय्— १-११-०४ ।

रायचूर नगरात् ३१-१०-०४ दिने प्रातर्दश
घण्टावादनसमये महा-भारत-द्वीप बाष्पशकटपथजन
तायाः (Great Indian Peninsula Rail
way Company) पत्रवाद्दिबाष्पशकटानुबन्धमा
हस्य बोम्बाय् नगरं प्रति यातिष्ठे । इतः प्रभृत्येवोक्तमहा
भारतद्वीपबाष्पशकटमार्गः प्रवर्तते । अत्रैव च स्थाने
मद्रपुरबाष्पशकटमार्गः (Madras Railway)
समाप्नोति ।

मद्रपुरवाप्पशकटपथजनतीयवाप्पशकटोपेश्वर्या
महाभारतद्वीपवाप्पशकटपथजनतीयानि शकटानि
किंचिदधिकानादपरिणाहशास्त्रीनि । शकटानुबन्धो
प्यस्याः किंचिद्वेगेनैव याति । प्रतिघण्टं विंशतिकोशा
म्याति शकटानुबन्धोयम् ।

सार्धदशवण्टावादनसमये कृष्णानामकं वाप्प
शकटावस्थितिस्थानं प्रापच्छकटानुबन्धः । वाप्पशकटा
वस्थितिस्थानस्य नेदीयस्यैव दक्षिणतः प्रवहति कृष्णा
नदी । यहवोत्र यात्रिणः कृष्णास्नानार्थमवतरन्ति ।
कृष्णाया उत्तरतः कश्चिदनुमदाब्जोस्ति । यस्ताव
धर्मशालानाम्नापि व्यवहियते । पंचपा अन्तर्गृहा
स्मन्त्यत्र । गुल्फेमन्नान्यरिकमपि स्थानं वात्रिणा
मवस्थितये । इदमेव किंचित्स्वेदावहम् ।

ततः प्रसिनश्च शकटानुबन्धः १२-१९ घण्टा
वादनसमये वादी (Wadi) नामकं वाप्पशकटा
वस्थितिस्थानं प्रापन् । अत्रैव भाग्यनगराधिपराग्य
वाप्पशकटमार्गस्य (Nizam state Railway)
महाभारतद्वीपवाप्पशकटमार्गस्य च सम्मेलनं भवति ।
यात्रिणां महाभ सम्मर्दोऽत्र ।

प्रायो विंशतिनिमेषांस्तत्र स्थित्वा ततः प्रस्थित
 अ शकटानुबन्धः ३-५० घण्टावादनसमये होटगि
 (Hodgki) नामकं बाप्पशकटावस्थितिस्थानं प्रापत्
 दक्षिणमहाराष्ट्रबाप्पशकटमार्गस्य महाभारतद्वीपबाप्प
 शकटमार्गस्य च सम्मेलनस्थानमिदम् । बेंगळूर
 नगरादक्षिणमहाराष्ट्रबाप्पशकटमार्गो द्वेधा तावत्प्र-
 वर्तते । तत्रैकः पश्चिमाभिमुखः प्रवृत्तो-हुळिळ-छोण्डा
 बेलगाम्-प्रभृतिनगराण्यतिक्रम्य पूनानगरे परिसमा-
 प्रोति । अन्यश्चोत्तराभिमुखं प्रवृत्तो गुण्टकल् स्थानं
 प्रथमतः प्राप्य, ततः पश्चिमतः कियद्दूरं गत्वा गडग
 (Gadag) नगरं प्राप्य, ततः पुनरप्युत्तरेण किय
 द्दूरं गत्वा होटगि (Hodgki) स्थाने परिसमाप्रोति ।

इत्थमयं

दक्षिणमहाराष्ट्रबाप्पशकटमार्गः
 (Southern Maharatta Railway) सुद
 रवर्तिनमपि बेंगळूरनगरमनतिविलम्बेन जनानत्रत्या
 नप्रापयन्महदुपकरोति ।

होटगि स्थानात्प्रास्थितश्च बाप्पशकटानुबन्धो-बारसी
 रोड् (Barsi Road) नामकस्थानं सायं-५-५०
 घण्टावादनसमये प्रापत् । इतः कश्चन शास्त्रारूपो
 मार्गो बारसी (Barsi) नगरं याति । पश्चिमतोऽस्य

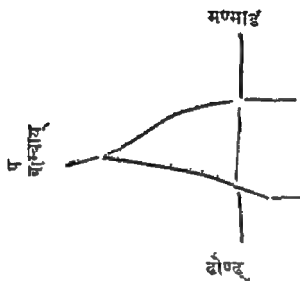

मोदमय्यां फोर फोण्टन्-नामकं जलयन्त्रम् ।

स्थानस्य विंशतिक्रोशदूरे पाण्डुरगश्चेत्रमास्ते । तत्क्षेत्रं
जिगमिषधौऽत्र बाण्पशकटादयतीर्य धूपभशकटद्वारा
गच्छन्ति । *

बारासीरोहस्थानात्प्रस्थितशकटानुबन्धो रात्रौ
७.५५ घण्टावादनसमये ढोंह् (Dhond) नामकं
बाण्पशकटावस्थितिस्थानं प्रापत् । इतः कश्चन क्रजु
बाण्पशकटमार्गो मण्माड् (Manmad) स्थानं
याति ।

अनेन मार्गेण महेश्वानुपूज्य यात्रिणा सम्पद्यते ।
एतन्मार्गनिर्माणपूर्वं दिशोयेष्टोऽनामिकास्पर्शवत्
मण्माड्स्थानं जिगमिषुभिः सुदूर पश्चिमतो बोन्याय
नगरं गत्वा तत्र पुनरपि सुदूर पूर्यतो गमनं कर्तव्यं
मासीत् । अथ प्रदर्शितेन परिलेखनेनाऽयमर्थः स्पर्श
भवेत् ।

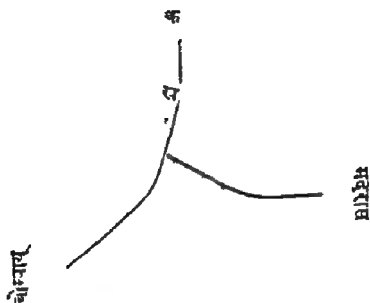

तनौपि निर्गतश्च शकटानुबन्धः पूनानगरमप्यति
 क्रम्यार्धरात्रात्परं ०-४८ घण्टावादनसमये लोनौलि
 (Lonauli) स्थानं प्रापत् । इतः प्रयतते विन्ध्याद्रिः ।
 अतश्च समसले शकटाकर्षको वाष्पयन्त्रशकटः (En-
 gine) भस्मिन् स्थाने उन्मोच्यते । संयोज्यते

स्वान्यस्तत्स्थाने भारवाही दृढोतिबलवान् शकटानुबन्धेन । शकटानुबन्धस्याप्रतः पृष्ठतश्चेति वाप्पयन्त्रद्वयं संयुक्तं भवति प्रत्येकम् ।

इत्थमेकेनाऽऽकृष्टोऽन्येन प्रणुनश्च वाष्पशकटानुबन्धस्थानात्तस्मात्क्रमेण विन्ध्याद्रि शिखरारोहणे प्रवर्तते । मध्येमार्गं च ब्रह्मयो गुहा अर्धकोशदीर्घाः क्रोशायताश्च दृश्यन्ते । पट्विंशति संख्याश्च ता गुहाः । इत्थं क्रमेण सुदूरमतिक्रम्य कुत्रचिदुच्चतमे शिखरेऽवतिष्ठते ।

तत्र किञ्चिच्चित्रं दर्शयन्तं नयनयोः पुरतस्सन्निधत्ते । किं तत् ? इदं तत्—यथा-कांच्यां वयं यत् एष वाप्पयन्त्रं शकटानुबन्धेन संयुक्तन्तमाकर्षति तदग्निमुखमुपगृष्टास्मः । अद्यावधि तथैव गच्छाते शकटानुबन्धोऽस्मद् दृष्टयोरप्रतएव । एतत्स्थानान्निर्गतस्तु पृष्ठतो गन्तुमारभते । पृष्ठतस्संयुक्तं वाप्पयन्त्रमाकर्षति शकटानुबन्धम् । भवति च भ्रान्तिरस्माकं पुनर्वयं कांचीं प्रतिनिवृत्तास्मः किं ? इति । एतत्तत्त्वमभ्यः प्रदर्शितेन परिच्छेदनेन व्यक्ती भवेत् ।

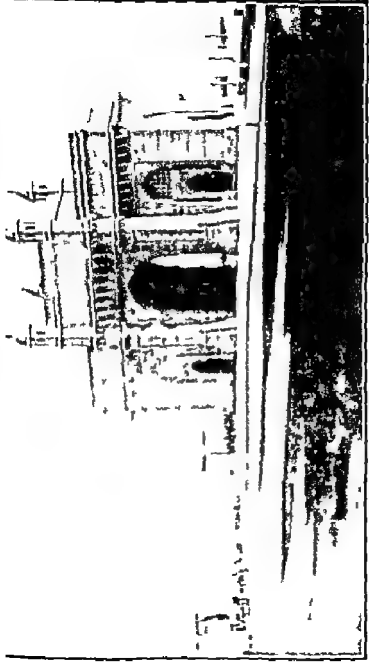
मद्रपुराभिर्गतो बाष्पशकटानुबन्धः मश्चिमोत्तरतो
 ' क ' चिह्निते विन्ध्याशिखरेऽत्युन्नतमेऽवतिष्ठते, ' ख '
 चिह्नितस्थाने किञ्चिद्बाष्पयन्त्रं शकटानुबन्धेन पृष्ठत
 रसंयुक्तंभवति । तत्र विन्ध्याद्रेस्त्थाकारत्वाच्छकटानु
 बन्धपरिभ्रमणपर्याप्तस्थानाभावदियं रीतिस्समाहता ।
 मृष्टतस्संयुक्तं च बाष्पयन्त्रं शकटानुबन्धमाकर्षति'

नयति च ग चिह्नितस्थानवर्ति बोम्बाय् नगरम् ।
पश्यत्त सामर्थ्यं मार्गं निर्मापकस्य ।

इत्यपृष्टतस्संयुक्तेन बाप्पयन्त्रेणाऽऽकृष्टो बाप्प
शकटानुबन्धः क्रमेणोच्चतरात्पार्वतप्रदेशादवतीर्ष्य सुदूर
मतिबाह्य मार्गं ३-५९ घण्टाबादनकाले कल्याण
नामकं (Kalyan) बाप्पशकटावास्थितिस्थानं
प्रापत् । इदं च बोम्बाय् नगरा ज्ञात्वाल्पुरं नागपुरं
प्रति च भूमायाल्नगराद् द्वेधा विभज्य गच्छतो मार्गस्य
रायचूरनगरात् बोम्बाय् नगरं प्रति गच्छतो मार्गस्य
चैकीभाषस्थानम् । बोम्बाय् नगरादेतत्स्थानं यावत्प्रति
दिनं प्रायः पंचपंचाशद्बाप्पशकटानुबन्धा आयान्ति
इतो बोम्बाय् नगरं यावत्तावन्त एव गच्छन्ति च ।
भानुवारे ह्येनाविनाऽन्येपि केचिदनुबन्धा बाप्पशकटा
नां गतागतं कुर्वन्ति । एतावतैव बोम्बाय् नगरं प्रति
गच्छतां ततः प्रतिनिवर्तमानानां च जनानामियत्ता
व्यापारगौरवं चानुमातुं शक्यते । कल्याणाद्बाप्पशकट
मार्गेण गच्छतां मध्येपथमेव पञ्चपाणां बोम्बाय् नगरा
त्कन्याणं प्रति गच्छतां बाप्पशकटानुबन्धानां दर्शनं
भवति । बोम्बाय् नगरात्पूनानगरं यावद् द्वे पस्ती
बाप्पशकटचक्राधारलोहदण्डद्विकस्यास्मृते स्तः । अत

अ वाष्पशकटानुबन्धानां गतागते न कापि बाधा
सम्भवति । योम्वायनगरात् पष्टिक्रोशदूरे पुनानगर
मास्ते ।

कल्याणस्थानात् ३-५५ घण्टावादनकाले निर्गतो
वाष्पशकटानुबन्धो महता वेगेन बह्वीर्गुहा अतिक्राम-
न्याति । थाना (Thana) स्थानमतिक्रामत्येव वाष्प
शकटानुबन्धे मूर्तिमानिवोत्साहः पुरतो दर्शनपथ
मुपयातिनगरं । नेदं तन्द्रालुजनबहुलं कांच्यादिक
मिवेति स्पुटी भवति स्वयमेव पथिकानां । लोकान्तर
मिधोपयातमात्मानमनुभावयति । केचिच्छाकपिटक
हस्ताः, अन्ये दुग्धदधिकुम्भ पूर्णशिरसः, इतरे पुष्प
तुळसिकाकण्डोलधारिणः, अपरेच दन्तकाष्ठप्रन्थि
कदलीपत्रप्रन्थ्यादिवाहिनीऽन्यादृशाश्चान्ये वाणिज्याय
योम्वायनगरं गच्छन्तोऽहमहमिकया बाष्पशकट मारु
हन्तो वाणिज्यामिष लोकमपरं क्षणान्नयनपथातिथी भवि-
ष्यन्तं प्रकाशयन्ति । किय लिख्यतां, कियद्वा वर्ण्यतां ।
यदि कांचीवासिनश्श्रीवैष्णवास्ताळमात्रमारुढेपि नभो
मगधति भास्करे तल्प मपरित्यजन्तो नभोमध्यं गतेपि
दिनकरे कर्णालम्बियज्ञसूत्रा श्रीधीषु मन्दं
परिभ्रमन्तः कर्णजापेन द्विजिह्वतालम्बनेन शूतप्रसंगेन
व्यर्थालापेन, नारदभावेन, परस्परकलहेन च कालं

मोहमय्यां भारतदारम् । (गेट-वाफ्-इण्डिया)

मनोरंजन प्रेम, मुम्बई नं. ४

यापयन्तो दैवात्कदाचिदत्रा गच्छेयुस्तदा नून
मात्मभ्योऽत्यन्तविंसजातीयान् दिवारात्रमविरामेण
कार्येषु व्यापृतान्, बोम्बाय् चासिनो जनानलोक्याति
महान्त विस्मय प्राप्नुयुरिति मन्ये । तिष्ठतु प्रासंगिक
मिदम् । प्रकृतमनुसरामः ।

क्रमेण समीपमुपसर्पति नगरस्य शकटानुगन्धे
घट्टुळीमवाति जनसघशकटेषु । बोम्बाय् नगर एवो-
पदशानि बाप्पशकटावास्थितिस्थानान्यास्मन्नैत्र मार्गे
सन्ति । उपान्विते मस्जिद् (Masjid) नामके
बाप्पशकटावस्थितिस्थाने सर्वेपा शकटाना कयाटिका
स्ताळयन्त्रैर्ध्वदृषन्ते । तत्स्थानात्प्रस्थिते गच्छत्येव
शकटानुगन्धे प्रयाणचीटिका प्राहका. (Ticket
Collectors) गृह्णन्ति पथिकेभ्यः प्रयाणचीटिका
शकटाच्छकटमारोहणपट्टिकामार्गेण गच्छन्तः,
उद्घाटयन्ति च ताळयन्त्रान् ।

अन्ततश्च प्रत्युपसि पङ्कषट्ठा वादनसमये “ वि-
क्टोरिया टेरमिनस् ” नामक “ घोरिवन्दर ” अपर
नामधेय मन्त्रिम प्रधान बाप्पशकटावस्थिति स्थान
न केषल भारतएव, किंत्यन्यत्रापि द्वितीय मात्मन-
स्तटश न सहत इत्येष वदन्ति पर्यटका । बोम्बाय्
नगरस्यना दर्शनीयाना यरूता परिगणनाया क्रिम

माणायामिदं कनिष्ठिकामेवाधिष्ठातुं योग्यमिति नैय-
मतिशयोक्तिः । बाष्पशकटावस्थितिस्थानमिदमिटा-
लियन् देशीय देवचन्दनगृहमनुकरोत्याकारेण ।
अत्युन्नतमेषु गोलकेषु सौवर्णाः कलशाश्शोभन्ते नित-
राम् । सुगृहीत नामधेयायाः विक्टोरिया चक्रवर्तिन्याः
काचन शिलामयप्रतिकृतिर्घटिकायन्त्रं च महदेक
मुच्चस्थाने स्थापिते स्तः । अधस्पटिकशिलाभिराक्षितः
कुट्टिमः । भित्तयश्च नीलस्वर्णवर्णाभ्यां चित्रितः आकर्ष-
यन्ति दर्शकानां दृष्टीः । शकटारोहावरोहस्थानं चा-
त्यानाह परीणाहं नागपत्रै रुपर्यावृतै मोहयति मनः ।
आरोहावरोहस्थानस्य पार्श्वतएव बाजिशकटानामयस्था-
नायोपर्यावरणयुक्तं किञ्चिद्दीर्घाकारं स्थानमपि निर्मि-
तमास्ते । आरोहावरोहस्थाने वर्तमानैर्जनैर्विनैव पादयो-
र्मूर्तिकास्पर्शं बाजिशकटारोहणं कर्तुंशक्यते । बहि-
र्निर्गमन द्वारस्तंभयो रुमयत दिशल्यमयौ व्याघ्रौ-
सुसुन्दरौ तिष्ठतः ।

किञ्चित्चिरं शर्प्यताम् । सर्वधानुभवैकवेदनीयं
रामणीयकमस्य स्थानस्येति विरमाम एतावतैव ।

रायचूरस्थाना द्वोम्नायपर्यन्त मार्गेऽधोलिरितानि
बाष्पशकटावस्थिति स्थानानि प्रधानानि ।

गणपूरनगरं

अपकोशाः ।

वाण्डवद्वारावतिवनि-

स्थाननामानि ।

१६

कृष्णा ।

४३

यादगिरि ।

६७

वाडि ।

७४

पद्माद् ।

९०

मुत्पगा ।

१३८

करवगाम् ।

१५१

होदगि ।

१६०

पोळपुरम् ।

२०९

यार्धि ।

२६०

डिक्कम् ।

२७७

दोण्ड ।

२७४

गूणा ।

३२८

किर्मी ।

३३४

विषयादि ।

३४५

टान्गाम् ।

३६४

ओनीनि ।

३८१

करजट् ।

४०६

अनरनाम् ।

४१०

कम्पाणि ।

४१७	दिवा ।
४२२	थाणा ।
४२६	भाण्डुष ।
४३४	कुर्ला ।
४३५	सियोन् ।
४३८	डादर ।
	पारेल ।
४३९	कलीरोड् ।
४४०	चिचपोकलि ।
४४१	भायल्ला ।
४४२	मस्जिद् ।
४४३	विकटोरिया टेर्मिनस् ।

धोम्बायनगरमिदं-इंग्लण्ड (England) देशे
 लण्डन् (London) नगरमिव, फ्रान्स् (France)
 देशे पारिस् (Paris) नगरमिव, अमेरिका
 (America) देशे न्यूयार्क् (New-yark)
 नगरमिव च भारते सर्वप्रधानमत्युत्तमंच ।

यद्यपि भारतेभारतराजप्रतिनिधेर्निवासस्थानभूतं
 कल्कत्ता (Calcutta) नगरमेव प्रधानमिवि
 वक्तव्यम्, अद्यापि समुद्रोपशोभां निवासिजनसंख्यां

घाणिङ्याधिक्येन च पश्यतामस्माकं बोम्ब्यायनगरमेव भागते प्रधानमिति सुप्तप्रमत्त कुपितानामिव मुखान्निस्सरति शब्दः ।

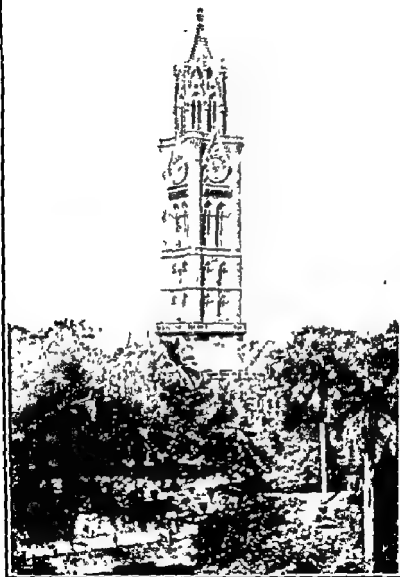
बोम्ब्यायनगरवासिनां संख्या दिने दिनेऽभिवर्धत एव । १६६४ तमे ख्रिस्ताब्दे तेषां संख्या दशसहस्र रूपैवासीत् । सैवक्रमेणाभिष्टब्दा १६७५ तमे ख्रिस्ताब्दे ६०००० रूपासीत् । दशसु वर्षेषु पञ्चाशत्साहस्र जना अभिवृद्धा इत्यायात मनेन लेखेन । शक्यते चानुमानतुमनेन लेखेनायत्तिकजनसंख्या यद्यपि, कथयामोऽपि यद्यपि स्पष्टेनगरेस्मिन्निदानीं किञ्चिन्मूलाधिक भावेन चतुर्दशलक्षसंख्या जनाः प्रतिवसन्ति । यद्यपि च फल्कत्तानगरे मदरास नगरे चाष्टलक्षाधिकसंख्या जनाः प्रतिवसन्ति । अद्यापि तयोर्नगरयो रतिविस्तृत भूमिभागस्थितत्वात्त्रैव मुपलभ्यते जनसंघस्तत्र ।

नगरेऽत्र प्रधानतमो भागो दुर्ग (Fort) शब्दे न व्युत्पाद्यते । यद्यपि नास्ति परिष्ठासालादिकं किमपि । अद्यापि यद्वाः कालादिदं नाम स्थानस्य स्तत्र व्युद्हरन्ति जनाः । केचित्तुतर्फेकशरणाः पूर्वमत्र

दुर्गस्थितिं तर्कयन्त्येनेन नाम्ना । भवतु यथातथावा ।
असैव भागे वसन्त्यांग्ला विशेषतः, विशेषतश्चांग्लाना
पण्यवीधिका अत्रैव सन्ति । भागान्तरापेक्षयाऽस्य
स्थानस्य रामणीयकंऽचात्यधिकम् । एस्प्लेनड् (Espla-
nade) नामकस्य स्थानस्य रामणीयकं मनुभवैव
वेद्यम् ।

इतो नगरा द्वाष्पशकट मार्गद्वयं प्रवर्तते । तत्रैको
“ बोम्बाय्-बरोडा-मध्यभारत वाष्पशकटमार्गः,
(Bombay Baroda and Central India
Railway) अन्यश्च महाभारत द्वीप वाष्पशकट
मार्गः, (Great Indian peninsula Rail
way) आद्योमार्गो बरोडा-अहमदाबाद्-अजमेर
जयपुर नगराण्यतिक्रम्य दिल्लीनगरं पर्यन्तं याति ।
अन्यश्च कल्याण (Kalyan) मण्माड् (Man-
mad) नगरे अतिक्रम्य भूसावल (Bhusawal)
स्थानं प्राप्तो द्वेधा विभक्तो भवति । तत्रैका जव्वल्पूर
माणिक्यपुरे (Manikpur) अतिक्रम्य प्रयागं
(Allahabad) प्राप्नोति । अपरं नागपुरं Nag-
pur प्राप्य, बंगनागपुर वाष्पशकटमार्गेण (Bengal
Nagpur Railway) संयुज्यते । *

* इदानीं तु देहली नगरम् ।

मोहमय्यां राजाभाई टावर ।

१८५३ तमे ख्रिस्ताब्दे बोम्बाय् नगरात्—थाना पर्यन्तो महाभारतद्वीप वाष्पशकटमार्गः परिनिष्पन्नो भूत्, १८६४ तमेच ख्रिस्ताब्दे बोम्बाय्—बरोडा मध्यभारत वाष्पशकटमार्गो बोम्बाय् नगरात्प्रवृत्तः ।

यूरोपखण्डभारतखण्डयोः पत्रगतागतमपि बोम्बाय् नगरादेव प्रथमतः प्रवृत्तम् । सूयस् कुल्या (Suez canal) मार्गे संपूर्णसति साप्ताहिक पत्रवाहि वाष्प महानौकाया (Mail Steamer) गतागत मारभ्यत । १८९८ तमे ख्रिस्ताब्दे भारतायूरोपखण्डं प्रेष्यमाणानां पत्रिकाणां पादरूप्य परिमितभाराणां दशरूप्याणि, अर्धतोलकभाराणां पञ्चदशरूप्याणि, एकरूप्यभाराणां विंशतिरूप्याणि चेति प्रापणभृति रपतेत ।

बोम्बाय् नगरे च सर्वाण्येव स्थानानि वस्तूनि च दर्शनीयानीत्यत्र नास्ति सन्देहः, अधो लिखितानि वस्तूनि स्थानानि च नितरां दर्शनीयानि ।

१. विलिंग्टन् जलाधारयन्त्रम् ।

Wellington Fountain.

२. रायल् आल्फ्रेडनाविकगृहम् ।

Royal Alfred sailor's home.

३. अपोलो नौकारोहणस्थानम् ।
Appola Bunder, }
४. एस्पलनेड् वीधिका । Esplanade Road
५. पुष्पितजलधारयन्त्रम् । Flora Fountain.
६. याद् सम्मेलनगृहम् । Yaght club
७. राजाबायीयटिकायन्त्रस्तूपिका ।
Rajabai Tower, }
८. राजप्रतिनिधिवासगृहम् । Secretariat.
९. विश्वविद्यालयगृहम् । University Hall.
१०. चार्टर्ड निधिग्रहम् । Chartered Bank,
११. राजकीय नौकानिर्माणशाला ।
Government Dock Yard, }
- (एंट्रन्स द्वारस्था) Entrance gate.
१२. सैव टारपेडोडगूनाम्ना ।
Ditto-Torpedo Dock, }
१३. सैव, डंकन् डगूनामिका ।
Ditto- Duncan Dock, }
१४. सैव, वासीन्स्थानस्थिता ।
१५. सेण्ट-थोमास-देवालयः ।
St. Thomas Cathedral, }

१६. B.I.S.N. जनवायाशाला ।
B. I. S. N. co's Office. }
१७. विक्टोरिया टर्मिनसनामकं बाष्पशकटा-
वस्थिति स्थानम्। Victoria Terminus. }
१८. नगररक्षणजनवाशाला । Municipal office
१९. "टैम्स्-आफ् इण्डिया" समाचार
पत्रिकाशाला
Times of India Press Office. }
२०. क्राफोर्ड मार्केटनाम्नी सर्ववस्तु
विक्रयशाला
Crawford Market. }
२१. अंजुमन्-इस्लामनाम्नी माहम्मदपाठशाला ।
Anjuman Islam shool }
२२. एस्प्लेनेदस्थानस्यो नगररक्षणसैनिक
विचारालयः ।
Esplanade-Police court. }
२६. सर्वप्रधान पत्रिकाशाला ।
General Post office. }
२४. एल्फिन्स्टोन् विद्याशाला ।
Elphinstone College. }

२५. विक्टोरिया गार्डनः ।

Victoria Garden.

२६. प्रधानतन्वीदाला ।

General Telegraph office.

एतदन्यान्यपि बहूनि रम्याणि दर्शनीयानि वस्तूनि स्थानानिच सन्ति ।

वाष्पमहानौकावस्थितिस्थानचात्रलमत्यद्भुतम् । मद्रपुरे (Madras) कल्कत्ता नगरेष्वपि (Calcutta) सन्ति यद्यपि वाष्पमहानौकावस्थितिस्थानानि । यथाव्यवस्थानि तदपेक्षयोत्तमानि । मद्रपुरे कल्कत्ता नगरेष्व सागरे हुगलीनद्याच मध्येजल सुदूरेवस्थितासु वाष्पमहानौकास्वारोहण मत्पात्पासु तरिष्वारुह्य मध्येजल गत्वा कर्तव्यभवति । अत्रतु वाष्पमहानौकाः प्रिन्सेसडॉक (Princes Dock) नाम्नि स्थाने तीरेण सत्प्रतिष्ठन्तीति केवलसोपानमात्रसाहाय्येन नौकारोहण सुशकभवति ।

नगरेत्र नानादेशवासिनो जनाः व्यापिज्यायार्थमागता निवसन्ति । कालबादेवी (Kalbadevi Road) रथ्याया विचरता पुरुषैकदैव सर्वदेशवासिनोपि

जनाः प्रत्यक्षे कर्तुं शक्यते । महाराष्ट्रे घूर्जरां मेरुदेशं
वामिनः (मारवाडी) पारशीका (फार्सी) आधिकं
सख्याका दृश्यन्ते । पांचालानां मध्यदेशवासिनां च
नास्ति न्यूनता । यद्वासिनोऽपि न च न सन्ति । आंध्राः
फार्सादा द्राविडाश्च त्यल्पसख्याका * । कावूलादि
देशान्तरेभ्यस्समागता अपि दृश्यन्ते धिरजाः ।

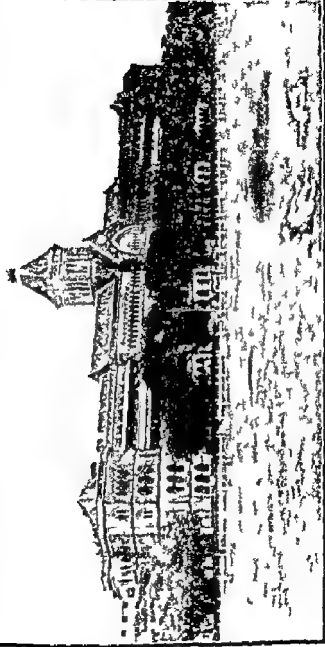
चीनदेशवासिनां शार्मण्यानां फ्रान्स वासिनामपि
दर्शनम् न दुर्लभम् । आग्लास्तु विशेषतस्सन्तीति
न तत्तुल्यसम्पत्त्यम् । एव मन्यान्यदेशवासिनोऽपि यदा
पदाचिष्टधुमुंपुरे निजनिज प्रतिविष्य पातयितुं न
सद्युच्यन्ति । विभिन्नसन्निवेश नानागणेष्वप्यधारिणां
नानादेशीयानामपि प्रत्यभिज्ञाने न मात्रयापि कष्टं
भवेत्किंचिद्ज्ञम्यापि पुनस्तथा । बोम्बेनगर इवान्यत्र
कुत्रापि नगरे नैकदेशवासिनांऽध्यक्षयितुं शक्यन्ते ।

नगरेषु गतागताय गतानां नानाविधानिशकटानि
पण्डित्यन्ते । तत्रान्यव्ययेन नगरे सुदूरगतागत
साधनं दाम्बेनकट । ('Tramway') दाम्बेनकट
न्यत्र दाम्बेनकेन वा वाहिना दृश्यन्ते + । नविशु-
नकटानां, नवा पापनकटानां । आलोचयन्ति तु परमिती

* एतन्निशङ्कितं नाना दम्बेनके ।

+ एतन्निशङ्कितं नाना दम्बेनके ।

विदुच्छक्त्या शकटचालनाय । यतः कुतश्चित्स्थानाद्यत्र
 कुत्रापि वा गच्छता नैकाधिका कळा व्यययितव्या ।
 सर्वस्थानसाधारण्येनैकैव कळा प्राप्पणभृतिः । पञ्च
 पञ्च निमेष व्यवधानेन धावन्ति शकटानि । वाजि
 शकटानिच प्रथम (First class) द्वितीय
 (Second class) तृतीय (Third class)
 कक्ष्याभेदेन त्रिधावर्तन्ते । तत्र प्रथमकक्ष्या शकटानि
 विक्टोरियासंज्ञा (Victoria) न्येव विशेषत
 रसाधारणजनानां गतागतयो रूपयुज्यन्ते । एतान्यपि
 चतुश्चक्रयुक्तानि किञ्चिद्भुमाकारेणोपर्यावरणेन चर्म
 मयेन युक्तानि मनुष्यद्वयोपवेशन पर्याप्तस्थान युक्तानि
 चेन्नपुरे बहुभिर्धनिभिरुपयुज्यमानानि बहुमूल्यानि
 शकटान्यनुकुर्वन्ति । काञ्च्यादिषु दृश्यमानानि वेणु
 कळकटाच्छन्नानि चक्रद्वययुक्तानिवाजिशकटानीवात्रैक
 मपि नोपलभ्यते । द्वितीय तृतीयकक्ष्या शकटानि तु
 पैदिकाशकटानुकारीणि । चतुरंतानि चक्रद्वययुक्तानि
 घृषम शकटान्यपि सन्ति बहुसंख्याकानि । वाजि
 शकटानां प्राप्पणभृतिस्तु दूरानुगुण्येन समयानुगुण्येन
 च नगरपरिपालनसभया निर्णीताऽऽस्ते । प्राप्पणभृति
 निर्णयमूचकं प्रकटनपत्रञ्च प्रतिशकटमन्तर्लक्ष्यमान-
 मस्ति । वाजि शकटानां सारधिनस्सर्वेपि नगर

मोहम्मदिया राज्यशासकाना सेक्रिटेरियेट् भवनम् ।

परिपालन सभांगीकृतै रेकरूपैः कंचुकादिभि रलं
कृतास्सन्ति* ।

सर्वास्वपि प्रधानवर्गधिकासु रात्रिषु धूमदीपप्रकाशो
(Gas Light) भवति । कचित्कचित्तु वैद्युतदीपा
अपि सन्त्यारोपिताः, क्राव् फार्ड् मार्केट्
(Crawford Market) नाम्न्यां सर्ववस्तुविक्रय
शालायां, नगरपरिपालन समाशालायां (Muni-
cipal Office) राजप्रतिनिधिस्थाने (Secreta-
riat) न्यत्रच वैद्युतदीपा एव प्रकाशन्ते* ।
वीपस्तम्भाश्च किंचिन्न्यूनाधिकभावेन चत्वारिंशद्द-
स्तान्नरेण निर्यातास्सन्ति । रात्रौ वीधीषु पतिता
सून्यप्यनति श्रमेणान्वेष्टुं शक्यते । अनेनैव प्रकाशस्ये
यत्ताऽनुमातुं शक्यते । अल्पात्पासु वीधीषु तु केरोसिन्
(Kerosin oil Lamp) तैलदीपा यथा रोप्यन्ते ।

अत्र नगरे प्रायस्सर्वेपि जना जलयन्त्रद्वारेण
लभ्यमानानि जलान्येव स्नानपानादिपूयुंजते ।

* इदानीं मोटरशक्त्याना धावमानानां सख्याति महती ।
इष्वैरुद्घमानानि शक्यनित्यं भारभारं वहन्ति ।

* इदानीं वैद्युतदीपा बहवः ।

कचित्कचित्तु सरांसि-+ कूर्पाश्च सन्ति, वेहारस्थानस्था
 न्महातटाकात् (Vihar Lake) ' दुलसी '
 ' योवायी ' ' तानसा ' स्थानस्थेभ्यो महातटाकेभ्यश्च
 शुद्धं जल मयोमयमहानाळद्वारेण प्रथमतो जलसंप्रह
 स्थानं प्राप्नोति । तत्र शोधकयन्त्र निहतकल्मषं
 निधानेषु पूर्णं तिष्ठति । तत एव च सूक्ष्मायो नाळ
 द्वारेण नगरे सर्वत्र प्राप्यते । जलसंप्रहस्थाने च
 प्रधानं मलबार पर्वतं (Malabar Hill) वर्तते ।
 तत्रैव शोधकयन्त्रमपि स्थापितं वर्तते । अत्युच्चतमा
 स्पावतप्रदेशा वयोमयनाळद्वारेण गच्छज्जलं नगरस्थेषु
 गृहेषु पष्टे सप्तमे खण्डेऽपि प्राप्नोति । शुद्धजलप्राप्ते
 रियं व्यवस्था । सामुद्रजलमपि यन्त्रेणाक्षिप्त नाळ
 द्वारेण वीधिकास्त्रघो गच्छति । इदं मेव वीधी
 सेकादिषु पयुज्यते ।

समुद्रमार्गेणा भ्यवस्कन्दकेभ्यश्शतभ्यो नगरस्या
 श्च रक्षणाय स्थानत्रये नगरेऽत्र राजकीयसेनानिवेशाय
 भूदुर्गा (Land Forts) निर्मितास्सन्ति ।
 कोलावाया मेफ्रो, मलबार पर्वत एको, महालक्ष्म्या

७ सरांसि सर्वाण्यपि मृदापूरितानि नैवमप्यथ दृश्यते ।

मेक ध्वेति त्रय स्सेनानिवेशाः । समुद्रतीरदुर्गं
(Harbour Forts) अत्र त्रयः “ आयस्टर रॉक ”
(Oyster Rock) “ मिडल ग्राण्ड ” (Middle
Ground) “ क्रोस्—आइलैण्ड ” (Cross
Island) नामधेयाः । सर्वत्रैषु दुर्गेषु दशांगुल
गोलकप्रक्षेपिण्य षडंगुल गोलकप्रक्षेपिण्य अर्शतध्वजः
(10--Inch R. M. L. 10--Inch R. B. L. ,
6--Inch R. B. L. Guns) शीघ्रप्रक्षेपिण्यो
यन्त्रशतत्रयश्च (Quick firing and machine
guns) स्थापिता सन्ति । सैनिकेषु च यूरोपीया
भारतीयाश्च सन्ति बहवः ।

नगरेषु सूत्रनिर्माण यन्त्रशाला (Spinning
mills) पत्रनिर्माणयन्त्रशाला (Weaving
mills) अत्र सन्त्युपश्रुतं । साधारण पट्टवस्त्रनिर्माणं
रसकम्बलनिर्माणं च प्रयत्नते कासुचिधन्त्रशालासु ।
मधूनिष्ठ वृत्तिकार्निर्माणशालाषु काचिदत्र नवीन-
तयास्थापिताऽऽस्ते । धान्यावहनयन्त्रशालाः पिट्ट
पेषण यन्त्रशालाश्च (Grinding mills) सन्ति ।
काचित् । लोहमयद्वारं निर्माणशालाश्च नमः । न्याग्नि
न्यूनता ।

इत्थं सर्वतोपि यन्त्रशालामयेऽस्मिन्नगरे यतोयदः
 प्रसरति दृष्टिस्ततस्ततो धूममुद्गिरन्तो गगनं धुम्बिनो
 न्तस्सुषिरा धूमोद्गारस्तंभा दृष्टिपथमवतरन्तीति किमत्र
 चित्रम् । सहस्रदीधितिरपि मध्याह्नेपि धूमावरणेन
 धूम्रएवोपलक्ष्यते त्रेति नेयमिति शयोक्तिः । हेमन्त
 शिशिरयोरोप कटुष्णो वातो वासीति नायं वस्त्र
 पलापः । अनध्रेपि गगने स्तनितमाश्रूयते इतिनेयं
 मिथ्योक्तिः ।

पतनेस्मिन् प्रायस्सर्वेषु गृहाः पञ्चषोर्ध्वखण्डा
 त्मकाः । एकखण्डात्मकास्तु गृहा नान्विष्टा अपि
 लभ्येरन्निति कथयन्म मिथ्यावादी भविष्यामि । शिरो
 गृहाणितु सर्वेषां नागपत्तै (Zinc sheets)
 भुमिष्ठकाभिश्चापृक्तानि दृश्यन्ते प्रायः । केचित्तु सुधेष्ट
 कामयावरणादृढाः । गृहाक्षात्रत्यास्सर्वे काष्ठप्रचुराः ।
 अतिमहत्तोपि गृहस्य यदिभिस्तय एव केवलमिष्टकाभिः
 खण्डोपलैर्वा निर्मायन्ते । आन्तरास्तु फलकैः पणुकटै
 च प्रायो निर्मायन्ते । गवाश्रेषु लोहशलाकानिधान
 मत्र विशेषतो न भवति ।

कुपेरम्येदं नगरम् । नाशदरिद्रेण मुखजीवनं
 पतुं नश्यते । वस्तुतस्तुमर्ष एवाग्रत्या येन केनाप्युपा-

येन निजजीविकापर्याप्तधनार्जनरता इत्यत्यन्त हरिद्रा
 नैवोपलभ्यन्ते । दैवहतास्तु केचिदत्रापि भिक्षामटन्ति ।
 धार्यान्तरे प्वप्रवर्तमानाः स्वभाव सुलभया तंद्रया
 भ्रान्ता इति नूनमेते वैकुण्ठमपिगुता इमामेव मूर्तिं
 बहुमन्येरन्नित्यत्र नारित विज्ञयः । धनिनांतु सर्वदा
 सर्वमपि वस्तुजातमत्र सुप्रलभ्यमेव । प्रायोकालेपि
 दृश्यन्ते फलानि शलादवः पुष्पाणिचात्र । नेयं कान्त्या
 इवविपणिः, यत्र लब्धे लब्धे तिन्निर्णीफल न
 तिन्निर्णीफले लब्धे लब्धं नेतिन्यायः प्रवर्तते । प्राय
 सर्वेप्यथो गृहा आपण रूपाएवात्र दृश्यन्ते ।

कियद्वा वर्ण्यताम् । अस्तिवद्वर्णनीयम् । अथपि
 चिरादेतन्नगरमेवाधि कृत्यविलितत्पाटवाना धैमनस्या
 द्विभ्यदितप्यव विरमामि ।

शकटानुबन्धश्च कोलावास्थानाद्यथोक्तसमये प्रस्थितो मध्ये केपुचित्स्थाने प्वल्पमल्पं समयं छिष्टन् रात्रौ २-२५ घण्टावादनसमये सूरत् (Surat) नगरं प्रापत् । सूरत्नगरंचेदं पूर्वं कतिपयशतकेभ्यो घूर्जरेषु प्रसिद्धतमं मासीत् । एतत्सदृशं घूर्जरेषु किमपि नगरं नासीं दिलेयेतिहासविदामभिप्रायः । इदानीं मपीयं मसर्वप्रधानापि प्रधानेप्यन्यतमेति वक्तुं शक्यतएव । १७९७तमे ख्रिस्ताब्दे स्यां नगर्यां मष्टलक्षसंख्या (८०००००) जनाअवसन् । ततो बोम्बाय् नगरे जनैः क्रमेणापूर्यमाणे १८४१ तमे ख्रिस्ताब्दे केवलं मशीतिस्सहस्राणि जनाअत्रावसन् । पुनरपि १८४७तमात् ख्रिस्ताब्दात् क्रमेणाभिवर्धमानं जनसंख्या १८७२तमेब्दे १०७०००रूपा भवत् ।

नगरेत्र दर्शनीयानि वस्तूनि—दुर्गः (Fort) घटिकायन्त्रस्तूपः (Clock Tower) वैद्यशाला (Hospital) इत्यादीन्येव । नगरास्सार्धक्रोशदूरे प्रवहति तपतीनदी, (Tapati) यस्या उपरिर्कोच्चि न्यूनोधिक भावेन सपादत्रिशतहस्तदीर्घोचामयस्सेतु निर्मितश्चास्ते । स्यानादस्मान्महाभारत द्वीपकल्पवाष्प शकटमार्गं (Great Indian Peninsula Railway) स्थंजलग्रामं (Jalgon) यावत्कश्चिच्छाखामार्गो गच्छति ।

मोहम्मदिया विश्वविद्यालय भवनम् ।

• भूतनगरात् २-३७ पण्टाफाले प्रस्थितो वाण
 शयटानुबन्धः ४-५७ पण्टाफाले बरोदानगरं प्रापत् ।
 नगरं चेदं यैक्यारमहाराजस्य राजधानी । नगरेऽथ
 राजप्रामादो राजोद्यानं च प्रधानतया दर्शनीयतमे
 स्थाने । राजर्षीयायुधशालायां वर्तमाना रजतमय्यः
 काञ्चिमुपमयी चैकेति काञ्चिच्छतप्रणेषि
 (Gun) दर्शनीयतमाः । अस्यैष महाराज्यैकस्य
 निकटे रजतमयी स्थानमयी च शतमी कुम्भेपि
 भारतेऽस्ति । पिच्छमप्यथ काञ्चित् शतप्रयस्मन्ति ।
 नगरात्तिदूरे भारतराजप्रतिनिधिकायं दर्शिनो
 (Residents) नियामस्यान मयसि ।

बरोदानगरात् ४-५७ पण्टाफाले प्रस्थित
 रजटानुबन्धो ५-३९ पण्टाफाले आनन्दनामकं
 (Anand) वाणशयटानुबन्धितस्थानं प्रापत् ।
 इदं स्थानं गोपरा-रतलान वाणशयटमार्गमागम्य
 स्थानम् । अयं शायामार्गः कतिपय वर्षेभ्यः पूर्वमेव
 निर्मितो भूत् । अतन्मार्गनिर्माणत्पूर्व वाग्ने बरोदा
 मध्यमारत वाणशयटमार्गान्तिःवागिनो यतः पुनः
 प्रिदपिवा स्थानान्मालवदेनाय राजपुताना मन्त्र्या
 वाणशयटमार्गे (Rajputana Malwa Rail
 way) * रजपुत ' नगरं ' इन्दूर ' नगरमवस्थितः

कामन्यद्वा यत्किञ्चित्स्थानं जिगमिषुभिः वाम्बे बरोडा
 मध्यभारतयाष्पशकटपथजनतीर्षं शकटानुबन्धमारुह्य
 वाम्बेनगरं—अजमेरनगरं वा गत्वा, ततो महाभारत
 द्वीपकल्प याष्पशकटपथजनतीर्षं राजपुताना माळवा
 याष्पशकट-पथ-जनतीर्षं वा शकटानुबन्धमारुह्य
 गन्तव्यमभवत् । तेन बहुधनव्ययचिरकालातिपा-
 तादिभिः महतो हानिः कष्टं च जनानां जायमानमभूत् ।
 एतन्मार्गे निर्माणानन्तरं सर्वं तत्कष्टं परिहृतमभवत् ।
 अधः प्रदर्शितेन मानचित्रेणायमर्थस्स्पष्टीभवेत् ।

उपरि प्रदर्शितस्य चित्रस्य यथावस्थिताकारत्वा
 भावेऽपि शिरोबेष्टनन्यायदूरादिबोधने काम सुपकारो
 भवत्येष । आनन्द स्थानात् ५—४५ घण्टाकाले प्रस्थित
 शकटानुबन्धः ७—१० घण्टाकाले प्रातः अहमदाबाद्
 (Ahmedabad) नगरं प्रापत् ।

नगरं चेत् १४११ खमे म्मिस्नान्दे ' भद्रमदया ' नात्रा मादम्मदनरपविना स्थापितं निर्मितं चाभवत् । नगरेषु दर्शनीयेषु स्थानेषु मादम्मदानां केषांचि स्ममाधिस्थानान्येष प्रधानानि । नगरेषु गूढनिर्वाजी करणयन्त्र, गूढपण्यबन्धनयन्त्र, सूत्रनिर्माणयन्त्र, वस्त्रनिर्माणयन्त्र, पट्टवस्त्रनिर्माणयन्त्राणि सन्ति स्थापितानि । एतत्पारसियालि पट्टवस्त्राणि रत्नतायां दर्शनीयतायां प्रसिद्धानि ।

भद्रमदायाद् नगरमिदमत्युन्नतेन रत्नतमेन केन पितृप्राकोग्यायुक्तमास्ते । प्राकारश्चाद्यापि नवनिर्मित इव परिदृश्यमानोऽशिषितमूर्तिष्व वर्तते ।

नगरस्यास्य गर्भीपण्य प्रचक्षति क्षापरमती नदी । प्रापो नगरस्या जनास्त्रानपानादिष्वेतदीपमेष जट मुपयुज्जते । नगरे कृपा अतिस्वल्पमस्या एव, संप्रति जलमतिभारं पानाद्यनुपयुक्तं वर्तते । एत- अर्दागनमेष्व नादिकादारा नगरं नीतं सर्वेषामुप- योग्यं भवति ।

नगरेऽत्र पत्रानि नानाविधानि विनैव यन्त्र- स्थाप्यं निर्मायन्ते । तानिच यद्यपि न ईशान्यरा- मणानि पत्रानि चेतिह्य विष्णुतया बालुङ्गंलि, अद्यापि रत्नतायां ततोऽनुगमने परितृप्त्यन्ते ।

नगरादस्मात् दक्षिणपश्चिमतः “ पोरबंदर ”
 प्रवृत्तिस्थानगामी कश्चिद्वाष्पशकट—शाखामार्गः
 प्रारभते, येनैव द्वारकां जिगमिषुभि र्गन्तव्यं भवति ।
 “ राजपुताना—मालवा ” याष्पशकटमार्गश्चेतः
 प्रवर्तते । बाम्बे—बरोडा—मध्यभारतयाष्पशकट
 मार्गश्च परिसमाप्नुतेऽत्र । इत्यमत्र याष्पशकटमार्ग-
 त्रयस्य सम्मेलनं भवति ।

बाम्बेनगरादेतन्नगरपर्यन्ते याष्पशकटमार्गेऽधः
 प्रदर्शितानि याष्पशकटाध्वयस्थानानि (Stations)
 प्रधानानि ।

बाम्बे नगरात्

भर्षकोशाः ।

याष्पशकटमय

स्थानानि ।

(Miles from Bombay)	(Stations)
	कोलावा (बंबाय)
२	चबंगोट (बंबाय)
४	माण्ड्रोड (बंबाय)
८	डादर
११	वनोरा
५८	पालगढ
१०९	डामनरोड्
१२५	वलसार
१४९	नवसारि

१६७	सूरत
१९७	अंफालेश्वर
२०३	भरोच
२२९	मियाप्रामः
२४८	धरोडा
२७०	आनन्दः
२८१	नदियाद
२९२	मैदमदापाद
३१०	अहमदाबाद

४-११-०४ दिने मध्याह्नात्परं २-५० घण्टा
वादनसमये अहमदाबाद (Ahmedabad) नगरान्
भजमेर (Ajmere) नगरं प्रति १६ राजपुताना
मालवा-वाणराजटपमीय (Rajputana Malwa
Railway) राकटानुबन्ध नास्त्यः परिधत्तोभवम् ।

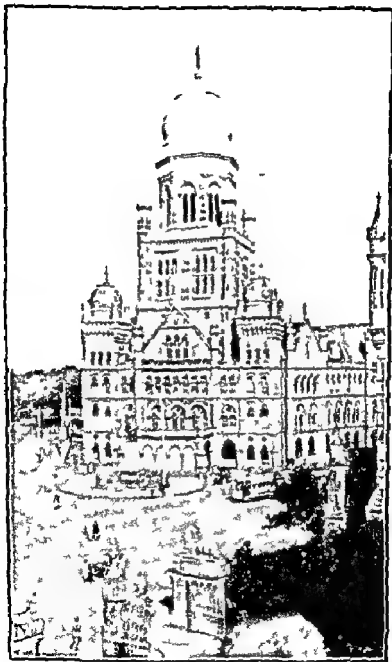
वाणराजटानुबन्धभाऽहमदाबाद—नगराग्रभिन्नः
क्रीडाग्नयत्र वाणराजटारम्भिनिरुधानेषु विरह्यमानः
मासं ६-३७ घण्टावादनकाले सिद्धपुरम्प्राप्तम् ।
अत्र वाणराजटारम्भिनिरुधानमधीष एव प्रवदति
महावर्ती नदी । पुष्करेऽत्र च मरुवन्ताः सन्त्येकजः
प्रवाहोऽवकोचयते । अग्नयत्र प्रयागादिषु न तस्या दर्शनं
भवति ।

क्षेत्रमिदं मातृगयेति व्यवहियते । परलोकगतां
मातरमुद्दिश्यात्र आरुमाचरन्ति जनाः । अप्रापि
कश्चिदक्षयवटो वर्तते । तस्यैवच्छायायां मातृभादे
पिण्डदानं क्रियते । अक्षयवटस्यात्र मूलं प्रयागे मध्य
भागो गयायां शिरश्चासप्त इति किंवदन्ती प्रसिद्धा ।
बहवस्तीर्थयात्रापरा अत्रावतरन्ति ।

इतो निर्गतश्च शकटानुबन्धः ९-२५ षष्ठावादन-
काले " 'आबूरोड् ' " (Abu Road) स्थान-
मवापत् । बाष्पशकटावस्थितिस्थानात् सार्धष्टकोश
दूरे आबूपर्वतः (Mount Abu) वर्तते । अयंश्च
पर्वतो राजपुत्रस्थानवासिनास्मोङ्गलानामन्येषां
ग्रीष्मनिवासस्थानम् ।

पर्वतस्यास्य शिखरेषु सर्वोन्नतं शिखरं किञ्चि-
न्म्यूनाधिकभावेन चतुस्सहस्रहस्तोच्छ्रायम् । गिरावत्र
प्रायस्सर्वेषामेव राजपुत्रस्थानवासिनां नरपतीनां
गृहाणि सन्ति । स्थानं चेदं सिरोहिराज्यान्तर्गतम् ।
ग्रीष्मकाले बहुभिर्धनिभिर्जनैः परिपूर्णोऽयं गिरिर्दर्शनी-
यतमो भवति ।

आबूरोड् स्थानान्निर्गतश्च शकटानुबन्धः मार्वोर
(Marwar) नामकं बाष्पशकटपथसङ्गमस्थानं

मोहमय्यां नगरपरिपालन समा भवनम् !

(Junction) अर्धनिशांतः परं २-२५ घण्टा वादनसमये प्रापत् । इतस्स्थानात्सिंधुदेशस्थं हैदराबादनगरं (Hyderabad) यावत् कश्चिद्वाष्पशकटशालामार्गो गच्छति । एतन्मार्गं निर्माणपूर्वं सुदूरं पश्चिमोत्तरतः पाञ्चालान्मात्वा ततो दक्षिणतस्सुदूरं गमनं सिंधुदेशस्थ—हैदराबादनगरं गामिनाः कर्तव्यमभूत् ।

मार्गारस्थानात्प्रस्थित इशकटानुनन्धः परस्मिन्दिने ५-११-०४ प्रातः ६-५५ घण्टावादनसमये अजमेर (Ajmere) नगरमवाप ।

नगरमिदं राजपुत्रस्थाने (Rajputana) प्रधाननगरेष्वन्यतमं परितः केनचित्स्थालेन शिलामयेन परिवृतमास्ते ।

अत्र नगरे ' मैयोकालेज ' (Mayo College) नाम्नी विद्याशाला वर्तते, यत्र राजकुमारादिशिक्ष्यन्ते । साहम्मदानां देववन्दनशाला काचिदत्र श्रेष्ठतमाऽऽस्ते । राजपुताना—मालवा वाष्पशकटपञ्चजनवायाः अर्या-लयश्चात्र वर्तते ।

अहमदाबादनगरा वेतन्नगरपर्यन्त वाष्पशकटमार्गे
प्रधानानि वाष्पशकटाश्रयस्थानानि—

दाम्ने नगरात्

वाष्पशकटाश्रय

अभिकूशा ।

स्थानानि ।

(Miles from Bombay)

(Stations)

३१०

अहमदाबाद्

३२६

कच्छोल्

३५३

महसना

३७४

सिद्धपुरम्

३९३

पालन्पुर

४००

बिआसनी

४२५

आबूरोड

४४१

रोहेरा

४५३

पिण्डबारा

४७१

मोरी-वेरा

४७६

हरिन्पुरा रोड्

५१०

सोमेश्वर

५१४

भिन्वालिया

५२९

मार्वार

५४१

सौजत्-रोड्

५७४

जेन्द्रा

५८२

व्यावर

६१५

अजमेर

अजमेरनगरात्पश्चिमतस्सार्धकोशत्रयदूरे पुष्कर
क्षेत्रमस्ति । पुष्कराजमेर नगरयोर्मध्ये नागाचलो
नाम कश्चिदस्ति गिरिः । गिरिमेन मतिर्लघ्वैवाजमेर
नगरात्पुष्करं गन्तव्यं भवति । षोडशद्वयेनोद्यमानं
पेटिकाशकटं चतुःपुरुषोपवेशनयोग्यस्थानयुक्तं पुरुष
त्रयोपवेशनस्थानवच्चान्यादृशं शकटमत्र पुष्करगमना
सोपयुज्यते ।

पुष्करक्षेत्रस्य महिमातिशयो भारतादिषु विशेषतः
प्रपञ्चित इति नात्र तल्लेखनमावश्यकम् । बालपुष्करं
मध्यपुष्करं वृद्धपुष्करं चेति तटाकत्रयं वर्तते । तत्र
बालपुष्करमेव प्रधानं यन्निरुपपदपुष्करशब्देन
व्यवह्रियते । अस्यैव तीरे ब्राह्मणबहुलो ग्रामो बरीवर्ति ।
ब्राह्मणाः प्रायस्सर्वेऽपि पौरोहित्येन जीवन्ति । तत्त-
द्यजमान धनतारतम्यानुवारेण पुरोहित ब्राह्मणा अप्येते
धनतारतम्यमावहन्तो दृश्यन्ते । देवे सम्यग्वृष्टे पूर्णे
जलेन पुष्करतटाके प्रदक्षिणमस्य कोशदोर्ध्वं भवति ।
पार्श्वत्रये शिलामयसोपानपङ्क्तिभिः प्रकाशते तटाकम् ।

पुष्करस्य पूर्वोत्तरदिशायां मध्यपुष्करं वृद्धपुष्करं
च वर्तते । तत्र वृद्धपुष्करं मगाधं सुविपुलं च ।

मध्यपुष्करं स्वतित्वल्यपरिमाणं परितो निर्मितसोपान
मत्परूपजलयुतं च ।

पुष्करग्रामस्य पश्चिमभागे चतुर्मुखस्य देवस्थालयः,
उत्तरतः प्रादकोशदूरे नात्युच्चपर्वतशिखरे गायत्र्या
देव्याआलयः, पश्चिमतः क्रोशत्रयदूरे उच्चतमे पर्वत
शिखरे सावित्र्या आलयश्च वर्तन्ते ।

पुष्करस्योत्तरपूर्वभागे रेखारूपेण कृतस्रवणा
पश्चिमतः क्रोशत्रयदूरे धत्तमहाकारा सरस्वती नदी
प्रवहति ।

दक्षिणतो वर्तमाने नागाचले वसिष्ठविश्वामित्रा-
दीनां महर्षीणामेकान्त—दर्शनीयाः पुण्या आगत
भूमयः प्रावयन्ति दशकवृन्दम् ।

भगवतो वराहस्य कक्षिदालयस्सूस्माकारो ग्रामपूर्व
भागे वर्तते । अयं पुरातन इत्यत्रत्याः कथयन्ति ।
बह्वक्ष्य द्रव्याभिलाषया तत्रतत्र निर्मिता अन्येप्यालयाः ।

पुष्करस्योत्तरतीरे भगवतो वेणुगोपालस्य नाति
महान् दिव्यालयो बरीवर्ति, यो रंगनाथमन्दिरमिति
व्यवहियते । अयंचालपञ्चपथिकवर्षेभ्यः पूर्वं निर्मितः ।

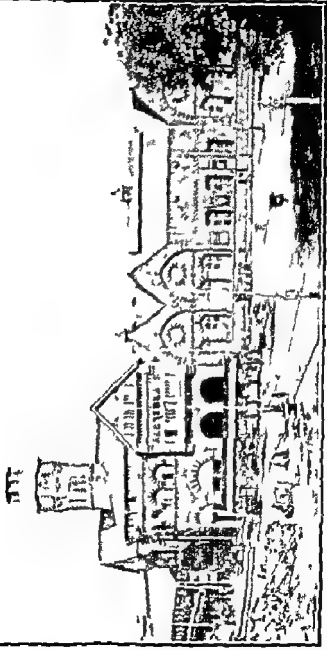
श्रीकाशी नगराभिर्जनस्य प्रतिवादिमयङ्करार्यं पंश्यस्य
 अनन्ताचार्यनामधेयस्य गुरो रन्तेवासिना पूर्णमल्ल
 नान्ता श्रेष्ठिना निर्मितोयं दिव्यालयः । अस्थैवानन्ता-
 र्यस्य सुविपुलं गृहं काञ्चनां काञ्चीपूर्णवीध्यां नगर
 रक्षणसैनिक—शालानिकटे कालवशादन्यद्वस्तगत-
 मद्यथावद्वर्तते । अनेनैव च समर्पिता देवदेवीय वरद,
 राजाय मकरकण्ठिका बहुमूल्या भेष्वरत्नजडिता
 चेति काञ्चीवासिभिस्संस्तूयते ।

दिव्यालयोयं यद्यपि न द्राविड देशीयान् भगव-
 दालयान् कात्स्न्येनानुकरोति, अथापि मात्रयानु-
 कुर्वाणो देशेन सर्वश्लाघ्यतामेवासीदति ।

प्रथमतोऽयं दिव्यालय एतदेशीयै विशाल्पिभिरेव
 कृतारम्भ एतदेशीयशैलामनुसृत्य निर्मायमाणः किञ्चितः
 कालादनन्तरं द्राविडदेशादागतैस्स्थपतिभिः पर्यपूर्यतेति
 क्वचिदेतदेशीयालयच्छायां क्वचिच्च द्राविडदेशीय
 मन्दिरच्छायां वदति ।

आलयमानचित्रविवरणम् ।

१. प्रधानदिम्बस्य श्रीवेणुगोपालस्य गर्भगृहम् ।
२. अस्मिन् स्थाने विष्वक्सेन शठकोप कासारभूत महदाह्वयभट्टनाथ श्रीभक्तिसार कुलशेखरयोगिबाह् भक्तांगिरेणु परकाल मधुरकवि यतिराज वरवरमुनी नामर्चाविग्रहास्सन्ति । एषु यतिराज वरवरमुन्यो मूर्लोत्सवमूर्ती स्तः । अन्येषामुत्सवमूर्तयः केवलम् ।
३. श्रीरंगनाथस्य गर्भगृहम्.
४. मुखमण्डपः
५. द्वजस्तम्भः
५. चलिपीठः
७. प्रदक्षिणस्थानमनावृतम्
८. ' श्रियो गर्भगृहम्
९. दर्पणगृहम्
१०. गन्धगृहम्
११. धान्यालयः
१२. श्रीगोदाया गर्भगृहम्
१६. अनन्तार्यस्य
१४. यागशाला
१५. अधिवासगृहम् :
१३. प्रयमावरणगोपुरद्वारम् , सण्डसयात्मकगोपुरम्

मोक्षमय्यां काफर्द याकैद नामनी विपणिः ।

- १७.सामग्रीशाला
- १८.वस्त्राभरणशाला
- १९.महानसङ्घारम्
- २०.महानसम्
- २१.बाहनगृहम्
- २२.आलयदक्षिणद्वारम्, आलयाद्वहिर्निर्गमनाय ।
- २६.गौशाला
- २४.अभ्यागतायसरणस्थानम्
- २५.अध्ययनोत्सवमण्डपो-बाहनमण्डपोवा
- २६.अधिकारिणो वासस्थानम्
- २७.व्यवहारशाला
- २८.सिंहद्वारम्
- २९.लेख्यशाला
- ३०.स्रग्जलगृहम्
- ६१.भृगुवासरोत्सवारामः
- ३२.कूपः
- ३३,द्वितीयावरणप्रदक्षिणस्थानमनावृतम्
- ३४.बोधिका
- ३५.पुष्करम्

आलयेऽत्र भगवन्मूर्तीनां प्रतिष्ठा श्रीप्रतिवादि
भयङ्करानन्ताचार्यस्य परमपदप्राप्त्यनन्तरं तत्स्थाना-
भिपिक्तेन प्रतिवादिभयङ्कर—श्रीनिवासाचार्येण
विक्रमाब्दे १९०० मिते निर्वर्तिता महता समारंभेणेति
लेखैरवगम्यते ।

आलयेऽत्र त्रयोर्चकास्त्रयः परिवारकास्त्रयो माहा-
नसिका एकोध्यापक एकोधिकारी चेत्येकादश द्राविड
देशीयाश्चैष्येष्वाः कार्यं निर्वहन्ति भगवदाराधनस्य ।
अन्येच छत्रधारक विमानधरवाद्यवादक मालाकारो
द्यानपालकद्वारपालकाद्या एतेदेशीया एव ।

अत्रालये सर्वा अपि रीतयो द्राविडदेशीयेन्दुपुर परि-
मल्लरङ्गनाथालयरीत्यनुसारिण्यः । सर्वच कार्यजातं
यथोचितं समुचितया सरण्या प्रवर्तते ।

२५-११-०४ पुष्करात् ।

प्रतिवत्सरं कार्तिकशुक्लैकादशीमारभ्य पूर्णिमां याव-
त्तिथिपृष्ठिद्वासावनुमृत्य पञ्च षड्वा दियताः पुष्कर-
स्नानस्य पुण्यःकालः । एषु दिवसेषु परस्सहस्रं जना
नानादेशेभ्यः पुष्करस्नानायागच्छन्ति । जनसंख्या
द्वित्रिलक्षात्मिका भवेत् । यदा भारते महामार्या पदं निहितं
तत आरभ्य राज्यशासकैः प्रतिषिद्धयन्ते जनाः पुष्कर-
गमनान् । अतस्तापन्तो जना इदानीं न सम्मिच्छन्ति ।

कतिपय दिवसेभ्यः पूर्वं सोऽयं पुण्यकालः
स्मरमपद्यत । तदात्वे पञ्चाशत्सहस्राधिकसंख्या
जनास्सममिच्छन् । एतादृशेषु जनसम्मर्दसमयेषु
त्रिणिजा क्रय्यपदार्थानयन चिरादनुवृत्तमिति समये
त्रापि बहवः पदार्थाः क्रय्यास्समागच्छन् । तत्र
चत्वारिंशत्सहस्राधिकसंख्या बलीवर्दाः, दशसहस्राधि-
का बाजिनः, सायन्त एयोष्टाः पञ्चपा हस्तिनश्चागता
अभूवन् । तुरगेषु दशसहस्ररूप्यमूल्यः कश्चिज्जा-
स्पृश्वोऽपि समागतोऽभूत् । एषु वृषभा षण्ढाश्चाधिक-
संख्या विक्रीता अभवन् । आगतेष्वर्धमश्वाश्च ।
गजश्चैकः केनचित्क्रीतः । अस्मद्देशीयोत्सवादि सम-
येषु वृषभाणां महिषाणाञ्च सम्मेलनं यद्यपि भवति ।
अश्वा हस्तिनश्च तत्र नाम्नापि न श्रूयन्ते । अयमेव
अनिदरिद्रदेशयोर्भेद इव ।

देहलीनगरात् (Delhi)

(२-५-०६)

इतः पूर्वं अजमेर (Ajmere) नगरं यावत्
स्पर्धेष्टनस्य वृत्तान्ता अलिख्यन्त । अजमेरनगराच्च प्रस्थि-
तोऽहं यद्यपि काश्चन मासान्मालवदेशेषु मरुस्थल्या च
पयाटम्, अथापि तद्देशपर्यटनोदन्ता न सुहृन्मतेः ।

विनोदाय स्युरिति तानुपेक्षमाणोन्यदेशपर्यटनोदन्त
विलेखन एवेदानो प्रवृत्तोस्मि ।

अजमेरनगराद्वात्रा वष्टघण्टावादनसमये पत्रवाहि
धूमशकटानुबन्धेन (Mail Train) प्रस्थितोहं
१-५-०५ दिने प्रातस्सप्तघण्टावादनसमये देहली
नगरं प्रापम् । अजमेरनगरादेहली नगरपर्यन्ते वाष्प
शकटमार्गे अधोलिखितानि वाष्पशकटाश्रयस्थानानि
(Stations) प्रधानानि—

गन्धे नगरात्	वाष्पशकटाश्रय
अर्धवृत्ताः	स्थानानि

६१५	अजमेर
६६६	कृष्णगढ
६६४	फुलेरा

[इत.स्थानात् जोधपुर धीकानेर
वाष्पशकटमार्गस्थं मेरटारोड नामकं
संगमस्थानं यावत्कश्चन शाखामार्गः
प्रवर्तते ।]

६९९	जयपुरम् (इदं नगरं जयपुराधीशस्य प्रसिद्धस्य राजधानी)
-----	--

७०५	सांगानेर
७२३	शिर

७७५	चाण्डिकुयी (इतःस्थानादागरापर्यन्तं कश्चिद्वाष्पशकटशाखामार्गो याति)
७७०	राजगड
७९२	अल्वर (कस्यचिन्नरपते राजधानी ।)
८२१	अजेरका ।
८२९ -	धेवल
८३८	रेवाडी । (इदमपि कस्य चिच्छाखा वाष्पशकटमार्गस्य संगमस्थानम् ।)
८६४	गढी- हर्सरु (इदमपि तथा)
८७०	गुरग्रामः
८९०	देहली-दिल्ली

देहलीनगरं मिदं दिल्लीशब्देन प्रायो व्यवहियते ।

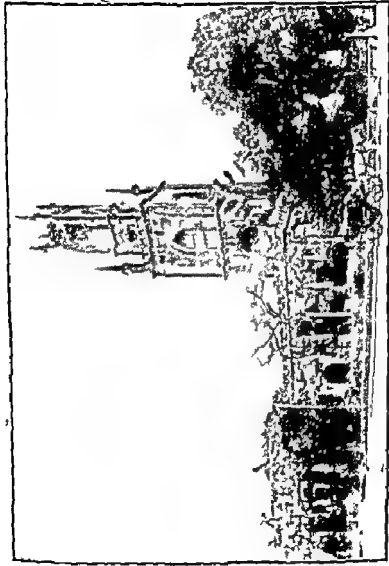
“ शाहजहानाबाद् ” इत्यस्य नगरस्य नामान्तरम् ।
शाहजहानाबाद् माहम्मदनरपतिना नगरमिदानीं परि-
दृश्यमानं १६४० तमे ख्रिस्ताब्दे निर्मितं शाह
जहानाबाद् इति नाम्ना भूपितश्चाभूत् ।

पाश्चात्यदेशे सर्वप्रधानं नगरमिदं यमुनाया
दक्षिणे तीरे वरीवर्ति । किञ्चिन्न्यूनाधिकभावेन द्विलक्ष
संख्या जनाः प्रतिवसन्तीति राजकीय जनगणनया
वगम्यते ।

नगरमिदं शाहजहाननरपति निर्मितेनाष्टादश
हस्तोच्छ्रायेणाष्टहस्तविस्तृतेन शिलामयेन तत्रतत्रेदानीं
शीर्णतामुपगतेन सहता प्राकारेण त्रिषु पार्श्वेषु समा-
वृतमस्ति । किञ्चिन्न्यूनाधिकभावेन प्राकारोऽयं पादोन-
कोशद्वयदीर्घ इति परिगण्यते । परिख्याच सर्वतस्त-
मावृतः प्राकारः । पूर्वदिशायांच नगरमनु पूर्वयमुना
नदी प्रावहत् , इदानीं त्यल्पीयसि दूरे प्रवहति ।

नगरेत्रेदानीं दशद्वाराणि प्रधानतया वर्तन्ते ।
तेषुत्तरतः “ काश्मीरदर्वाजा ” “ मोरिदर्वाजा ”
इति द्वारद्वयम्, पश्चिमतः “ काबूलदर्वाजा ”
“ लाहोरदर्वाजा ” इति द्वारद्वयम्, निःक्रतिकोणे
“ फरोस्खानादर्वाजा ” “ अजमेरदर्वाजा ” इति
द्वारद्वयम्, दक्षिणतः “ रुमदर्वाजा ” “ दिल्लीदर्वाजा ”
इति द्वारद्वयम्, पूर्वतः “ राजघाटदर्वाजा ” इत्येकम्,
ऐशान्ये “ कल्कत्तादर्वाजा ” इत्येकं, च वर्तन्ते ।

नगरस्य पूर्वभागे यमुनाया दक्षिणे तीरे दर्शनीयं
दुर्गमेकमास्ते । दुर्गश्चेदं दक्षिणोत्तरतो द्वात्रिंशदुत्तर
शताधिक द्विसहस्रहस्तदीर्घं, पूर्वपश्चिमतण्डपण्ड्युत्तर
सहस्रहस्तविस्तृतम् । दुर्गस्य त्रिषु पार्श्वेषु रक्तवर्णोपल
निर्मिता भित्तिरत्युन्नता, पूर्वतश्च यमुना नदी । यमुना
नदीच पूर्व दुर्गमनुप्रावहत्, इदानीं त्यर्थकोशदूरे
प्रवहति ।

मोहमय्यां सेंट थॉमस् कॅथीड्रल ।

शाहजहान् नाम्ना माहम्मदनरपतिना १६३८तमात्
 रिस्ताब्दात् १६४८तम रिस्ताद्वर्षान्तकाले निर्मित
 मिव दुर्गम् । दुर्गेचेदानीं ' दिवाने-आम् ' ' दिवाने
 राम ' ' मोतीमसजिद् ' नामानि गृहाणि मुख्यतया
 दर्शनीयानि । पश्चिमद्वारेणान्तः प्रविष्टस्य पूर्वोभिमुख
 गच्छतः पुरुषस्य प्रथमतः ' नौवत्ताना ' नामक
 गृह दृष्टिपथमवतरति । अत्र पूर्वं याद्यानि वाद्य-
 मातान्यासन् । तस्य पूर्वतो ' दिवाने-आम् ' नामक
 सभागृहम्, तस्यापि पूर्वतः किञ्चिदुत्तरेण ' दिवाने
 खास् ' नामक सभागृह, तस्योत्तरपश्चिमतो ' मोती
 मस्जिद् ' नामक देवयन्दनगृह चास्ते ।

' दिवाने-आम् ' नामक सभागृह रक्तवर्णश्रृङ्ग
 प्रस्तरमय विंशत्युत्तरशतहस्तदीर्घ, शतहस्तविस्तार
 एकतो भित्त्या ४६ स्तम्भैश्चोह्यमानपटल मनो हरति
 दर्शकवृन्दस्य । अस्य मध्यभागे भित्तिमनु षड्विंशतोन्नत
 स्थाने चतुस्तम्भयुतो नानावर्णप्रस्तरस्वचिततया
 नवरत्नस्वचित इव दृश्यमानः कश्चिन्द्देवतप्रस्तरमयो
 मण्डपोस्ति । अयमेव मण्डपर्सिसहासनतया ' शाह
 जहाना ' दिभि नरपतिभिरुपयुज्यमान आसीत् ।
 सर्वजनानां महती सभात्रैव निर्ऋत्यमानाभूत् ।

‘ दिवाने-खास् ’ नामकं सभागृहं च मन्त्रिणां मन्येषां चाधिकारिणां परं सम्मेलनार्थमुपयुज्यमानमभूत् । इदंच शतहस्तदीर्घं षट्पट्टिहस्तदिस्तृतं श्वेतप्रस्तरमयं च । श्वेतप्रस्तरमयानां स्तम्भानामधोभागे नानावर्णप्रस्तरखण्डनिर्मितानि चित्राणि परिदृश्यन्ते । स्तम्भाः षटलं च पूर्वं सौवर्णपत्रमण्डितं नानारत्नखचितं चाभूदिति कथयन्त्यत्रत्याः ।

सभागृहस्य मध्ये पूर्वतो भित्तेस्समीपे श्वेतप्रस्तरमयं चतुष्पदं महत्पीठमस्ति । अथैव पीठस्योपरि नानारत्नखचितं मयूरसिंहासनं सप्तकोटिरूप्यमूल्यं नरपतेरुपवेशनाय पूर्वं निहितमासीत्, यदिदानीं फारस् देशे वर्तते । सभागृहस्यास्य शिल्पशैली मवलोक्य बहवः प्रसिद्धतमाशिशल्पिनोपि चित्रायन्ते ।

सभागृहस्याश्वोत्तरतो महत्खण्डत्रयात्मकं श्वेतप्रस्तरमयं स्नानगृहम् । तस्य पश्चिमतस्तभागृहस्योत्तरपश्चिमतः ‘ मोती मस्जिद् ’ नामकं देववन्दनगृहं चास्ते ।

देहलीनगरे यमुनायाः कुल्या प्रवहति । वैद्युतदीपैरुद्दीपिता भवति रात्रौ नगरी । प्रधानतमा दश रथ्या विस्तृतास्सुन्दरतमाश्च सन्ति । सूत्रनिर्माणयन्त्र-

शालाः पिष्टपेपणयन्त्रशाला यस्त्रनिर्माणयन्त्रशालाश्च
सन्त्यत्र बह्व्यः ।

‘ नगरेन ‘ चान्दनी चौक् ’ नामकं चत्वरं, तत्रैव
मध्ये घट्टिकायन्त्रस्तूपः, तस्यैव पार्श्वे ‘ विकटोरिया
गार्डन् ’ नामकमुद्यानम्, तस्मिन्नेषोद्याने प्रदर्शिनीगृहम्,
पुस्तकालयः, दुर्गस्य पश्चिमोत्तरतः ‘ जामा मस्जिद् ’
नामकं प्रसिद्धतमं दर्शनीयतमं च देववन्दनगृहम्,
इत्यादीनि दर्शनीयानि वस्तूनि ।

नगरात्पश्चिमतोऽर्धक्रोशदूरेऽशोकस्तम्भोस्ति, यत्र
बह्वदिशालोत्तरा स्सन्ति । ‘ अजमेर दर्याजा ’
नामकात् द्वारात्पंचक्रोशदूरे ‘ कुतुबमीनार ’ नामा
ऽन्तस्सुपिर षष्ट्यधिकशतहस्तोन्नतस्तम्भो वर्तते ।
उपर्यारोहणाय मध्यभागे सोपानवृत्तिश्चान्त वर्तते ।

नगरा इक्षिणतः क्रोशमात्रे पाण्डवानां राजधानी
इन्द्रप्रस्थं नगरमस्ति । यद्यपि तत्र केवलं भिदानी
दुर्गं एकदशीर्यमाणोऽभिदृश्यते, अथापि तस्यैव
नगरस्याभिज्ञानरूपोयमिति सन्तोषवद् भवेत् ।

सौर्यवंश्येन दिल्लीनाम्ना राजपालेन नरपतिना इन्द्र
प्रस्थस्य पार्श्वे किञ्चिन्नगरं निर्मितं रत्नाम्ना भूपितं
प्राभूत्, तदेवेदानीं दिल्लीशब्देन व्यवह्रियते । दिल्ली

नगरमेवेन्द्रप्रस्थनगरमिति कथयन्तश्च भ्राम्यन्ति ।
दिल्लीनगर मधिकृत्य लेखनीयं बह्वस्ति । विस्तारेण
लिख्यमाने ग्रहान् कश्चित्प्रबन्धो लिखितस्त्वाद,
अतश्चैतावतैव समापयामि लेखमिमम् ।

‘दिल्लीनगरेषु बहूनां वाष्पशकटमार्गाणां’ सम्मेलनं
भवति । तत्रैको ग्राम्बेवरोडामध्यभारतवाष्पशकटमार्गः,
अन्यः पूर्वभारतवाष्पशकटमार्गः अपरश्च दिल्ली-अंभाला
कालका वाष्पशकटमार्गः । इतोऽन्येऽपि केचन सन्ति
वाष्पशकटमार्गाः ।

कुरुक्षेत्रात् ।

५-५-०५

थानेश्वरनामकात् वाष्पशकटावस्थितिस्थानात्
(Thanesar) अर्धक्रीशदूरे पश्चिमतः कुरुक्षेत्रं
नाम नगरं धरीवर्ति । वैदिकमतावलम्बिष्वपरिचित
कुरुक्षेत्रनामधेयस्सुदुर्लभ एव स्यादिति नेयमति
शयोक्तिः ।

प्रविष्टमासस्यैव कुरुक्षेत्रं यादृशी मे चित्तवृत्ति
स्समजानि तथा नूनं प्रत्यक्षितमस्य क्षेत्रस्य
सादरायणोक्तं धर्मक्षेत्रत्वम् । तपोयज्ञादिषु मनसः
प्रशान्तभावः प्रधानसामग्रीति तं सम्पादयतोऽस्य क्षेत्रम्य
क्रा नाम विप्रतिपत्तिर्भवितुर्महति धर्मक्षेत्रत्वे ।

क्षेत्रस्यास्य कुरुक्षेत्रसंज्ञाश्राप्तौ कारणमित्थमभि
वर्णितं महाभारते शस्यपर्वतर्गते बलदेवतीर्थयात्रा
पर्वणि—

“ ऋषयः—

प्रजापतेरुत्तरवेदिरुच्यते
सनातनं रामस्यमन्तपञ्चकम् ।
समीजिरे यत्र पुरादिबौकसो
वरेण सत्रेण महाधरप्रदाः ॥
पुराच राजर्षियरेण धीमता
यहूनि वर्षाण्यामितेन तेजसा ।
प्रकृष्टमेतत्कुरुणा महात्मना
ततः कुरुक्षेत्रमितीह पप्रथे ॥

रामः—

१ किमर्थं कुरुणा कृष्टं क्षेत्रमेतन्महात्मना ।
एतदिच्छान्यहं श्रोतुं कथ्यमानं तपोधनाः ॥

ऋषयः—

पुरा किल कुरुं राम कर्षन्तं सततोत्थितम् ।
अभ्येत्य शकस्त्रिदिवात्पर्यप्रच्छत कारणम् ॥

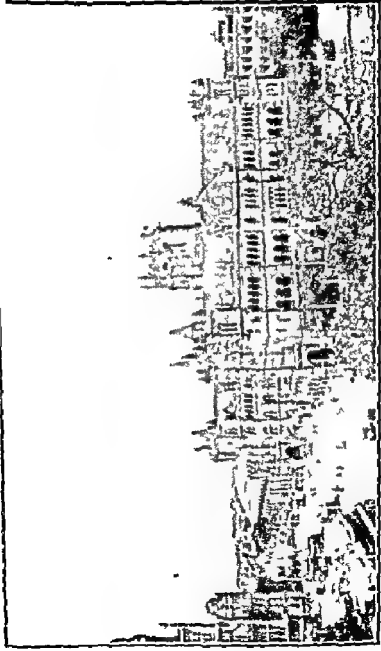
इन्द्रः—

किमिदं वर्तते राजन् प्रयत्नेन वरेण च ।
राजर्षे किमभिप्रेत्य येनेय कथ्यते क्षितिः ॥

कुरुवाच—

इह ये पुरुषाः क्षेत्रे मरिष्यन्ति शतक्रतो ।
ते गमिष्यन्ति सुकृतान् लोकान्पापविब
र्जितान् ॥

अवगम्य ततः शक्रो जगाम त्रिदिवं पुनः ।
राजर्षिरप्यनिर्विण्णः कर्पत्येव वसुन्धराम् ॥
आगम्यागम्यचैवैनं भूयो भूयोऽब्रह्मस्य च ।
शतक्रतुरनिर्विण्णं पृष्ट्वा पृष्ट्वा जगाम ह ॥
यदाहु तपसोऽग्रेण च कर्प वसुधां नृपः ।
ततश्शक्रोऽब्रवीद्देवान् राजर्षेर्यश्चिकीर्षितम् ॥
एतच्छ्रुत्वाऽब्रवन्देवा इह साक्षमिदं वचः ।
यदि ह्यत्र प्रसीता वै स्वर्गं गच्छन्ति मानवाः ।
अस्माननिष्ठा क्रतुभिर्भागो नो न भविष्यति ॥
आगम्य च ततश्शक्रस्तदा राजर्षिमब्रवीत् ।
अलं खेदेन भवतः कियतां वचनं मम ॥
मानवा ये निराहारा देहन्त्यस्यन्त्यतन्द्रिताः ।
युधि वा निहतास्सम्यगपि तिर्च्यमाता नृप ॥
ते स्वर्गभाजो राजेन्द्र भविष्यन्ति महामते ।
तथास्त्विति ततो राजा कुरुश्शक्रमुवाच ह ॥
ततस्तमभ्यनुज्ञाप्य ब्रह्मेनान्तरात्मना ।
जगाम त्रिदिवं भूयः क्षिप्रम्बलनिपूदनः ॥

मोहमय्यां चिकटोरिया टर्मिनस् नामकं अन्तिमं शफराथयस्थानम् ।

एवमेतद्यदुश्रेष्ठं कष्टं राजर्षिणा पुरा ।

शक्रेण चाभ्यनुज्ञातं ब्रह्मद्यैश्च सुरैस्तथा ॥ ’

—इति :

कुरुक्षेत्रस्य साहाय्यं तद्रतानां तथानां प्रभाव
इत्यादिकं महाभारते पुराणेषु च बहुषु बहुधा
प्रपञ्चितं तत् एवावगन्तव्यम् ।

कुरुक्षेत्रनगरस्योत्तरतोर्ध्वकोशे प्रवहति सरस्वतीनदी
सूक्ष्मरूपा । इयमेवोत्तरतस्सीमा कुरुक्षेत्रस्य । चतुर्षु
दिक्षु सीमा महाभारत इत्थं वर्ण्यते—

“ तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं

शमहृदानाञ्च मचक्रुकस्य च ।

एतत्कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं

प्रजापतेरुत्तरधेदिदृश्यते ॥ ’ इति ।

अत्र तरन्तुकारन्तुकशब्दौ यक्षनामधेयौ ।
एकस्तरन्तुको द्वावरन्तुकौ । कुरुक्षेत्रस्याग्नेय्यां वायु
दिशायां चारन्तुकसंज्ञौ द्वौ यक्षौ स्तः । नैऋत्यांरामहृदाः
ऐशान्यान्तरन्तुको यक्षः । तरन्तुकादरन्तुकं, अरन्तुका
शमहृदाश्च यावत्किञ्चिन्न्यूनाधिकभावेन चत्वारिंश-
त्कोशा भवन्ति ।

नगरस्याग्नेय्यां सन्निहतं नाम तीर्थमस्ति ।
 सुधेष्टकचितसोपानपङ्क्ति--विराजितं कमलपूर्णं स्वच्छं
 स्वादुपानीयं सरोद्वयं परस्परसम्बद्धं सन्निहत
 शब्देन व्यवहियते ।

दक्षिणभागे कुरुतीर्थमस्ति । तस्य पार्श्वत्रये सुधेष्ट
 कचितास्सोपानपङ्क्तयस्सन्ति । प्रदक्षिणं कुर्वताच तीर्थं
 मिदमेकक्रोशमिता ततोधिका बाभूमिः परिक्रान्ता
 स्यात् । तीर्थानि चान्यानि सुबहूनि सन्त्यपि विस्तर
 भयान्न लिख्यन्ते ।

नगरस्य निर्ऋतिभागे क्रोशमात्रे याणगङ्गानामकं
 तीर्थमास्ते । शरतल्पे शयानम्य ज्ञानधृद्धस्य कुरुपिता
 महस्य भीष्मस्य तृपाशान्तये गोमयं पयस्समावाहय
 ता चन्विता घनशयेन पर्जन्यास्त्रेणाहताद्यनो भूभागा
 द्वारिधारा समुत्पन्ना, स एनायं भूभागः । स्थानेन सरः
 किञ्चिच्चतुरश्रमगाधजलपूरितमास्ते ।

एतत्तीर्थस्योत्तरतः क्रोशमात्रे कुरुक्षेत्रनगरा
 त्पश्चिमतः क्रोशमात्रे भीष्मशय्यानामकं तीर्थम्, यत्र
 शरतल्पे शयानो महात्मा भीष्मो राजधर्मान् मोक्ष
 धर्मान् दानधर्मानन्यांश्च नानाविधान् धर्मान्युपिष्टि
 राथोपादिशत्तदेवेदं स्थानम् ।

नगरस्य पश्चिमवत्सार्धकोशद्वये गीतोपदेशस्थान
मस्ति, यत्र भगवान्वासुदेवो धनञ्जयं निमिच्छीकृत्य
मय्येदसाराश्वान् अगौ, यत्र यार्जुनाय विश्वरूपं
प्रादर्शयत्तदिदं स्थानम् । स्थानेन काचन चतुरश्रा
वेदिका धरीवर्ति, तन्मध्ये च घटः कश्चिन् ।

कुरुक्षेत्रस्य मनोहरता नानया सुद्रया लेपिन्या
वर्षेदातेनापि मादृशैः परदशतैरापिवा पुरपैवर्णयितुं
शक्यते । सर्वथा चानुभवैकवैद्यास्य सुगुह्यता ।
एकदा क्षेत्रमिदमागतस्य मनस्विनो न कदाप्येतस्मान्
क्षेत्रमिजिगमिष्योदियान्मनसीवि ममान्तयेऽभिप्रायः ।

दिक्षी-अम्बाला-कालका वाप्पशकटमार्गे दिक्षी
नगरात् ९३ अर्षमोशदूरे धानेश्वरनामकं वाप्प
शकटायण्यतिस्थानमस्ति । दिक्षीनगरात् धानेश्वर
पर्यन्ते वाप्पशकटमार्गेऽप्योष्टिमितानि वाप्पशकटान्य
स्थानानि प्रधानानि ।

अर्षं प्राप्तात्
अर्षमोशः

वाप्पशकटमार्ग
स्थानानि

९५५

दिक्षी

९८१

गोनपन्

१००९

पानीपन्

१०३०

कनन्

१०५१

धानेश्वर

हरिद्वारात् ।

कुरुक्षेत्रस्य 'थानेसर' (Thanesar) नामके वाष्पशकटावस्थितिस्थाने ५-५-०५ दिने रात्रौ वष्टघण्टा वादनसमये वाष्पशकटानुबन्धमारूढोऽहं 'अंबाला' नामकं (Umballa) वाष्पशकटावस्थितिस्थानं प्राप्य शकटानुबन्धादवातरम् । इदञ्च स्थानं दिल्ली-अंबाला-कालका वाष्पशकटमार्गस्य (Delhi Umbala Kaika Railway) उत्तरपश्चिमवाष्पशकटमार्गस्य (North Westren Railway) च सङ्गमस्थानम् । अम्बालास्थानात् रात्रौ एकघण्टावादनसमये निर्गतञ्च पहरन्पुर (Saharanpur) नामकं वाष्पशकटावस्थितिस्थानं २-३१ घण्टावादनकाले प्रापम् । इदञ्च उत्तरपश्चिम वाष्पशकटमार्गस्य (North Westren Railway) अवधरोहिलखण्ड वाष्पशकटमार्गस्य (Oudh and Rohilkhand Railway) च सङ्गमस्थानम् ।

पहरन्पुरस्थानाद्रात्रौ २-५० घण्टावादनसमये निर्गतञ्च प्रत्यूपे ४-३२ घण्टावादनसमये 'लक्सर' (Laksar) नामकं वाष्पशकटावस्थितिस्थानमापम् । इदञ्च 'अवधरोहिलखण्ड वाष्पशकटप्रधानमार्गस्य,

तज्जननीय देहरादूनशास्त्रामार्गस्य (Dohradun Branch) च सङ्गमस्थानम् ।

लक्ष्मरनाम्नो वाष्पनाफटावस्थितस्थानात् प्रातः ५-२० घण्टायादनकाले प्रस्थितोहं ७-२० घण्टाकाले हरिद्वारं प्रापम् ।

धानेश्वरादंयालानगरं यायम् २६ अर्धप्रोक्षाः, अम्बालातल्लदरन्पुरं यायत् ६१ अर्धप्रोक्षाः, पदरन्पुरात् लक्ष्मरं यायत् ३३ अर्धप्रोक्षाः, लक्ष्मरात् हरिद्वारं यायत् ६ अर्धप्रोक्षाश्च घतन्ते ।

हरिद्वार नामकं क्षेत्रं मिथालिक् नामक हिमाचल भण्ड्याः पाददेगे गङ्गाया दक्षिणे तीरे वर्तते । हरिद्वारमेव गङ्गाद्वारमिनापि क्वचद्विषते क्वचिन्नत्यचित्पुण्या-दित्यन्यपगम्यते । इत्येवमस्य गङ्गा समतलभूभागे प्रवहति । हरिद्वारस्य जलमध्यल्लक्ष्मणीयकं वाष्पाम-गोचरम् ।

हरिद्वारमिति संज्ञान्तस्य देवुः नरनागपक्षाभय द्वाररूपमेवेति केचित्, भगवद्भानिडागकस्यमित्र-पक्षे वर्तमानम् । अत्र गङ्गायां ब्रह्मकुण्डनामकस्थानं विस्तारवर्धनेन ज्ञानं महापुण्यावदिति स्मर्यते । अत्रैव ब्रह्मकुण्डं ब्रह्मकुण्डनामकस्थानमिति वि-
वि-
वि-

भारान्वहन्तः परस्सहस्रं जना नानादेशेभ्यः प्रति दिनमायान्ति । अत्रास्थिप्रक्षेपेण पितरस्स्वर्गं यान्तीति ते मन्यन्ते । उद्धोषयन्ति चैवं पुराणानि । सगरसुत वृत्तान्तश्चात्र प्रमाणम् ।

हरिद्वारे सुदूरं गङ्गाया दक्षिणे तीरे सौपानपङ्क्तिरुपलभ्यते विराजते । तामेवानु पङ्क्तिं बह्वो वेषालया गृहाश्चाभ्रोलिहास्सन्ति । धन्यास्ते येत्र वसन्तो भगवच्चरणाम्बुजनिष्यन्दिनीं भगवतीं भागीरथीं सततमवलोकयन्तस्तस्या एव पानीय—मुपयुज्जानास्तत्तरङ्गसङ्गतेन शीतेन वातेनाप्यायिताः कालं यापयन्ति ।

हरिद्वारस्य दक्षिणतोऽर्धक्रोशदूरे मायापुरी शोचनीयायामवस्थायामास्ते । प्रायोत्रत्यास्तर्वेपि गृहा जीर्णाः पतिताः पतन्तः पतनोन्मुक्ताश्च दृश्यन्ते । इयमेव सा माया, या खलु ‘ अयोध्यामधुरामाया काशी काश्चीह्यवन्तिका ’ इति सप्तसु मोक्षप्रदासु पुरीषु परिगण्यते ।

हरिद्वारस्य दक्षिणतः ३ अर्धक्रोशदूरे कनखलं नाम क्षेत्रमास्ते । कोनु खलोत्र गङ्गायां न स्नायात् ’ इत्यभिप्रायकशब्दराशिगतस्य कोनुखल इति पदद्वयस्यापभ्रंशः कनखलमितीत्यवगम्यते । हरिद्वारे कुशावर्ते कनखलेच गङ्गास्नानस्य महत्पुण्यफलमनुवर्ण्यते ।

मोहमय्यां-परस्परैर्नेत्र रथ्या ।

हरिद्वारस्य दक्षिणतोऽर्धकोशदूरे गङ्गायाः प्रधान
प्रवाहात्पृथग्भवति कुल्या काचिन्महती । अस्या एव
कुल्यायाः प्रभावेन बहुसहस्रसंख्यानि क्षेत्राणि
फलन्ति सस्यम् ।

अत्र क्षेत्रे कनखले च प्रायसर्वेपि ब्राह्मणाः
पौरोहित्यवृत्तया जीवन्तो निवसन्ति । अत्यावश्य
काश्च सर्वे पदार्था अत्रत्येष्वापनेषु लभ्यन्ते । पुरोहित
ब्राह्मणा एते मूर्तिं गृहीत्वा स्वस्यगृहेषु स्थानं ददति यात्रि
जनानां निवासाय । कल्कत्तावासिना रावबहादुर
रुपाधिधारिणा सूर्यमहश्रेष्ठिना निर्मिता काचन महती
धर्मशालाप्यग्रास्ते ।

हृषीकेशक्षेत्रात् ।

१०-५-०५

पूर्वेश्वरात्रा (९-५-०५) वर्षनिशातः परं ३
घण्टामाले हरिद्वाराभिर्गतोहमद्य प्रातर्दशघण्टावादन
समयेऽत्रागतोऽभवम् । वाप्यशङ्कटमार्गो हरिद्वार एव
समाप्नोति । यद्यपि हरिद्वारादृषीकेशपर्यन्तं प्राय
स्ममवल्ल भूमिरिति बलीयर्दशकटानां तुरगशकटानां च

गतागतं प्रचलति, अथापि सर्वे वयमहमस्मदनु चराश्चेति पङ्क्तिरेवागच्छाम ।

हरिद्वारादुत्तरपूर्वभागे चतुर्दशार्धकौशदूरे (14 miles) हरीकेश क्षेत्रमिदमस्ति । मार्गे च हरिद्वारान् सार्धकौशदूरे काचन धर्मशाला, ६ अर्धकौशदूरे ' रावल ' ग्रामः, कौशचतुष्टयदूरे सत्यनारायण मन्दिरं च वर्तन्ते । सत्यनारायणमन्दिरे च सेठ् रामनारायण—रामलाल् नाम्नो द्रव्यसाहाय्येन यात्रिभ्यः पकापकान्नवितरणं भवति । मध्येमार्गे वह्न्यश्च नद्यः कुल्याश्च सन्ति । नानाविधपशून्मण्डिता चोभयतोमार्गे भूमिः ।

गङ्गाया दक्षिणे तीरे हरीकेशक्षेत्रमिदं वरीयर्ति । इदमेव कुञ्जाश्रकमित्यप्युच्यते । भगवतो दर्शनकाम नया तपः कृतवने रैभ्याथ मुनये तदाश्रमसमीपस्थ माध्रवृक्षमुपाश्रितो भगवानात्मानमदर्शयत् । यतो भगवद्गारामदिष्णुराग्नः कुञ्जो यभूव ततोऽस्य क्षेत्रस्य कुञ्जाश्रकमिति नाम संजज्ञे । रैभ्येन मुनिना प्रार्थितश्च भगवांस्तत्र मक्षिषानं प्रतिजानातिस्म ।

यतो हरीषानि जित्वा त्ययात्र हरीकेशोऽहं तपमारा ।

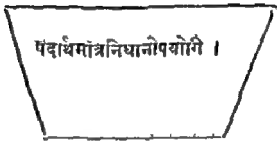
थितः ततोत्र हृषीकेशसंज्ञयैव वत्स्यामि, क्षेत्रश्चेदं
हृषीकेशमंज्ञं भविष्यतीति भगवतो वरदानेन हृषी
केशक्षेत्रमिति संज्ञास्य बभूव ।

क्षेत्रेऽत्र बह्व्यो धर्मशाला बह्व्यो देवालयस्सन्ति ।
तत्र हृषीकेशस्यालयः पुरातन इति कथ्यते । चतुर्भुज
शङ्खचक्रगदापद्मधारी भगवान् शिलारूपधारी विरा
जते । नयमे रिस्तणतके शङ्कराचार्यस्थापितः
प्रतिष्ठितश्चार्यामिति कथयन्ति जनाः । आलयस्थरूप
दर्शनेतु तावत्प्राचीनतास्य न हृदयमवतरति । अय
मेवालयो भरतमन्दिरमित्युच्यते ।

हृषीकेशक्षेत्राद्दरिकाश्रमस्य मार्गः सङ्कीर्ण
स्संजायते, शकटस्य गमनं तस्य न भवति । प्रायो भक्ता
जनाः पद्मचामेय यात्रां कुर्यन्ति । अशक्तानाञ्च
त्रिपिधानि नरवाहनान्यत्रोपलभ्यन्ते । तानि च ‘ शम्भान्
‘ श्रीदण्डो ’ ‘ कण्डी ’ इति संज्ञायन्ते । तत्र
‘ शम्भान् ’ नामकश्चतुर्भिः पुरुषैः, ‘ दरीदण्डो ’
नामकं द्वाभ्यां, ‘ कण्डी ’ नामकमेकेन चोद्यते ।
तेषाञ्च रूपाणि रेखयाव्राधः प्रदर्श्यन्ते ।

द्वितीयस्यायमाकारः

२

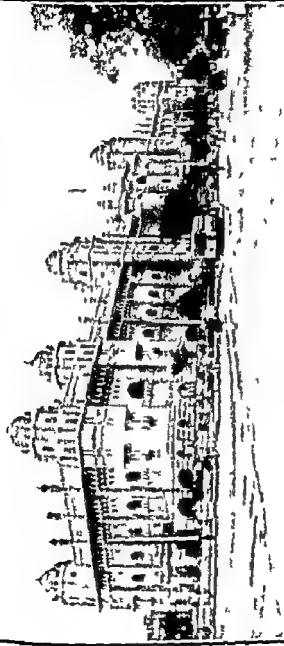
इदञ्च वेणुपत्रनिर्मितम्भवति । द्विविधमपीदमेकेन पुरुषेण पृष्ठेनोद्यते ।

एतेषां बाहनानां हरिद्वाराद्वदरिकाश्रमं गत्वा पुनरवतीर्य मेहळ् चोरी नामकस्थानपर्यन्तं प्रापणाय भृतिः शम्भानस्याशीतिरूप्याणि, दरीदण्डी नामकस्य पञ्चाशदन्यूनानि रूप्याणि, कण्डी नामकस्य पञ्चविंशति रूप्याणि । भूतेन्यूनधिकभावश्च समयानुगुण्येन भवति ।

देवप्रयागात् ।

२५-५-०५

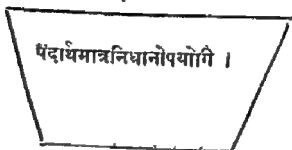
हृषीकेशान्निर्गतस्यार्धकोशदूरे शत्रुघ्नस्य मन्दिरं दृष्टिपथमुपयाति । शत्रुघ्नमन्दिरात्कोशमात्रे लक्ष्मणस्य

मोहमय्यां प्रधान पञ्चप्रस्थापननाल । (पोस्ट ऑफिस)

द्वितीयस्यायमाकारः

२

इदञ्च वेणुपत्रनिर्मितम्भवति । द्विविधमपीदमेकेन पुरुषेण पठेनोद्यते ।

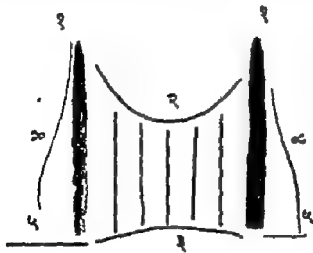
एतेषां वाहनानां हरिद्वाराद्वदरिकाश्रमं गत्वा पुनरवतीर्थं मेहल् चोरी नामकस्थानपर्यन्तं प्रापगाय भृतिः सम्पानस्याशीतिरूप्याणि, दरीदण्डी नामकस्य पञ्चाशदन्यूनानि रूप्याणि, कण्डी नामकस्य पञ्चविंशति रूप्याणि । भूतेर्न्यूनाधिकभावश्च समयानुगुण्येन भवति ।

देवप्रयागात् ।

२५-५-०५

हर्षकेशान्निर्गतस्यार्धक्रोशदूरे शत्रुघ्नस्य मन्दिरं दृष्टिपथमुपयाति । शत्रुघ्नमन्दिरात्क्रोगमात्रे लक्ष्मणस्य

मन्दिरं च । मध्ये च कस्यचित्पर्वतस्यारोहावरोहौ
भवतः । लक्ष्मणमन्दिरस्य पार्श्वतः पञ्चपा आपणा
स्सन्ति । विंशतिहस्तदूर एव गङ्गा प्रवहति । गङ्गाया
उपरि अयोरञ्जुद्वये लम्बमानो दोलासेतुः कश्चिदस्ति ।
सेतोश्चाकारोधश्चित्रितो वर्तते ।

विवरणम्—

- १— सुधोपल्लवखण्डमयं स्तूपद्वयम् ।
२— एकीकृतानां पञ्चपाणामयस्सूत्राणां समूहरूप-
मयोरञ्जुद्वयम् ।
३— सादृशमेवायोरञ्जुद्वयं सेतुधोभागस्यम् ।

लैसेनावगम्यते । अयमेव सेतुलक्ष्मणसूले त्यज्यते
व्यवहियते । एतन्निर्माणात्पूर्वं शण्डज्जुमयस्सेतु
रासीत् । यादृश्यस्मदेशे रथेषु रज्जुरूपयुज्यते, ताव
त्परिमार्गं शण्डरज्जुद्वयमधोभागे एकद्विस्तान्तरेण
समानरेखायां बद्ध्वा तत्र काष्ठदण्डाक्षिर्यगास्तीर्य
सूत्रैर्बद्धयन्ते । उपरि च तादृश्येवैका रज्जुर्यापति
दूरे स्थिता पुरुषहस्तावलम्बनयोग्या भवेत्तावत्पूर्वं
भागे पद्धयते । उपरितनां रज्जुमवलम्बमानेनाध-
स्थेषु काष्ठदण्डेषु पादौ निक्षिपता गन्तव्यं पुरुषेण ।

दक्षिणामुखं प्रवहन्त्या गङ्गायाः परे पारे काचन
धर्मशालास्ते । एतावत्पर्यन्तं गङ्गाया दक्षिणेन तीरेण
मार्गः । सेतूत्तरणानन्तरं तु वामेन याति तीरेण ।

‘कुल्वाढी चट्टी ।’

गङ्गामेतोल्लक्ष्मणसूलानाम्नः श्लोशद्वयदूरे ॥ कु-
ल्वाढी चट्टी ॥ नामकं स्थानमस्ति । अत्र देगे पञ्चप
कुटीरात्मकं यात्रिजननिवासयोग्यं पर्वतप्रवेशेषु
वर्तमानं स्थानं ॥ चट्टी ॥ नि व्यवहियते । इतः
परं तथैवाहमपि लेखिष्यामि । कुल्वाढी चट्ट्यां
पञ्चदशान्तृणाच्छङ्गाः कुट्यो द्विआज्ञापणास्सन्ति ।
गङ्गाच प्रवहति समीपे ।

लक्ष्मणसूलात् परं गङ्गाया दक्षिणे तीरे टिहरी
राजशासनान्तर्गतो देशः, वामतीरे चन्द्रवर्तिनशाम

४—तदेवरज्जुद्वयमधोमुखं गमितं भूम्यन्तर्दृढतया
बद्धम् ।

५—सेतोस्समानरेखास्थो मार्गः ।

नद्यास्तीरद्वये सुधोपलखण्डमयं स्तूपद्वयं निर्मित
मास्ते । स्तूपयोरग्रभागात्किञ्चिदधोरन्ध्रद्वये रभक्कचि-
न्हितमयोरज्जुद्वयमेकैकस्मिन्पार्श्वे एकैकक्रमेण प्रोतं
स्तूपाद्वहिरानीय यक्रगत्या भूमेरन्तर्नीतं तत्रैव दृढबद्ध
मुपरिखण्डशिलाभिर्निहिताभिरवष्टब्धं चास्ते । स्तूप
योरधोभागेऽप्ययोरज्जुद्वयं (३) तृतीयाङ्कचिहित
मुपरिस्थितयो रज्ज्वोस्समानरेखायामुभयोः पार्श्वयो
र्बद्धं वर्तते । तयोरज्ज्वोरुपरि चतुरश्रीकृतानि काष्ठानि
दृढमवस्थापितान्युपरिस्थितयो रज्ज्वोस्संयोजिताभि
र्यशशालाकाभिस्संयोजितानि सन्ति । इत्थमुपरि स्थितयो
रज्ज्वोऽशशालाकाद्वारेण लम्बमान योरज्ज्वोरुपरिस्थापि
क्षेपु दीर्घेषु काष्ठेषुतिर्यक्काष्ठफलकानिनिहितानि सन्ति ।
काष्ठ फलकोपरि खण्डोपलमृत्तिके समास्तृते स्तः । सेतो
भारस्सर्वोऽप्युपरिस्थितयो रज्ज्वोरेव निहितो वर्तते ।
सेतोर्दोर्व्य किञ्चिन्न्यूनाधिकभावेनाष्टपष्ठ्यधिकशत
हस्तपरिमितं वैशाल्यं च हस्तद्वयरूपं दृश्यते ।

सेतुरयं कल्कत्तावासिना सूर्यमल्लश्रेष्ठिना ३२०००
रूप्यव्ययेन निर्मितः । अयमर्थस्तूपनिहितेन शिला

लैलेनागम्यते । अयमेव सेतुर्लक्ष्मणशूले त्यज्यते
व्यवहियते । एतन्निर्माणात्पूर्वं शण्डरज्जुमयस्सेतु
रासीत् । यादृश्यस्मद्देशे रथेषु रज्जुरूपयुज्यते, ताव
त्परिमाणं शण्डरज्जुद्वयमधोभागे एकद्वयान्तरेण
समानरेखायां बद्ध्वा तत्र काष्ठदण्डास्तिर्यगास्तीर्य
सूत्रैर्बद्धयन्ते । उपरि च तादृश्येवैका रज्जुर्यावति
दूरे स्थिता पुरुषहस्तावलम्बनयोग्या भवेत्तावत्पूर्वं
भागे बद्धयते । उपरितनां रज्जुमवलम्बमानेनाध-
स्थेषु काष्ठदण्डेषु पादौ निक्षिपत्ता गन्तव्यं पुरुषेण ।

दक्षिणामुखं प्रवहन्त्या गङ्गायाः परे पारे काचन
धर्मशालास्ते । एतावत्पर्यन्तं गङ्गाया दक्षिणेन तीरेण
मार्गः । सेतूत्तरणानन्तरं तु वामेन याति तीरेण ।

‘कुल्वाडी चट्टो ।’

गङ्गामेतोर्लक्ष्मणशूलानाम्नः क्रीडाद्वयदूरे “कु-
ल्वाडी चट्टो” नामकं स्थानमस्ति । अत्र देशे पक्ष्म
कुटारात्मकं यात्रिजननिवासयोग्यं पर्वतप्रदेशेषु
वर्तमानं स्थानं “चट्टो” नि व्यवहियते । इतः
परं तथैवाहमपि लेखिष्यामि । कुल्वाडी चट्ट्यां
पक्ष्माम्नुणाच्छायाः कुट्टो द्विआश्वापणाम्मन्ति ।
गङ्गा च प्रवहति मर्मपि ।

लक्ष्मणशूलात् परं गङ्गाया दक्षिणं तीरं टिहरी
राजशामन्त्यन्तर्गतो देशः, वामतीरं चन्द्रवर्तिनशाम

नान्तर्गतो देश इति व्यवस्था । गङ्गाया वामे तीरे
चतुर्हस्तान्यूनविस्तारो मार्गत्रिशलाखण्डमृत्तिकाभ्या-
मास्तृतो धट्टितश्चास्ते । मार्गस्मैकस्मिन् पार्श्वेऽधोऽधः
प्रवहति गङ्गा नदी, अपरस्मिन् पार्श्वे गगनभेदी
पर्वत स्तिष्ठति । मार्गश्च पर्वतस्य निम्नभ्रदेशे याति ।
निम्नोन्नतेषु स्थलेषु निर्मितोऽयं मार्ग इत्यारोहणमव-
रोहणं च सर्वत्र कर्तव्यं भवति । गच्छन्नेषु यदि
कश्चित्पुरुषोऽधः प्रवहन्तीं गङ्गां पश्येन्नूनमसौ
धूर्णितशिरः पतेदधः । मार्गावधो गङ्गाप्रवाहाव-
लोकने भयमिवोपजायते । लक्ष्मणशूलात् आरभ्य
मार्गेऽर्धक्रोश सूचकाः प्रस्तरखण्डा निखातास्सन्ति ।

लक्ष्मणशूलात् १॥ अर्धक्रोशदूरे कश्चिज्जल-
प्रपातः, २॥ अर्धक्रोशदूरे च कश्चिदन्यो जलप्रपातः,
तत्रैव जलवेगेन चाल्यमानो घट्टः कश्चिच्चास्ते ।

“ गूलर् चट्टी । ”

कुल्वाडीचट्टीतो नातिदूर एव गङ्गा मार्गादरी-
भवति । ततः परं ‘ हि-डल ’ नाम्न्या नद्या वामेन
तीरेण याति मार्गः । कस्यचित्पर्वतस्यारोहणावरोह-
णानन्तरं सुदूरे गूलर्चट्टी वर्तते । इयञ्च हरिद्वारात्
२.३॥ अर्धक्रोशदूरे कुल्वाडी चट्टीतः ३। अर्धक्रोशदूरे

भावनिष्ठे । अथ च द्वित्रा आपगाः पञ्चयाः कुट्टपत्र
सन्ति । ' द्विडल ' नदी च प्रवहति समीपे ।

हर्षिकेशात् ११-५-०५ दिने प्रातः पञ्चपण्टा
वादनममये निगंतोऽहं रात्रौ मत्तपण्टावादनममये
गूढगर्ह्यं प्रापम् । मध्ये छस्मणशूलामतिक्रम्य घने
शालाया मध्याह्नाराधनं कृतम् ।

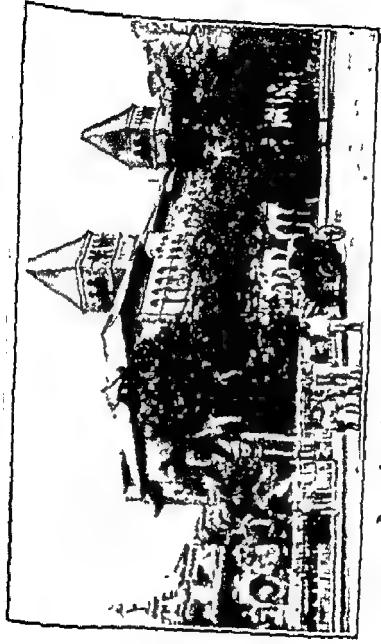
“ विजनी चट्टी । ”

गूढगर्ह्यः १२-५-०५ दिने प्रातः पञ्च-
पण्टावादनममये निगंतोऽहं ' द्विडल ' नदी काष्ठ
मयमेतुनोत्तीर्य कम्यचिन्मध्यमागनारुह्य २५॥
अर्धशेखरे मोहनचट्टी पश्यन् , श्वो महता परि
श्रमेणारोहणीयं पर्वतस्य कम्यचिन्मध्यमागनारुह्य
विजनीचट्टीमष्टपण्टावादनममये प्रापम् । इदं
हरिद्वारात् २८॥ अर्धशेखरे कुट्टयादीचट्टीतः
८ अर्धशेखरे चाम्ने । अत्र पञ्चपाः कुट्टयो द्वित्रा
आपगाः कश्चिदन्तीयान गिरिनिर्झरश्चभ्रनते । इयं
चट्टी पर्वतारोहणेन परिश्रान्नाता विभ्रमम्यानी
भवन्ती महदुपकरोति । “ विजम्यारोहण ” मित्तीद
मारोहणं प्रसिद्धम् । तत्रोपन्य पर्वतस्यारोहणं मुफरम्,
अनूचम्य तु कट्टमाध्यमितीदमारोहणं कठिनतमम् ।
पट्ट्यामप्रान्यन्नावश्यकाः पदायां लभ्यन्त । अशीति

तोलकात्मकैकसेरभारस्य तण्डुलस्य कळाचतुष्टयम्
तावत् एव गोधूमपिष्टस्य सार्धकळाद्वयम्, तावतो घृत
स्यैक रूप्य च मूल्यम् । लवणतिन्त्रिणीफलमरी
चादिकमत्र नोपलभ्यते । सर्वं च वेशवारादिकं
यात्रिभिस्सहैव नेयं भवति । शाकस्तु नोपलभ्यते विना
ऽऽलुफमेकम् ।

‘ वन्दर चट्टी । ’

विजनीचट्ट्या माध्याह्निक भगवदाराधनं निर्धृत्य
घण्टाद्वयवादनसमये ततो निरगाम् । उपर्युपरि सुदूर
मारुत पर्वतस्य शिखरं च प्रापम् । अयं पर्वतो
गङ्गायाः ‘ हिउल ’ नद्याश्च मध्यवर्तीति उच्छिखर
गतस्यैकतो गङ्गान्यतो हिउल नदी चाधोऽधः प्रव
हन्त्यौ कुल्ये इव समदृश्येतम् । ततः कियद्दूरं
गत्या मार्गादधो वर्तमाना गिरिनिक्षेरेण शीतजल
बाहिना केनचिद्यात्रिणामभीप्सनीया ‘ कुण्डचट्टी ’
विजनीतः २॥॥ अर्धकोशदूरे, ४॥॥ अर्धकोशदूरे पर्व
तस्याधो वन्दराम च पश्यन् सार्धषड्घण्टावादन
समये गङ्गायास्तीरे वर्तमाना यद्गुभिः कुटीरैरापणैश्च
युक्ता वन्दरचट्टीममजम् । कुटीरे च कुत्रचिद्गगनतो
नैशमाराधनमकरवम् । इयं च हरिद्वारात् ६४।
अर्धकोशदूरे वर्तते । कुण्डचट्टीति एतावत्पर्यन्तं कष्ट
साध्यं पर्वतावरोहणं कर्तव्यं भवति ।

मोहम्मदियां प्रधानं तन्त्री मयनम्—(टेलिग्राफ ऑफिस)

कण्ठी चट्टी ।

चन्द्रचट्टीतः १३-५-०५ दिने प्रातः पञ्च
घण्टायादनसमये निर्गतो महत् किञ्चन पर्वतगिरिर
मारुतावतीर्णो महादेवचट्टीं चन्द्रचट्टीतः ३। अर्ध
क्रोशदूरे गङ्गायास्तीरे वर्तमानामुनदशैरापगैः
कुटीरैश्च युक्तामतिक्रम्य, ततः ४ अर्धक्रोशदूरे वर्त
मानायां रामचट्टीयां (सिन्ध्याचट्टीत्यपीय मुच्यते)
माध्याह्निकाराधनं भगवतो निर्वृत्य, ततोपि ३घण्टा
यादनसमये निर्गतस्तायं पञ्चघण्टायादनसमये
‘कण्ठी चट्टी’ प्रापम्—यत्र पञ्चपाः कुट्टय
आपणाश्च सन्ति, यस्याश्च नातिदूरे कण्ठिप्रान्तो वर्तते,
या च हरिद्रागन् ४४ अर्धक्रोशदूरे वर्तते, यस्यां च
द्वित्रा जलप्रपाताः कदम्ब्याम्राद्याश्च फलवृक्षांसन्ति ।
भगवतो रात्र्याराधनं च निरवतारं तत्रैव ।

व्यास चट्टी ।

कण्ठीचट्टीतः १४-५-०५ दिने प्रातः पञ्च
घण्टायादनसमये निर्गतो महान्न कञ्चन पर्वतमारुद्धा
वतीर्णः ४ अर्धक्रोशदूरे व्यासगङ्गानाग्रीं नदीं लक्ष्मण
शूलासमानाकारेण मेनुनाप्रतिग्रम्य व्यासचट्टीं ४॥
अर्धक्रोशदूरे वर्तमानानुपदनीः कुटीरैरापगैश्च युक्ता
ममजम् । इदमेव स्थानं व्यासस्य भगवत स्तपस्तरण

स्थलमिति वदन्ति । अत्र कस्मिंश्चिदालये व्यासस्य
शुक्रस्य च प्रतिमे स्तः । व्यासैगङ्गासेतोस्समीपे
कञ्चन मार्गो दक्षिणतो “ नजीमाबाद् ” नगर
यावद्गच्छति । व्यासचट्टीमप्यतिक्रम्य ततः २॥
अर्धक्रोशदूरे वर्तमाना ‘ छालूडी ’ चट्टी प्रापम् ।
पञ्चपकुटीरयुक्तायां तत्र माध्याह्निक भगवदाराधन
निर्यत्य व्यासचट्टीतः ५ अर्धक्रोशदूरे वर्तमानां
अमरकोटिचट्टी (उमरासूचट्टी) अतिक्रम्य ७-अर्ध
क्रोशदूरे वर्तमानाया अनन्तरामपुरोदितस्य धर्म
शालीयां रात्रिमयापयम् ।

१५-५-०५ दिने प्रातः पञ्चघण्टावादनसमये
ततो निर्गतश्च ६॥ सार्धपङ्चघण्टावादनसमये क्रोश
गात्रे वर्तमान हरिद्वारात् ५७॥ अर्धक्रोशदूरस्थ देव
प्रयाग प्रापम् ।

देवप्रयागे चोत्तरतस्समायान्त्या भागीरथ्याः
पूर्वोत्तरतस्समायान्त्या अलकनन्दायाश्च सङ्गमो
भवति । अलकनन्दाया दक्षिणे तीरे देवप्रयागग्रामो
वर्तते । वामेऽपि केचन गृहा आपणाश्च यद्यपि सन्ति,
परं प्रधानभागो ग्रामस्य दक्षिणे तीरे एव । वाम
तीरादक्षिणतीरगमनायाऽलकनन्दाया सर्परि लक्ष्मण
हूलातुल्यः कश्चिदय.काष्ठमयो डोलासेतुरस्ति । स च

विश्विन्यूनानाधिकभावेन १८० इस्तदीर्घः । अळक
नन्दाया वामभागे चक्रवर्तिनो राज्यं दक्षिणभागे
दिहरीनरेशस्य राज्यम् ।

देवप्रयागः ।

ग्रामात्पश्चिमतो नद्यास्सङ्गमस्थाने सोपानपङ्क्ति
नैघयत्तरणाय वर्तते । भागीरथी महता वेगेनात्र
भीमं प्रवहति, अळकनन्दा च क्षान्ता । सङ्गमस्थाना
दुपरि शतसोपानारोहणीये स्थाने भगवतो रामचन्द्रस्य
छयोस्ति । आळयमध्ये नीलाम्बुदसवर्णो रघुनाथो
मध्यभागे, तस्य वामे जानकी दक्षिणतो लक्ष्मणश्च
विराजन्ते । श्रीमता शङ्कराचार्येणाऽऽलयेऽत्र भगवा
न्प्रतिष्ठापित इति वदन्ति ।

भागीरथ्या स्तरेणेतः कश्चिन्मार्गो गङ्गोत्पत्ति
स्थानं प्रति याति । देवप्रयागात् १२० अर्धकोशदूरे
गङ्गोत्पत्तिस्थानमुत्तरतो वर्तते । मध्येमार्गं दिहरी
राजधान्यास्ते । देवशर्मनाम्नात्र पूर्वं महत्तपोऽश्रुष्ठित
मिति देवप्रयाग इति संज्ञास्य समजायतेति पुराणम् ।

देवप्रयागात् १५-५-०५ दिने (२) षण्टाकांठे
निर्गतोद्गं क्रमेण ॥ अर्धकोशे कश्चिन्निर्गमल्पम्, १॥
तमे महान्तं कंचन निर्गमम्, २॥ तमे गोविन्दकोठी
नामकं स्थानम्, ३॥ येऽळकनन्दाया दक्षिणे तीरे
ग्रामद्वयम्, ४॥ ते निर्गमकंचन पश्यन् ७॥ तमे

ऽर्धक्रोशे राणीवाग् चट्टी हरिद्वारात् ६५ तमे
 ऽर्धक्रोशे वर्तमाना सायं ६॥ घण्टाकालेऽभजम् ।
 चट्टया स्समीपे ' चीह ' इति व्यवहियमाणा
 अत्युन्नता महान्तो बहवो वृक्षास्सन्ति । केरोसिन्
 तैलं यज्जातीयफलकनिर्मितासु पेटिकासु द्वीपान्तरा
 दायाति, तज्जातीया इमे वृक्षाः । द्राविडदेशे जार्जी
 फलवृक्षा इतीमे व्यवहियन्ते । गृह्यादिनिर्माणेष्विम
 एव वृक्षा उपयुज्यन्ते ।

चट्टया अभ्या स्समीपे प्रवहत्यळकनन्दा । नि-
 र्क्षरश्च कश्चिन्नातिदूरस्ति । पञ्चपाः कुट्टय एकश्चापण
 स्सन्त्यत्र । चट्टया मत्र रात्रि मयापयम् ।

१६—५—०५ दिने प्रातः पंचघण्टाकाले
 राणीवाग् चट्टीतः प्रस्थितोऽहं ६८ तमेऽर्धक्रोशे रामपुर
 चट्टी पापम् । अत्रैक एवापणः, तृणाच्छन्ना चैका
 कुटी स्तः । साच नवीना सम्यक्सृणैरनाच्छन्ना चेति
 वर्षातस्त्राणे न प्रभवति । बहवो जना भीमं गर्जद्भि
 र्घनैराच्छन्नं गगनं पश्यन्त स्तत्रैव सममिळन् ।
 सन्मिळितेषु बहुषु जनेषु भीषयति च मेघमण्डले
 पदमपि निधातुमलभ्यमाने स्थाने विस्तार्य तिर
 स्करिणीं पक्तुमशक्नुवाना ययं महान्तं कष्टमन्व
 भूम । कथं कथंचिच्च धैर्यमवष्टभ्य कुत्रचिदन्त

इत एव प्रदेशे बहौ रायरणं सम्पाद्य तत्रैवाराधनं
भगवतो निर्वृत्य, ३ घण्टाकाले ततः प्रस्थानं
मकरवाम ।

भगवानचट्टीतो निर्गतश्च ७३ तमेर्धकोशे ' भिल्ल
केदार ' नामक स्थानं प्रापम् । पाशुपतमखं तपस्तो
पितान्छद्मरात् गृहीतुकामेर्जुने घोर तपः कुर्वति
सत्परीक्षणाय भिल्लरेषभारी महादेवो यत्राबिरभूत्,
यत्रच तपोयुद्धमभ्युत्तदेवेद स्थानम् ।

ततोऽपि प्रस्थितोऽह महता प्रवाहेण नामशेषी
इत पुरातन श्रीनगरं तत्र तत्र पतितैः सण्डोपलैरनु
मेयं पश्यन् साय ६ घण्टाकाले हरिद्वारान् ७६ तमे
अर्धकोशे वर्तमानं श्रीनगरं प्रापम् ।

श्रीनगरात् ।

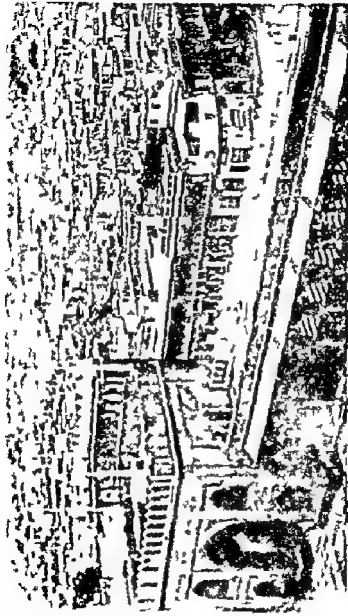
श्रीनगरमिदं हरिद्वारात् ७६ अर्धकोशदूरे वर्तते ।
अञ्जनन्दाया वामे तीरे उन्नतमे स्थाने नगरमिदं
नवीनतया निर्मितमास्ते । पुरातनं नगरन्तु किञ्चिद
धोभागे स्थितं १८९४ तमे सिम्सान्दे महता पूरेणा
अञ्जनन्दाया विनाशितमभूत् । ततः परनिशानीन्तन
मिदं नगरं निर्मितम् । नगरस्य मन्त्रिष्वङ्गो रमणीयः ।
विशालतमाया रम्यायाः उभयोः पार्श्वयोः प्रायः स्रष्ट
द्वयामका गृहाश्चोभन्ते नितराम् । एतावद्भागश्च

रक्ष्याया उभयतोऽपि विराजन्ते । मध्येनगरं जलयन्त्र
घांरा कार्चिदास्ते । राजकीय पत्रप्रस्थापनशाला
(Post Office) नगररक्षणसैनिकशाला
(Police Station) वैद्यशाला चात्र सन्ति
आवश्यकान् सर्वे पदार्थाः— वस्त्राणि-पात्राणि-भोजन
पदार्थाः— इत्यादयोत्तापणेषु लब्ध्यन्ते । अद्य यावद्
नवनवा गृहा निर्मायमाणा एव दृश्यन्ते । अत्र
काचि दुर्मेशालाऽप्यस्ति ।

नगरादस्मात् नजीबाबाद् बाष्पशकटाश्रयस्थान
प्रति कश्चिन्मार्गो याति । स च ६८अर्धकोशदीर्घः
तत्र मार्गे—

७	अर्धकोशे	पौडीनगरम् ।
१७	"	अधवानि ।
२९	"	बाग् घाट् ।
४१	"	ढाढामण्डी ।
५३	"	कोटद्वारम् ।

इति स्थानानि सन्ति । यद्यप्ययं मार्गो हरिद्रा
मार्गात्समीपतरः, अथापि मार्गेस्मिन् जलसौख्य
भावाद् विशेषतो जना गतागतं कुर्वन्ति । सा
धाहास्तु घोटकैर्मार्गेणाऽऽनेनानयन्ति पदार्थान् । प
वहनशालाधिकृता अप्यनेनैव मार्गेण प्रेषयन्ति
पत्रिदिकम् ।

देहलीनगरस्य विहङ्गमप्राप्तं दृश्यम् ।

श्री बटविकाश्रम यात्रावृत्तान्तः । ८१

महस्त्र् पुं प्रति ' टहरि ' द्वारा कश्चिदन्यो
मार्गोपीतः प्रवर्तते । स च १२१ अर्धकोशदीर्घः ।
सप्त मार्गे श्रीनगरान्—

५	अर्धकोशदूरे	मलेथा
७	"	ढाङ्गचौडा
११	"	निलोरी
१४	"	ढालङ्गी
१८	"	पौ
२८	"	टहरि
३७	"	कौडिया
४१	"	कानानाल
४४	"	कदूरगल
४९	"	चनौन्दी
६१	"	लौगा
६७	"	गजपुरम्
७३	"	मसूरी
७९	"	देहगदून
८९	"	अमरोगी
९३	"	मोदन

नरकोटातोपि निर्गतार्धक्रोश यावत्पर्वतमारुह्य
क्रोशमात्रमवतीर्णः हरिद्वारात् ९६। तमेर्धक्रोशे
वर्तमाना “ गुलाबराय चट्टी ” मभजम् । अत्र काश्चि
द्विगिनिर्झरः पञ्चपाः कुट्य आपणाश्च सन्ति । अत्रैव
दिन रात्रि चायापयम् ।

गुलाबरायचट्टीतः १९-५-०५ दिनेस्मिन् प्रातः
पञ्चघण्टायादनकाले निर्गतप्पड्धण्टा यादनकाले
ऽत्रागच्छम् ।

अयञ्च हरिद्वारात् ९५ तमेर्धक्रोशे वर्तमान
उपविंशतिगृहात्मकोऽलकनन्दाया वामे तटे स्थितः
कश्चित् प्रामः । अत्र सर्वेप्यावश्यकः पदार्था आपणे
लभ्यन्ते । अलकनन्दाया दक्षिणे तीरे कश्चन शिवा-
लयः, काचिद्धर्मशाला, द्वित्रास्तृणच्छन्ना गृहाश्च
वर्तन्ते । अलकनन्दाया उपरि लक्ष्मणशूलातुल्यः
‘१३०’ हस्तदीर्घः द्विहस्तविस्तारोऽयःकाष्ठमयस्सेतु
रस्ति । अलकनन्दा सेतुनाऽनेनोत्तीर्य मन्दाकिन्या-
स्तीरेण सुदूर मुत्तरा दिश गत्वा, रुद्रप्रयागात् ५५
अर्धक्रोशे वर्तमान केदारक्षेत्रं यान्ति केदारनाथसिधे
विषयः पुरुषाः । बदरिकाश्रममेव जिगामिषवस्तु
अलकनन्दामनुत्तीर्यैव तस्या वामेन तीरेण कर्णप्रयाग
नन्दप्रयागादिमार्गेण बदरिकाश्रमं यान्ति ।

रुद्रप्रयागात् केदारक्षेत्रयायिनां मध्ये मार्ग—

- ४॥॥ अर्धकोशे तिलवडाचट्टी
 ७ " रामपुरचट्टी
 १०॥॥ " अगस्त्यचट्टी
 १२॥॥ " मौण्डोचट्टी
 १५ " चन्द्रपुराचट्टी
 १८ " भीरीचट्टी
 २१॥ " कुण्डचट्टी
 २४ " गुप्तकाशी
 २४॥॥ " नालामानः (नालागाँव)
 २६ " भीतमानः (भीतगाँव)
 २७॥ " ध्युङ्गगढचट्टी
 ३१ " षट्ठाचट्टी
 ३४ " दोरमीचट्टी
 ३५॥ " रामपुरचट्टी
 ४०॥ " त्रिगुमीनारायणश्रेष्ठम्
 ४२ " मोनप्रयागः
 ४६ " गौरीकुण्डः
 ५०॥ " रामबाटाचट्टी

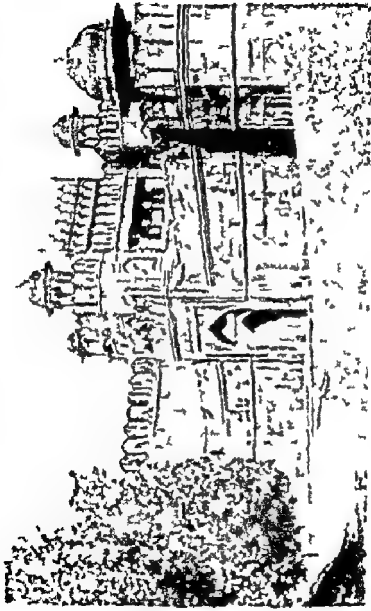
रुद्रप्रयागसि। केदारनाथश्रेष्ठम् त्रिगुमीनारायणश्रेष्ठम् नाला

ग्रामं यावत्पूर्वोक्तमार्गेणाऽऽगत्य, “ चमोली ” स्थानं प्राप्नुवन्ति । तेषां मार्गमध्ये केदारक्षेत्रात्—

२८।	शे	अर्धकोशे	ऊस्त्रिमठः
३१	”		गणेशचट्टी
३२॥	”		महादुर्गाचट्टी
३३॥	”		अल्पदुर्गाचट्टी
३५॥	”		पौधीवासाचट्टी
३७॥	”		कुन्दनचट्टी
३८॥	”		चौपत्ताचट्टी
४४	”		भीमचट्टी
४५	”		जङ्गलचट्टी
४५॥	”		पाङ्गरचट्टी
४९	”		मण्डलचट्टी
५३।	”		वीरभद्रचट्टी
५५	”		गोपेश्वरः

इत्येतानि स्थानानि दृष्टिपथमुपयान्ति । चमोली तत्र येन मार्गेण साक्षाद्दरिकाश्रमयायिनो गच्छन्ति तेनैवैतैरपि गन्तव्यं भवति । रुद्रप्रयागेऽत्र कचन पत्रप्रस्थापनशाला (Post Office) ऽप्यस्ति ।

तेदल्या-शुंगस्य दासम् ।

द्वित्रगृहात्मकः कश्चन ग्रामश्च, १०१। तमे द्वावल्पो
गिरिनिर्झरौ, १०१॥ तमे गङ्गाया दक्षिणे तीरे ग्रामत्रय
मल्पान्तरम्, १०१॥ तमे कश्चित् ग्रामः, १०२।
तमे द्वौ गिरिनिर्झरावल्पो, १०२॥ तमे 'शिवानन्दी'
चट्टी च दृष्टिपथमगुः । रुद्रप्रयागात् २ घण्टाकाले
निर्गतो ह साय ६ घण्टाकाले शिवानन्दी चट्टीं प्रापम् ।
तस्य काचन धर्मशाला कश्चिदापणः, निर्मायमाणः
कश्चिच्छिवालय उच्चस्थाने कश्चित् ग्रामश्च सन्ति ।
अलकनन्दायामवतरणस्य मार्गस्सर्माचनेऽस्ति । अत्रैव
रात्रिमयापयम् ।

२०-५-०५ दिने प्रातश्शिवानन्दी चट्टीत
स्सार्धपञ्चघण्टावादनकाले निर्गतो ह हरिद्वारात्
११०॥ अर्धक्रोशदूरस्य 'पनारी' ग्रामोपकण्ठे
वैष्णवाना स्थानमभजम् । मध्येमार्गं १०३ तमे
ऽर्धक्रोशे द्वावल्पो जलप्रपातौ, १०३। तमे किञ्चित्प्र-
स्रवणम्, अलकनन्दाया दक्षिणे तीरे ग्रामचतुष्टयश्च,
१०३॥ तमेऽलकनन्दाया उपरि रज्जुमयडोलामेतुः,
१०४ तमे कस्याश्चिद्गिरिनद्या उपरि विंशतिहस्तदीपः
वायुनयस्तेतुः, जलघरदृश्य, १०४। तमे कश्चिद्ग्रामः
प्रस्रवण तस्य आरभ्य सुदूर निम्नोन्नतेषु भूभागेषु
एण्डश स्सर्माकृतेषु क्षेत्राणि च ।

१०५। तमे प्रस्रवणं किञ्चित् नगरासू-ग्राममार्गश्च

१०५॥ तमेऽलकनन्दाया दक्षिणे तीरे ग्राम एकः,

१०६। तमे ' नगहामूचट्टी ' एकापणकुटीरद्वय

प्रस्रवणवती, १०७। तमे कश्चिजलप्रपातः, १०७॥

तमे पञ्च प्रस्रवणानि, १०८ तमेऽलकनन्दाया

दक्षिणतीरे पञ्चपा ग्रामाः, १०८। तमे कश्चन 'ग्रामः

अग्निद्विरिन्द्रा च, १०९ तमार्धक्रोशप्रस्तरमारभ्या

ध्वंशमात्रदीर्घोऽर्धपादक्रोशविस्तृतः खण्डद्वयात्मक

स्वमतलभूभागः, १०९ तमे उचस्थाने ग्रामाः,

११०॥ तमे ' पनाई ' ग्रामश्च सन्ति । स्थानेन

दिनं वृत्तं मयापयम् ।

२१-५-०५ दिने प्रातः पञ्चघण्टायादनकाले

तमो निर्गमनञ्चघण्टायादनकाले कर्जप्रयागमभजनम् ।

मध्येमार्गं १११। अर्धक्रमेण वन्यागिद्विरिन्द्रा उपरि

बाहुमयमेतुः जलपरद्वः ' चटवार्यातल् चट्टी ' च,

१११॥ तमे अलकनन्दाया उपरि अयोमयो केलामेतुः,

१११॥ तमे किञ्चित्दूरगतम्, ११२ तमे प्रस्रवण

मेकम्—अलकनन्दाया दक्षिणे तीरे ग्रामश्च, ११२॥

तमे नाथिमहामयम्, ११२॥ तमे वन्यागिमया

उपरि दत्तद्वारदीपः बाहुमयमेतुः, ११३। तमे

कर्णप्रयागात् ।

रुद्रप्रयागात् १९-५-०५ दिने मध्याह्नत्परं
२ घण्टाकाले निर्गतोद्य १-५-०५ दिनेऽत्रागतोस्मि।
प्रायेण सर्वेपि जना रुद्रप्रयागात्केदारक्षेत्रं गत्वा ततः
प्रतिनियुक्ता मार्गान्तरेण नन्दप्रयागात्परस्ताद्यमोली
नाम्नि स्थाने वदरिकाश्रममार्गमेतं सङ्गच्छन्तीति
मार्गेष्मिन् विरळा एव जना दृष्टाः ।

रुद्रप्रयागाभिर्गतस्य मे समीपतण्य ९५ तमार्ध
कोशप्रश्नः, ततः परं करयश्चिद्धननद्या उपरि
काष्ठमयस्मेतुः ९६॥ अर्धकोशे गङ्गाया दक्षिणे तीरे द्वौ
प्रामौ , ९६॥ अर्धकोशे पञ्चदशहस्तदीर्घः
काष्ठमयस्मेतुः कश्चिद्धननद्याः, काष्ठन गुदा,
९७॥ अर्धकोशे उद्यस्थाने कश्चन प्रामः, गङ्गा
तरणाय रज्जुमयो खोलास्मेतुः, ९७॥ अर्धकोशे
कश्चिच्छलप्रपातः, ९८ अर्धकोशे गङ्गायतरणमार्गः
जीर्णं विचित्रदृश्यं, ९८। अर्धकोशे कश्चिन्मदान्
गिरिनिर्गार उद्यस्थाने कश्चन प्रामश्च, ९८॥ अर्धकोशे
कश्चिन्मदान् गिरिनिर्गारो भद्रमेतुः, १००। अर्धकोशे
भद्रौ द्वौ गिरिनिर्गारौ, १००॥ तमे मद्यगे गिरि
निर्गारोत्तरि १९७१ तमे वर्षे निर्मितदिशतामयमेतुः,

द्वित्रगृहात्मकः कश्चन ग्रामश्च, १०१। तमे द्वावल्पी
गिरिनिर्झरौ, १०१॥ तमे गङ्गाया दक्षिणे तीरे ग्रामत्रय
मत्पान्तरम्, १०१॥ तमे कश्चित् ग्रामः, १०२।
तमे द्वौ गिरिनिर्झरावल्पी, १०२॥ तमे 'शिवानन्दी'
चटर्दीच दृष्टिपथमगुः । रुद्रप्रयागात् २ घण्टाकाले
निर्गतोह साय ६ घण्टाकाले शिवानन्दी चटर्दी प्रापम् ।
तत्र काचन धर्मशाला कश्चिदापणः, निर्मायमाणः
कश्चिच्छिवालय उच्चस्थाने कश्चित् ग्रामश्च सन्ति ।
अलकनन्दायामवतरणस्य मार्गस्समर्चनोस्ति । अत्रैव
रात्रिमयापयम् ।

२०-५-०५ दिने प्रातश्शिवानन्दी चतुर्त
स्सार्धपञ्चघण्टावादनकाले निर्गतोह हरिद्वारात्
११०॥ अर्धकोशदूरस्थं 'पनायी' ग्रामोपगच्छे
वैष्णवानां स्थानमभजय । मध्येमार्गं १०३ तमे
ऽर्धकोशे द्वावल्पी जलप्रपातौ, १०३। तमे किञ्चित्
स्ववणम्, अलकनन्दाया दक्षिणे तीरे ग्रामचतुष्टयम्,
१०३॥ तमेऽलकनन्दाया उपरि रज्जुमयडोलानेतुः,
१०४ तमे कन्यात्रिचट्टिग्निगा उपरि विंशतिहस्तदीरः
बाहुमयस्मेतुः, जलयरदृश्य, १०४। तमे कश्चिद्ग्रामः
प्रस्रयणं तत्र आरभ्य सुदूरं निम्नोन्नतेषु भूभागेषु
रणदश स्सर्गाष्टकेषु क्षेत्राणि च ।

१०५। तमे प्रस्रवणं किञ्चिद् नगराभू प्राममार्गश्च
 १०५॥ तमेऽलकनन्दाया दक्षिणे तीरे ग्राम एवः,
 १०६। तमे ' बगहामूचट्टी ' एकापणकुटीरद्वय
 प्रस्रवणवतो, १०७। तमे वक्षिजलप्रपातः, १०७॥
 तमे पञ्च प्रस्रवणानि, १०८ तमेऽलकनन्दाया
 दक्षिणतीरे पञ्चपा ग्रामाः, १०८। तमे कश्चन 'ग्रामः
 काचिद्विरिनदी च, १०९ तमार्धक्रोशप्रस्तरमारुह्या
 धेक्रोशमात्रदीर्घोऽर्धपावक्रोशविस्तृतः गण्डद्वयात्मक
 समतलभूभागः, १०९ तमे चक्षस्थाने ग्रामा,
 ११०॥ तमे ' पनाई ' ग्रामश्च सन्ति । स्थानेत्र
 दिन वृत्त मयापयम् ।

०१-५-०५ दिने प्रातः पञ्चघण्टायादनकाले
 ततो निर्गतश्च ७घण्टायादनकाले वर्णप्रयागमभजम् ।
 मध्येमार्गं १११। अर्धक्रोशे कस्याश्चिद्विरिनद्या उपरि
 काष्ठमयस्सेतुः जलधरदृ ' चट्टार्यापल् चट्टी ' च,
 १११॥ तमे अलकनन्दाया उपरि अयोमयो डोलासेतुः,
 १११॥ तमे किञ्चित्प्रस्रवणम्, ११२ तमे प्रस्रवण
 मेकम्—अलकनन्दाया दक्षिणे तीरे ग्रामश्च, ११२॥
 तमे नातिमहत्प्रस्रवणम्, ११२॥ तमे कस्याश्चिन्नद्या
 उपरि दशदस्तदीर्घः काष्ठमयस्सेतुः, ११३॥ तमे

कश्चिन्निर्जरश्च वर्तन्ते । हरिद्वारात् ११५ तमेर्धकोशे
कर्णप्रयागोऽयमस्ति ।

कर्णप्रयागेऽत्र पञ्चविंशतिर्गृहास्सन्ति । काचन
पत्रप्रस्थापनशाला (Post Office) राजकीयाप्यत्र
वर्तते । अत्र पिण्डारकनद्या अलकनन्दायाश्च सङ्गमो
भवति । इयमेव कर्णगङ्गेत्यपि कथ्यते । ऐशान्या
अलकनन्दा समायाति, आग्नेयाश्च पिण्डारक नदी ।
अलकनन्दा श्वेतवर्णा पिण्डारक नदी च हरितवर्णा
दृश्यते । पिण्डारकनद्या उपरि कञ्चनायोमयो डोला
सेतुरप्यस्ति । पिण्डारकनद्यास्तीरद्वयेऽपि सन्ति
गृहाः । तत्र प्रधानभागो ग्रामस्य दक्षिणे तीरे वर्तते ।
इतः कञ्चन मार्गः ' काठगोदाम ' बाष्पशकटावस्थिति
स्थानं याति । बदरिकाश्रमात्प्रतिनियतमानाः प्राय
सर्वेऽपि जना मार्गसुगमतामालोच्यानेनैव मार्गेण
स्वदेशं यान्ति । केचिदेव तु हरिद्वारं पूर्व वर्णितेन
मार्गेण ।

अत्र काचिद्धर्मशाला वैद्यशाला नगररक्षणसैनिक
स्थानं च वर्तते । सर्वेऽप्यावश्यकः पदार्था आपणे
रक्ष्यन्ते । कर्णेनात्र महान्यज्ञस्सूर्यमुद्दिश्य कृत इति
कर्णप्रयागसंज्ञास्य क्षेत्रस्य समजनीति पौराणिकाः
कथयन्ति ।

नन्दप्रयागात् ।

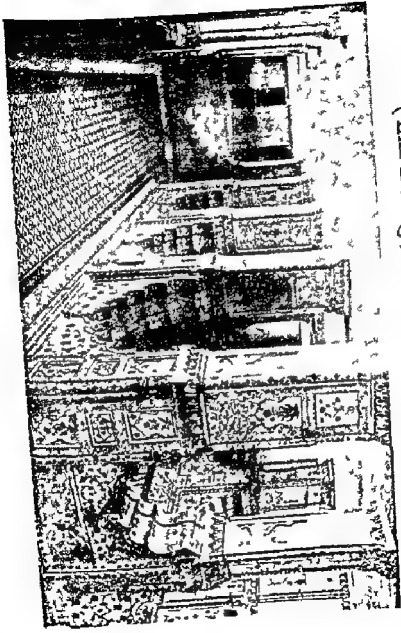
२२-५-०५

कर्मप्रयागात् २१-५-०५ दिने मध्याह्नात्परं ३
पण्टावादनकाले निर्गतोद्य प्रातरष्टपण्टावादनकाले
त्रागतोस्मि । नन्दप्रयागोयं गढवालमण्डले पार्वत
ग्रामेषु प्रधानतया परिगण्यते । अत्रोपचत्वारिंशः
शतैरफलकालुत्रा गृहास्सन्ति । कश्चित् राजकीय
पत्रप्रस्थापनशालाऽप्यस्ति । आपणेषु भोजनोपयुक्ता
नैवेद्यलं पदार्था लभ्यन्ते, किन्तु पात्रयस्त्रलेखिनी
पत्रिकौपधाद्याः पदार्था अपि लभ्यन्ते । कस्तूरीचामर
शिलारसाद्याः पार्वताः पदार्था अप्यत्र लभ्यन्ते ।

अत्र नन्दानाम्भ्या नद्या अलकनन्दायाश्च सङ्गमो
भवति । नन्दानद्या उपरि ५७॥ हस्तदीर्घोऽयोमयो
होलासेतुरप्यस्ति । तेन नन्दानदीमुल्लङ्घ्यैव नन्द
प्रयागं समागन्तव्यम् । पर्वतस्योपत्यकायां नगरमिदं
मस्ति । अत्रस्थेनैव दूरतुषारखण्डमण्डितं पर्वत
शिखरं रजतमयमिवाऽवलोक्यते । पूर्वं नन्दनाम्ना
राज्ञा महान् यज्ञोत्रानुष्ठित इति नन्दप्रयागसंज्ञाऽस्य
ममजनीति पुराणविदः ।

नन्दप्रयागोय हरिद्वारात् १२८ तमेर्धकोशे वर्तते।
कर्णप्रयागात्नन्दप्रयागमागच्छतो मध्येमार्ग—

- ११७ तमेर्धकोशे किञ्चित्प्रस्रवणम्,
११७) " गिरिनद्या उपरि शिलामय
स्सेतुः, अलकनन्दाया दक्षिणे
तीरे ग्रामत्रयम्,
११७॥ " कस्याश्चिद्गिरिनद्या उपरिदश
हस्तदीर्घ काष्ठमयस्सेतुः,
११८ " तथाविधस्सेतुः,
११८। " मार्गावधो ग्रामः,
११८॥ " गिरिनद्या उपर्यष्टहस्तदीर्घः
काष्ठसेतुः
११९। " तथाविधस्सेतुः,
" ' जयकण्ठीचट्टी ' शिला
मयैकगृहमात्ररूपा,
११९॥ " अल्पप्रस्रवणम्,
११९॥ " अलकनन्दाया दक्षिणतीरे
ग्रामः,
१२० " अल्पप्रस्रवणम्,
१२०। " गिरिनिर्झरस्यो पर्यष्टहस्त
दीर्घः बाष्ठसेतुः,

देहल्यां-दुर्गे-राजगृहस्य समाभवनम् । (दिवान प-खास)

नन्दप्रयागोयं हरिद्वारात् १२८ तमेर्धक्रोशे वर्तते।
कर्णप्रयागात्तन्दप्रयागमागच्छतो मध्येमार्ग—

- ११७ तमेर्धक्रोशे किञ्चित्प्रस्रवणम्,
११७। ” गिरिनद्या उपरि शिलामय
स्सेतुः, अलकनन्दाया दक्षिणे
तीरे ग्रामत्रयम्,
११७॥ ” कस्याश्चिद्गिरिनद्या उपरिदश
हस्तदीर्घ काष्ठमयस्सेतुः
११८ ” तथाविधस्सेतुः,
११८। ” मार्गादधो ग्रामः,
११८॥ ” गिरिनद्या उपर्यष्टहस्तदीर्घः
काष्ठसेतुः
११९। ” तथाविधस्सेतुः,
” ‘ जयकण्ठीचट्टी ’ शिला,
मयैकगृहमात्ररूपा,
११९॥ ” अल्पप्रस्रवणम्,
११९॥ ” अलकनन्दाया दक्षिणतीरे
ग्रामः,
१२० ” अल्पप्रस्रवणम्,
१२०। ” गिरिनिर्झरस्यो पर्यष्टहस्त
दीर्घः काष्ठसेतुः,

- १२०॥ " १५ हस्तदीर्घः काष्ठसेतुः
जलपरदृश्य,
१२१ ,, लिङ्गासूचद्वी-वनाप्रस्तरगृहयुता,
१२२ ,, पर्वतारोहणमबरोहणं, गृहद्वय
युता काचिच्चट्टी
१२३ ,, महान् गिरिनिर्झरः,
१२४ ,, पञ्चपगृहयुता चट्टी, तथा उपरि
शिलामयस्सेतुः,
१२४॥ ,, प्रस्रवणमेकम्,
१२४॥ ,, त्रीणि प्रस्रवणानि, १९०५ वर्षे
निर्मितं राजकीयवनविभागाभि
कृतस्य शिलामयं गृहम्, दक्षिण
तीरे ग्राम एकः, " चीड " इत्यत्र व्यवहियमाणानां वृक्षाणां
महद्वनम्,
१२५॥ " जामून चट्टी-पञ्चपकुटीरात्मिका,
ग्रामश्च तथाविधः,
१२५॥ ,, दक्षिणतीरे ग्रामद्वयम्,
१२७॥ ,, गन्दाया उपरि ढोलासेतु,
रयोमयः,

१२७॥ " गिरिनिर्झरस्योपरि शिलामय
स्सेतुः, प्रस्रवणं चैकम्,
इत्येतानि नयनविषयतां गतानि ।

जोतिर्मठात् ।

२५-५-०५

नन्दप्रयागात् १३-५-०५ दिने मध्याह्नात्परं ३
घण्टाकाले प्रस्थितोऽहमद्य प्रातरष्टघण्टावादनकालेऽत्रा
गतोऽभवम् । मध्येमार्गं १२८। तमेऽर्धकोशे प्रस्रवणद्वयम्,
१२८॥ तमेऽल्पमेकं प्रस्रवणम्, १२९। तमे महदेकं
प्रस्रवणम्, १२९॥ तमे कश्चिद्ग्रामो महाभिर्झरश्च १३९
तमे मठियाणीचट्टी, १३२। तमे कश्चिभिर्झरः, १३३
तमे कोयल्चट्टी, गिरिनद्या उपरि पञ्चदशहस्तदीर्घः
काष्ठमयस्सेतुश्च, १३३। तमे शिलामयसेतुयुक्तो निर्झर
एकः, १३३॥ तमे एककुटीरात्मिका चट्टी, १३४॥
तमे पर्वतमध्यभागे चमोलीग्रामः, १३५ तमेऽयोमयो
ऽलकनन्दाया उपरि ढोलासेतुः, १३५। तमे चमोली
चट्टी निर्झरश्च कश्चित्, १३६॥ तमे कश्चन निर्झरः,
१३७ तमे ' मठचट्टी ' १३७। तमे प्रस्रवणमेकम्,
१३७॥ तमे गिरिनदी काचिद्ग्रामपुनर्निर्मीयमाण
शिलामयसेतुः पर्वतारोहणारंभश्च, १३८ तमे आरोहण
समाप्तिरेकं प्रस्रवणमवरोहणारम्भश्च, १३८। तमे कुटीर

प्रयात्मिका चट्टी प्रस्रवणद्वययुता, १३८॥ तमे पञ्च
 गृहात्मको ग्रामः । १३९॥ तमे भ्रमसेतुर्गिरिनदी—
 " बालानीचट्टी " १४०॥ तमे विरहवत्यलकनन्दयो
 स्मङ्गमः, १४०॥ तमे प्रस्रवणमेकम्, १४०॥ तमे
 कश्चिज्जलप्रपातः, १४१ तमे शिलामयसेतुयुतो महा
 निर्झरः, १४१। तमे पञ्चपकुटीरात्मिका काचन चट्टी
 प्रस्रवणश्च, १४२ तमे " हाट् चट्टी " नारायण
 चट्टपपरनामधेया पञ्चगृहात्मिका प्रस्रवणश्च, १४२।
 तमे ऊर्ध्वभागे हानामाग्रामः, १४३॥ तमेऽयोमयोऽ
 लकनन्दाया उपरि डोलासेतुः पर्वतारोहणारम्भः—
 प्रस्रवणश्च, १४३॥ तमे पर्वतारोहणसमाप्ति, १४४
 तमे कश्चिदालय, गुहाद्वयश्च पुरतः, १४४। तमे प्रस्रवण
 द्वयम्, १४५॥ तमे " पीपल् चट्टी ", १४८ तमे
 गरुडगङ्गाचट्टी भ्रमसेतुर्गरुडगङ्गा पर्वतारोहणारम्भाश्च,
 १४९। तमे पञ्च कुश्याः, गिरिनदी च निर्मायमाण
 काष्ठमयसेतुः' १४९॥ तमे पर्वतारोहणारम्भः,
 १५०। तमेऽलकनन्दाया दक्षिणतीरे ग्रामः, १५०॥
 तमे नवीन । काचि त्पञ्चपकुश्यात्मिका चट्टी, १५१ तमे
 देवदारुचट्टी — निर्मायमाणकाष्ठसेतुर्गिरिनिर्झरः
 पर्वतारोहणारम्भश्च, १५२॥ तमे पाताळगङ्गाचट्टी
 काष्ठमयसेतुयुतपाताळगङ्गाच, १५४ तमे गुलाबगद्

१६ श्रीवदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

ग्रामः १५४। तमे गुल्माब्जचट्टी-पर्वतारोहणारम्भः,
१५४।। आरोहणसमाप्तिः—अवरोहणारम्भश्च, १५५
तमेऽवरोहणसमाप्तिः, १५६ तमे कुम्हारचट्टी, प्रल-
वणानि च, १५८। तमे पैनीचट्टी च मया दृष्टाः ।
व्योतिर्मठश्च १६२ तमेऽर्धकोशे वर्तते ।

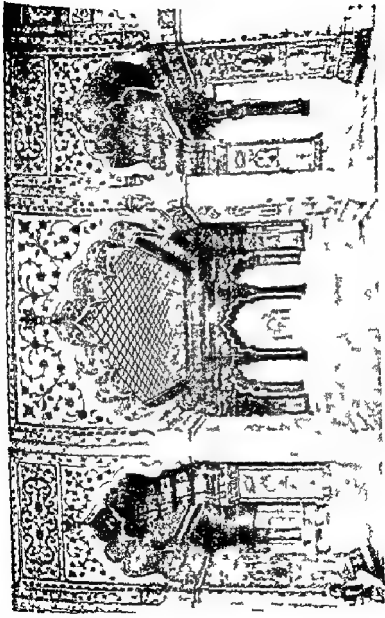
नन्दप्रयागात् २३-५-०५ दिने मध्याह्नात्परं
निर्गतोऽहं कोयलचट्ट्यां रात्रिमयापयम्, चट्ट्यामत्र सन्ति
पञ्चचपा गृहाः, समीपे प्रवहति काचिद्गिरिनदी । कोयल-
चट्टीतः २३-५-०५ दिने प्रातः पञ्चघण्टाकाले
प्रस्थितश्च नवघण्टाकाले “ बालानी ” चट्टीं प्राप्य
माध्याह्निकसाराधनमकरवम् । एतन्मध्ये १३५
तमेऽर्धकोशडोलासेतुनालकनन्दासुदतरम्, तत
स्तस्या दक्षिणेन तीरेण चलितुमारेभे च । एताव-
त्पर्यन्तं मार्गोऽलकनन्दाया वामे तीरेऽभूदिति
न नूतनं वक्तव्यम् । श्रीनगरादुद्गप्रयागाच्च ये केदार
श्रेष्ठं गतास्ते सर्वे ततः प्रतिनिवृत्तास्तेतोत्समीपेऽ-
लकनन्दाया दक्षिणे तीरे वदरिकाश्रममार्गं प्राप्नुवन्ति ।
तत आरभ्य केदारप्रतिनिवृत्तस्साक्षाद्द्वदरिकाश्रम
ग्रामिभिश्चैकेनैव पया गन्तव्यं भवति । बालानी
चट्टीतो मध्याह्नात्परं ३ घण्टाकाले निर्गतश्चाहं पीपल-
चट्ट्यां रात्रिमयापयम् । १४०। तमेऽर्धकोशे येयं

विरहवतो नदी अलकनन्दया सङ्गच्छते तस्या
नामापि १८९४ तमस्त्रिस्तान्दशतूर्वं केनापि ज्ञातं स्या-
दिति नेदानीं निश्चितं वक्तुं प्रभवामि । तस्मिन्
स्त्रिस्तान्दे च सा तथा प्रमिद्धिमुपगता, यथा भारते
आवालवृद्धमापामरपण्डितं च जनास्ता जानीयुः ।

अत्रायमैतिहासिकवृत्तान्तः — यत्र विरहयत्या
अलकनन्दायाश्च सङ्गमस्तत्तत्पर्वधर्मकोशदूरे गोह्न
ग्रामन्मोपेऽष्टततहन्तोन्नत किञ्चित्पर्वतशिखरं
निर्गोर्णं मत् १८९३ तमे त्रिस्तान्दे सेप्टम्बरमासस्य
पष्ठे दिवसे विरहयत्यामपतत् । महतस्तस्य गिरि
शृङ्गस्य पतनेन विरहयत्याः प्रवाहः प्रतिकुक्षोऽभूत् ।
प्रतिकुक्षेनैकत्र सम्मिळता जलसमूहेन तटाकमिव
किञ्चित्समजायत । क्रमशश्च तत्रापां दिने दिनेऽभिवृद्धि
रजायत । स्वतोजातस्य रोधस्य भेदने महान्प्रयत्नः
कृतो राजकीयैः । अन्ततश्चाशक्य तद्भेदनं ज्ञात्वा विरह
यत्या अलकनन्दायाश्च तीरेषु ये ग्रामास्तद्वासिना
प्राणरक्षणाय सर्वेऽपि ग्रामग्रामिनो नदीतीरेभ्यो निष्का
सिता उद्यतमेषु स्थानेष्वभिवासिताऽग्रामूयन् ।
गोह्नाग्रामपर्यन्तं तन्त्री च प्रतिष्ठितामूत् । तत्र
वातोहराश्च नियुक्ता अमूयन् । तटाक चाभिवृद्धं सार्धं
क्रोशतिस्तृतं त्रिकोशदीर्घञ्जायत । १९०४ तमे
त्रिस्तान्दे आगस्टमासस्य पञ्चविंशदिवसे रात्री १२॥

षण्टावादनकाले महत्तस्तस्य जलरोधस्योपरितनो
 भागः ३२० पादोन्नतः पूरेणैकदाऽपहृतोऽभूत् ।
 महता वेगेन महार्णवानुकारिजलप्रवाहः प्रावहत ।
 जलवेगश्च प्रतिघण्ट दशक्रोशक्रमेणासीत् । तेन च
 प्रवाहेण चमोलीग्रामः नन्दप्रयागकर्णप्रयाग रुद्रप्रयाग
 श्रीनगर देवप्रयागग्रामाश्च समूल विनाशिता अभूवन् ।
 इपीकेशे तीरवर्तिन षट्जास्तर्वेपि नष्टा । हरिद्वारेषु
 विशेषतो हानिर्नाभूत् । चमोलीग्रामे १६० पादोन्नतो
 जलप्रवाहः, नन्दप्रयागे ११३ पादोन्नतः कर्णप्रयागे १६०
 पादोन्नतः रुद्रप्रयागे १४० पादोन्नतः, श्रीनगरे
 ४२ पादोन्नतः, देवप्रयागे ७० पादोन्नतः, इपीकेशे १८
 पादोन्नतः, हरिद्वारे ११ पादोन्नतश्च जलप्रवाह आसीत्
 विनष्टेषु ग्रामेषु पूर्वोक्ताः प्रसिद्धाः प्रधानाश्च । अप्रसि-
 द्धाश्च परश्शत ग्रामा विनष्टा । इदानीं परिदृश्य
 मानाश्च नन्दप्रयागादि ग्रामा नवीनतया निर्मिताः ।

चमोलीत आरभ्यालकनन्दाया दक्षिणेन तीरेण
 यान्तो वय १४०॥ तमेऽर्धक्रोशे होलासेतुनाऽलकनन्दा
 मुत्तीर्य पुनर्यामेन तस्या गन्तु प्रावर्त्तिष्महि । यत्राय सेतु
 स्तत्रालकनन्दायाः प्रवाहोत्पल्लवैशाल्यः । या किल
 काश्या क्रोशमात्रं भूभागमन्तर्धाय प्रवहति सैवास्त
 दशहस्तविस्तारेति विस्मयावहमिदम् । प्रवाहश्चात्रा
 गाधः ।

देहल्यां-दुर्ग-राजप्रासादे प्रधान समाभवनम् ।

षण्ठावादनकाले महत्तस्तस्य जलरोधस्योपरिततो
 भागः ३२० पादोन्नतः पूरेणैकदाऽपहतोऽभूत् ।
 महता वेगेन महार्णवानुकारिजलप्रवाहः प्रावहत ।
 जलवेगश्च प्रतिघण्टं दशक्रोशक्रमेणासीत् । तेन च
 प्रवाहेण चमोलीग्रामः नन्दप्रयागकर्णप्रयाग रुद्रप्रयाग
 श्रीनगर देवप्रयागग्रामाश्च समूलं विनाशिता अभूवन् ।
 इपीकेशे तीरवर्तिन उटजास्सर्वेपि नष्टा । हरिद्वारेषु
 विशेषतो हानिर्नाभूत् । चमोलीग्रामे १६० पादोन्नतो
 जलप्रवाहः, नन्दप्रयागे ११३ पादोन्नतः कर्णप्रयागे १६०
 पादोन्नतः रुद्रप्रयागे १४० पादोन्नतः, श्रीनगरे
 ४२ पादोन्नतः, देवप्रयागे ७० पादोन्नतः, इपीकेशे १८
 पादोन्नतः, हरिद्वारे ११ पादोन्नतश्च जलप्रवाह आसीत्
 विनष्टेषु ग्रामेषु पूर्वोक्ताः प्रसिद्धाः प्रधानाश्च । अप्रसि-
 द्धाश्च परश्शतं ग्रामा विनष्टाः । इदानीं परिदृश्य
 मीनाश्च नन्दप्रयागादि ग्रामा नवीनतया निर्मिताः ।

चमोलीत आरभ्याळकनन्दाया दक्षिणेन तीरेण
 यान्तो वयं १४२।। तमेऽर्धकोशे डोलासेतुनाऽळकनन्दा
 मुत्तीर्य पुनर्वर्गेन तस्या गन्तुं प्रावर्तिष्यद्दि । यत्रायं सेतु
 स्तत्राळकनन्दायाः प्रवाहोत्पत्पवैशात्यः । या किल
 काश्यां क्रोशमात्रं भूभागमन्तर्धाय प्रवहति सैवात्
 दशहस्तविस्तारेति विस्मयावहमिदम् । प्रवाहश्चात्रा
 गाधः ।

पापलघ्वृत्त्या त्रिंशदधिका गृहास्सन्ति । राजकीय
परप्रस्थापनशालापि काचिदास्ते । आवश्यकाश्च सर्वे
पर्याया अत्रापणेषु लभ्यन्ते । जलसौख्यं पर
किञ्चिन्न्यूनम् । पर्यतशिखरस्थेयमिति शीतमत्राधिकम् ।

गरुडगङ्गाचट्ट्या पञ्चपास्तृणाच्छन्ना गृहास्सन्ति ।
गरुडगङ्गा च प्रवहति । भगवतो बाह्वनसामभिलषता
पतगाधिराजेन गरुडेनाग्रमहत्तपोऽनुष्ठितमिति पुराणम् ।
गरुडगङ्गामन्त्रनिधनशिखलाखण्डा यत्र वर्तन्ते, तत्र मर्ष
भयं न भवतीति च प्रसिद्धिः । नयन्ति च शिला
खण्डान् जना इति । पृष्ठतः प्रसारिताभ्यां हस्त्याभ्यां
मनिरीश्रमाणेन पुरुषेण प्राह्मशिखलाखण्डा इति
सम्प्रदायः ।

पाताळगङ्गासर्मापे नवीनमार्गोऽपूर्णनिर्माण इति
प्राचानेन मार्गेण गन्तव्यं भवति । अतिथिप्रेमेण
मागणाऽऽयुज्यन्ते पर्यतमार्गद्वारतीर्णं प्राप्नोति पाताळ
गङ्गां पुरुषः । एतावत्पर्यन्तं समीचीनेन मार्गेणागतः
पुरुषोऽयत्नदूरमेव प्राचीनमार्गेण सन्धरमयनुभवति
प्राचीनमार्गस्य तु एवमुक्तम् ।

गुलाबगद पर्यन्तं पूर्णप्रायो नवीनो मार्ग इति
तावत्पर्यन्तं मेवार्थप्राप्तौ च मूषकाः प्रस्तम्भगङ्गास्यापि
तावन्ति । ततः परं मार्गोऽपूर्णनिर्माणः । तेन १५४

१०० श्रीबदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः

तमोऽर्धकोशप्रस्तरो न दृश्यते। तत्स्थाने प्राचीनमार्गम्
बदरिकाश्रमात्तावत्पर्यन्तदूरसूचकोऽर्धकोशप्रस्तरोऽव
क्ष्यते । स च १५,४ तमेऽर्धकोश प्रस्तरस्यानस्यो बदरि
काश्रमं ५,६ अर्धकोशदूरस्थमवगमयति ।

गुलाबगङ्घरीत आरभ्य यत्पर्वतारोहणं प्रवर्त
तत्कठिनतमम् । सोपानपङ्क्तिभिः पर्वतस्य तत्रारोह
कर्तव्यं भवति । तेन महदेव फष्टमनुभवन्ति जनाः

कुम्हारचट्टी तावन्मार्गादधोभागे वर्तते । प्राय
विंशतिगृहास्तत्र सन्ति । सर्वे च पदार्था लभ्यन्ते
प्रस्रवणद्वयञ्च तत्रास्ते ।

ज्योतिर्मठात् ॥ अर्धकोशदूर एव मार्गो द्वेता विभक्त
भवति । तत्रैकः पर्वतमध्यभाग एव ज्योतिर्मठं प्रति
याति । अन्यश्च क्रमेणाधोऽधः पर्वतस्य गच्छन् बिम्ब
प्रयागं प्राप्नोति । स च १। अर्धकोशदूर, ज्योतिर्मठ
दपि काश्चिन्मार्गो बिम्बुप्रयागं गच्छति । परं स आह
२। अर्धकोशदूरः ।

पाताळगङ्गात आरभ्य ज्योतिर्मठपर्यन्तं मार्ग
निर्माणं तस्य नष्टं प्रवर्तते । यत्रयत्र मृत्तिकाभिधान
शिलासङ्गमनुदायरूपः पर्वतस्तत्र सर्वत्र मार्ग
मग्न्यर्णनिर्माणः, यत्र च वेद्यन् महाशिलारूपमात्र

मार्गः । परस्सहस्रं जनाः कुर्वन्त्यनारतं कार्यम् ।
ज्योतिर्मठायं पञ्चाशत् गृह्युक्तः पार्यतग्रामेषु प्रधान
तया परिगण्यते । राजकीयपत्रप्रस्थापनशाला (Post
Office) नगररक्षणसैनिकशाला (Police
station) चात्र स्तः । ग्राममध्ये ज्योतिर्मठनामा
काञ्चिदस्ति मठः । नवमे ख्रिस्तशतके श्रीशङ्कराचार्य
स्थापितोयं मठ इति वदन्त्यत्रत्याः । मठमध्ये नृसिंहो
मगवान् सालिग्रामरूपो विराजते । अवयवसंस्थानं
च यथोचितमस्ति । एको हस्तस्त्वत्यन्त कृशो मणिवन्ध
स्थाने । सूक्ष्मतन्तु समान परिमाणोयम् । यदायं
विच्छिद्येत तदा सांप्रतिकवदरिकाश्रममार्गः प्रतिक्रद्धो
भवेदिति काचित्किंवदन्ती प्रयतेऽत्र ।

ज्योतिर्मठात् पूर्वतः पूर्यत आस्माकमारतराज्य
सीमापर्यन्तं गच्छति काञ्चिन्मार्गः । अन्यश्च प्राचीनो
मार्गो वदरिकाश्रमं प्रति । यदा पण्मासान् हिमान्या
समावृतो भवति वदरिकाश्रमस्तदा वदरिकाश्रम
वासिनस्तर्केष्वत्रैव वसन्ति । इतएव वदरीनाथस्य
पूजनं भवतीति चैतिह्यम् । कार्तिकमारभ्यात्रापि
हिमवर्षो भवति । अद्य वसन्तेष्वत्र महच्छीतमनुभूयते ।
चतुर्दिशं दिमाच्छन्नानि पर्वतशिखराणि दृश्यन्ते । इत
एव शीतस्य क्रौर्यं प्रवर्तते । इत एकोनविंशत्यर्धकोशेषु,
वदरिकाश्रमः ।

३०२ श्री बदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

बदरिकाश्रमात् २८-५-०५

उपोतिर्मठात् २६-५-०५ दिने प्रातः पञ्चघण्टा
वादनसमये निर्गतो मध्याह्ने “ घाट्चट्टयां ”
माध्याह्निकं भगवदाराधनं निर्वृत्य सायं “ छांवगद्
चट्टी ” प्राप्य रात्रिमयापयम् । २७-५-०५ दिने
प्रातः पञ्चघण्टावादनसमये ततो निर्गतश्च “ हनुमान्
चट्टयां ” माध्याह्निकाराधनं निर्वृत्य, सायं पञ्चघण्टा
वादनकाले बदरिकाश्रममिमं प्रापम् ।

उपोतिर्मठात्पश्चिमतः ॥ अर्धकोशदूर एव मार्गे
द्वेधाविभक्तो भवतीति पूर्वमेवालिखम् । तत्राधस्त्य
मार्गेण प्रस्थितोऽहं १॥ अर्धकोशदूरे विष्णुप्रयाग
प्रपञ्चम् । मार्गविभागस्थानाद्विष्णुप्रयागपर्यन्तं
पर्यतापरोक्षं कष्टमाप्यम् । अन्ततश्च “ धवळ
गङ्गा ” (विष्णुगङ्गा) मुत्तीर्य विष्णुप्रयागं प्रति
तन्मध्यं भवति । धवळगङ्गायास्तेतुर्योगयः
क्रियद्भ्यो पर्येभ्यः पूर्वं नष्टः । नवीनश्रेणी
नेर्भायते । उभयतस्तीरयोभ्यूतौ परं पूर्णौ । धवळ
गङ्गाया मध्ये स्थितां कांचिन्महतीं शिखामाभारी
कृत्य काष्ठमयस्नात्काञ्चिमेतुः निर्मितो बभूवे, यम्पो
वरि गच्छन्तो मृदुलमनसा विभिद्युः । मार्गमेतुरयं न
प्रपरोक्षं पुनरापरोक्षं चट्टिनगमम् ।

अलकनन्दाया धवज्जाङ्गायाश्च मङ्गमो भवति
विष्णुप्रयागे । मङ्गमस्थानपर्यन्तं यद्यप्यस्ति शिलाया
मुत्कीर्णा सोपानपङ्क्तिः, अथापि महता वेगेन
प्रवहन्त्येकभयोर्नद्योस्सङ्गमे निमज्जनमनर्थोऽवहं
सम्भाव्यते । बह्वक्ष जनाः पात्रेण जलं परिगृह्य तेन
स्नान्ति । विष्णुप्रयागे दशानधिका आपणास्सन्ति ।

विष्णुप्रयागात् १॥ अर्धकोशदूरेऽलकनन्दाया
उपरि होलासेतुरयामयोऽस्ति । तेन गङ्गामुत्तीर्य,
दक्षिणेना लकनन्दाया गन्तव्यं भवति । विष्णुप्रयागस्य
सेतोऽथ मध्ये काचन खट्वा नवीननिर्मिता यतते ।
मार्गश्च ज्योतिर्मठादारभ्य विषमः । ज्योतिर्मठपर्यन्त
मेव नवीननिर्मितस्ममीधोनो मार्गो निष्पन्नः ।
ज्योतिर्मठात् बदरिकाश्रमपर्यन्तं मार्गनिर्माणमालो-
च्यते । न चिरान्मार्गो निर्मितो भवेदिति सम्भावय-
न्त्यत्रत्याः । एतन्मार्गेण गतागतं कुर्वाणाः भ्रान्त्यन्ति
नितरां जनाः । पदे पदे निर्झराः प्रस्रवणानि जल
प्रपाताश्च सन्ति यदुल्लापिति तेषामुत्प्रेसोऽनापश्यक
इति मन्यमानो न लिखाम्यहम् । पञ्चपानपि हस्तान
भागेस्समो न याति । निम्नोन्नतः स्पन्दशिखाभिः
पूर्णश्च मार्गः कष्टतमः । प्रायो हस्तद्वयन्यूनविस्तारो
मार्गः, कचिन्वचितु एकदस्तन्यूनोऽपि दृश्यते ।

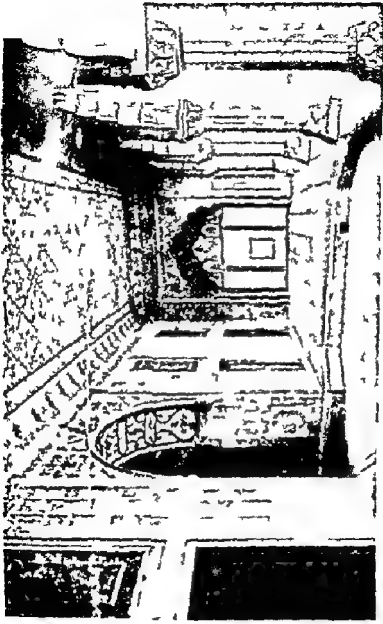
व्योतिर्मठात् पण्डेऽर्धकोशे हस्तिद्वारात् १७८ तमेऽर्ध
कोशे “ घाट् चट्टी ” नाम्नी काचिदस्ति घट्टी, यत्र
दद्यान्नाधिकसंख्या गृहास्सन्ति । ततः क्रोशमात्रे
“ पण्डकेश्वर ” ग्रामो वर्तते ।

पण्डकेश्वरे चत्वारिंशदधिकागृहास्सन्ति । यत्र
पाण्डुर्महाराजो महर्षेऽश्वपदग्धो मारुतं मङ्गम्य शरी
ररक्षहौ , सोऽयं देशः । तेनात्रैव पाण्डवानां जन्मा
पीत्यापतति । अत्रयोगवदरीनागायणस्यालयो वागुदेव
स्यालयश्चेति जीर्णतममालयद्वयमस्ति । पण्डवानां
ताम्रशासनानि चत्वार्यत्र सन्ति, यत्र स्त्रियनान्यक्षरा
वयस् कोऽपि नशक्नोति पठितुम् । दक्षिणदेशीया प्राक्षणा
एवात्रार्चकधुरगं वदन्ति ।

पण्डकेश्वरान् ॥ अर्धकोशे शेषधारागम्यानमस्ति ।
अज्यस्तावयद्विशलगमयश्शेषस्तत्रास्ते । धारा नै काचि
द्विरिकन्दराभिर्गता प्रवदति । शेषस्य भगवतः प्रत्य
क्षानुभूते वैभवं महद्दर्शयन्ति नगराः । शेषामहा
राजस्य धर्मशाला तत्रास्ते, यत्रादिरगमासां प्रदीयते
ऽभ्यासेभ्यः ।

शेषधारातः शेषमात्रे “ त्यागघट ” घट्टी
वर्तते । तस्मिन् पद्मार्थाभिर्द्विगुणा उर्ध्वं, पद्माभूता
दिगानी पवितास्ते, दिगाः पा तदर्थं यदं निश्चितम् ।

वेदव्या-दुर्गे-पञ्चासादे अन्त पुरम् ।

पयमागताः । अलकनन्दाच्च घनीभूतया हिमान्योपरि
पतितया समान्छन्नाऽदृश्या वर्तते । सेत्वाकारेण
परिणतां हिमानीमुपरि गतागतं कुर्वन्ति जनाः ।
इतः प्रभृत्येव घनीभूताया हिमान्या मध्येमार्गे बहुषु
स्थलेषु दर्शनमारभ्यते ।

साम्प्रगह चट्टीतः । अर्धकोशदूरे काष्ठमयसेतुना
ऽलकनन्दामुत्तीर्य तस्या धामेन तीरेण पुनर्गन्तव्यं
भवति । १७६॥ तमेऽर्धकोशे हनुमान् चट्टी वर्तते ।
पञ्चषा वृक्षाश्च सन्ति तृणाच्छन्नाः । हनुमान् पट्टी
प्रातः पुरुषो द्वीपान्तरगतमिषात्मानं मन्यते । तुषार
खण्डमण्डितान्विता पर्वतांश्च तत्पृथ्वि दिक्षु नान्यत्कि
मप्यवलोक्यते । महान्तो यूक्षा अत्र न सन्ति । तृणगुल्माद
यन्तु कामं दृश्यन्ते । शीतवातुल्लयेन हिमानींश्च
पानिभित्ते जले स्नानुं नाभिलष्यति मनः ।

हनुमान् पट्टीतः॥॥ अर्धकोशदूरेऽलकनन्दाया
उपरि काष्ठमयमेतुरगति, तेन सामुत्तीर्ये कियदरं
दक्षिणेन तस्या गन्तव्यं भवति । १॥ अर्धकोशदूरे
धायोमयेन होन्नामेतुना पुनर्गतामुत्तीर्य धामेन
गन्तव्यं भवति । मध्ये च भद्रपु स्थलेषु हिमानीमुपरि

गच्छति पद्या । फचिद्यार्धकोशमात्रं हिमान्या समा-
च्छन्नाया अळकनन्दाया दर्शनमेव नाभूत् । ऋषण
राशिरिव शर्करासमूह इव च हिमानी परिदृश्यते ।
४ अर्धकोशदूरे गणेशगुहानामकं स्थानमस्ति । तत्
एव बदरिकाश्रमस्य दर्शनं भवति । ४। अर्धकोशदूरे च
काष्ठमयस्तेतुगळकनन्दाया उपरि वर्तते । तेन ता
मुत्तीर्य पुनर्दक्षिणेन तस्या गन्तव्यं भवति । मध्ये
ऋषिगङ्गा हिमानीसमाच्छन्नाऽऽस्ते । तयैव तामतिलंघ्य
प्रविशन्ति जना बदरिकाश्रमम् । हनुमान् चट्दीतः
४॥ अर्धकोशदूरे , ज्योतर्मठात् १९ अर्धकोशदूरे
हरिद्वारात् १८१ अर्धकोशदूरे च बदरिकाश्रमोऽय
मस्ति । हरिद्वारात् १०-५-०५ दिने प्रत्युषे
प्रस्थितोऽहं २७-५-०५दिने सायमत्रागत इत्यष्टादश
दिवसा याता मार्ग इत्यायातम् । गणेशगुहास्थान एव
ग्रामवासिभिर्गुहभिर्वैष्णवैरालयपरिजनैश्च प्रत्युद्गतोऽहं
बदर्याश्रमं चिराभिलषितं प्राविशम् । रामानुज कूट
चावासमकरवम् ।

बदर्याश्रमात् । ३-६-०५

बदरिकाश्रमः ।

हरिद्वारात् १८१ अर्धकोशदूरे वर्ततेऽयमाश्रमः ।

अस्याश्रमस्य पूर्वतः पश्चिमतश्च द्वौ पर्वतौ दक्षिणोत्तरेण

शेषं तिष्ठतः । तयोर्मध्यभागे पाश्चात्यपर्वतस्योपत्य
वायां तिष्ठत्ययम् । समुद्रजलान् १०४०० पादोन्नतमिदं
स्थानम् । (Sea Level 10400 Feet) प्राय
इतत् गृहा अत्र स्युः । सर्वेऽपि गृहाः काष्ठमया एव ।
गृहाणां पटलान्यपि दारुमयाण्येव । अलकनन्दाया
दक्षिणे तीरे क्रमोन्नते स्थाने वर्ततेऽयमिति ग्रामेऽस्मि
न्वीधिका एकस्या उपर्यपरेति क्रमेण वर्तन्ते । धर्म
शाला आपणाश्चात्र सन्ति बहवः । राजकीयपत्र
प्रस्थापनशाला (Post Office) नगररक्षणसैनिक
शाला (Police Station) चात्र स्तः । याप्य
शकटावस्थितिस्थानात्प्रस्थापिताः पत्रिका अत्र पठ्ये
दिवसे समायान्ति ।

ग्रामस्योत्तरभागे चदरीनारायणस्य दिव्यालयोऽस्ति ।
आलयमध्ये भगवान्नायपणो विराजते । साष्टिग्राम
शिलामयी उद्धपद्यासना योगमुद्रालंकृतकरद्वयी
भगवता नारायणस्य मूर्ति मध्यतः, तस्या दामभागे
जरनारायणयोश्शिलामयौ मूर्ती, अग्रभागे उद्धपस्य
नारदस्य च मूर्ती, दक्षिणभागे गरुत्मतो मूर्तिर्बाहु
दयी, कुपेरस्य मुखर्णमयी मुखप्रतिवृत्तिर्भा, सन्ति ।
अग्रतो चदरीनारायणस्य मुख्यादिन्दमन्दपुनयः
नासिक्काभयणाद्ययवं निम्नोन्नततनुयाऽभ्युदनीयाद्यय

संस्थानं चास्ते । हस्तयोश्चरणयोश्चाङ्गुल्यादिकं न स्पष्टम् । श्रीमता शङ्कराचार्येणैवमाश्रमभागेन नवमे स्तिस्तशतके प्रतिष्ठापितेयमितीतिहासविदः । पूर्वमुखोऽयमालय इति भगवानपि पूर्वमुख एव । एकां बदरीनारायणस्य मूर्तिं विनाऽन्या स्सर्वा अपि नयाना इत्येव प्रतिभाति ।

भगवतोऽर्चकः परशुरामक्षेत्रनासिनम्पूरि-प्राक्षण वंश्यः । चिरादेतज्जातोयैरेवार्चकैर्माव्यमिति कथ्यन्त नियमस्समायाति । आद्यत्विकोऽर्चको रामनम्पूरिः कौबिराज्यान्तर्गतमुरफनाडुस्थानवासी नारायणनम्पूरैः पुत्रः १६ वर्षवयस्कश्शिखवद्विजः । अस्मात्पूर्वं ये येऽर्चकास्ते सर्वेऽपि प्राय ऊर्ध्वपुण्ड्र धारिण एव यभूवुः । अयं त्वविचारेणैव वा साम्यबुद्ध्या वा तिर्यक्पुण्ड्रधरो धृतकद्राक्षमाल एव च बदरीनारायण मर्चयतीति महदिदमनौचित्यम् ।

प्रातर्धूपपुष्पावादन समये भगवानुत्थाप्यते । उत्थापनानन्तरमभिषेको भवति तप्तजलेन । अभिषेकानन्तरं वस्त्र पुष्पमाला भूषणैरलङ्कियते । ततः शङ्खजलेन तिरस्पर्शः प्रक्षिप्तैर्नार्घ्यादिभिस्तत्क्रियते । ततो धूपदीपाभ्यामर्च्यते । तिरस्करिष्यामास्तृतायां कुत्रोचत्स्थले निहितं लड्डुकादिकं निवेद्यते । ततो

भौराजनानन्तरं तीर्थदानेन सेवापरा जनास्तोष्यन्ते ।
 भपसृतेषु जनेष्वष्टषण्ठावादनतः पूर्वमेव अत्यल्प
 मन्नं पायसञ्च निवेद्यते । मायं पञ्चषण्ठावादन समवे
 द्य प्रभूतमन्नं सूपवटकमिष्टान्नादिसहितं निवेद्यते ।
 निवेदनानन्तरमपाकृतेषु पुष्पमात्यगस्त्रादिषु
 शयनासने निवेद्यते भगवान् । अयमेव प्रत्यहं
 पूजायाः प्रकारः । शास्त्रीयया रीत्या यं कश्चित्सिद्धान्त
 मनुमृत्य पूजनमत्र भवतीति न वक्तुं शक्यते ।
 ऐच्छिक्या रीत्या क्वचित् इत्येव च वक्तव्यं भवति ।
 अभिषेकसमये पुरुषसूक्तपाठो भवति । भगवानेव
 जानाति यथायिधि भवति पूजनमन्यथायेति । किं
 मनयाऽऽत्माकं सुदूरात्ममागतानां सेवापराणां चिन्तया ।
 मन्यहं ८८ सेहभारतण्डुलानां पाको भवति । तदेयान्नं
 निवेदितं भवति । सेवार्थमागतैर्महत्तनैर्निवेद्यमाना
 व्यभानीतोऽन्यानि ।

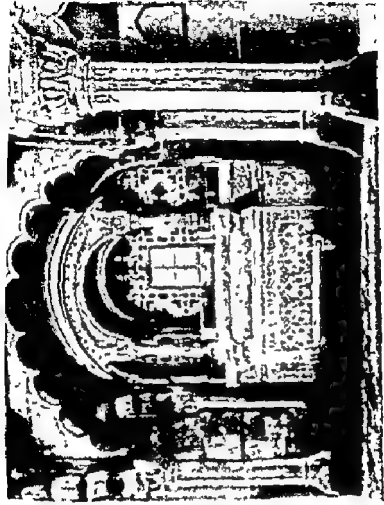
अर्पणोऽयमत्र " राषल " इत्युच्यते । आतयस्य
 मर्षोऽधिकारो राषलाधीन एव । मण्य फर्ता हर्ता च ।
 प्रामेय्यो दत्तमदृश्यरूपाण्ययान्ति । अष्टजनैः
 प्रतिदिनं परदत्तं कृप्यानि समर्प्यन्ते । प्रतिवर्षं
 आदय पद्यानामदृश्यरूपाधिकारो भवति , पिंसनि
 रादधानधिकरूपाणां व्यवस्था । इत्थं प्रतिवर्षमत्र

११० श्री. बदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

शिष्यन्ते बहूनि स्रज्याणि । एतावदायवतो महालयस्य
सर्वं कार्यजातं महाममर्थस्य कस्यचिद्भौतिकवैदिक
चतुरस्य विदुषोऽधीनं यद्यभविष्यत्तदा सम्यग्निर्व्यूढ
मभविष्यत् । किमिति राजकीया उदासतेऽत्रेति न
वयं जानीमः ।

क्षेत्रेऽत्र तप्तकुण्डः, नारदकुण्डः, कूर्मधारा, प्रह्लाद
धारा, ऋषिगङ्गा, इति पञ्च प्रधानानि तीर्थानि ।
बदरीनारायणालयात्पूर्वतः ६५ सोपानावरोहणीये
स्थाने तप्तकुण्डो वर्तते । कुण्डोऽयं पञ्चदशहस्तदीर्घो
द्वादशहस्तविस्तारः शिलामय उपरि लोहमयेन
मण्टपेनाच्छन्नः । कुण्डस्य वायव्यकोणे द्वे धारे तप्त
जलस्य पततः । सार्धहस्तद्वयोन्नतं जलं कुण्डे सर्वदा
वर्तते । ततोऽधिकं पतत्य जलं द्वारान्तरेण बहिर्नि-
स्सरति । धाराद्वयमपि पित्तलमयान्तस्सुपिरनल्लिका
द्वारेण कुण्डे पतति । कुण्डस्थं जलं सुखोष्णं भवति ।
धाराया जलञ्च पतनावस्थायामसह्योष्णं भवति ।
प्रायेण सर्वेपि देशान्तरागता जना अत्रैव स्नान्ति ।

तप्तकुण्डस्यैशान्ये समीप एव कानिचित्सोपाना
न्यवरुह्य गतस्याऽलकनन्दायां नारदकुण्डो दृष्टिपथ
मुपयाति । अलकनन्दायां पतितस्य महत्तद्विशाला

देहल्यां-दुर्गे-राजप्रासादे-श्वेतप्रह्मस्य सिंहासनम् ।

खण्डस्य गुहारूपेण परिणतस्यान्तर्धर्तमानो गर्तविशेष
एव नारदकुण्डनाम्ना व्यवह्रियते । वस्तुतोऽलकनन्दा
या एव कश्चिद्भागोऽयम् ।

कूर्मधारा तावद्बदरीनारायणालयस्याग्रेये किञ्चि
दधोभागे वर्तते । कस्याश्चिद्भित्तौ कूर्माकाराद्रन्ध्र
विशेषा त्यतति धारा काचित् । सैव कूर्मधारेत्युच्यते ।
सलिलमस्याश्शीतम् । अस्या एव जलं पीयतेऽत्रत्यैः ।

प्रह्लादधारा कूर्मधाराया उत्तरभागे भित्तिरन्ध्रा
त्प्रवहति । अस्या जलमनुष्णाशीतम् । नियतवासिन
स्सर्वेऽप्यत्रैव स्नान्त्यारोग्यकामनया ।

अपिगङ्गानाम्नी नदी बदरिकाश्रमप्रामादक्षिणतः
प्रवहति । सङ्गच्छते चाऽलकनन्दया । अस्या उपरि
धनीभूता हिमानी पतितास्ते । अनुमीयतामस्या जल
मुष्णं शीतं वा भवेदिति ।

बदरीनारायणालयस्य प्रथमावरणे निर्ऋतिकोणे
धर्मशिलानाम्नी काचिदस्ति शिला । अस्या उपरि
स्थित्या मन्त्रं जपन् नातिचिरात्सिद्धमन्त्रो भवती
त्येतिष्ठम् ।

आलयस्यैशान्यभागे नातिदूरे गङ्गायाम्तीरे ब्रह्म
कपालनाम्नी काचिदस्तिशिला । अस्या उपरि

पितृनुद्दिश्यः पिण्डप्रदानं क्रियते । प्रायस्सर्वेऽपि जना
 नारायणनिवेदितमन्नमाहुत्य पिण्डमात्रं ददति ।
 नचान्यत्किमपि श्राद्धादिकमनुतिष्ठन्ति । द्राविड-
 देशीयाः परं विधिवच्छ्राद्धं कृत्वा पिण्डप्रदानं ब्रह्म
 कपाले कुर्वन्ति । अत्र पितृपितामह प्रपितामहान् ,
 मातृपितामहीप्रपितामहीः, मातामह मातृपितामह मातृ
 प्रपितामहान् , मातामही मातृपितामही मातृप्रपितामही
 ओद्दिश्य श्राद्धं क्रियते । श्राद्धान्ते पूर्वोक्तेभ्यो द्वादश
 भ्यः पिण्डान् दत्त्वाऽन्येभ्यश्च केभ्यश्चित् कांश्चिदन्या
 नपि पिण्डान् ददति । पिण्डदानं चाधो लिखितान्
 श्लोकानुसरन्तः कुर्वन्ति ।

इमे तावत्पिण्डदानश्लोकाः—

अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय पिण्डमेतं ददाम्यहम् ॥१॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय पिण्डमेतं ददाम्यहम् ॥२॥

बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

तेषामुद्धरणार्थाय पिण्डमेतं ददाम्यहम् ॥३॥

अजातदन्ता ये केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे ।

विद्युशोरहता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥४॥

दावदाहमृता ये च सिंहन्याग्रहताश्च ये ।

श्री बदरिकाश्रमे यात्रायुक्तान्तः । ११३

दंष्ट्रिभिर्दृष्टिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥५॥

उद्धन्धन्तमृता ये च विपशंसद्दत्ताश्च ये ।

आत्मनो घातिनो ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ६

अरण्ये मिर्जले देशे क्षुधया वा तृषादताः ।

भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥७॥

रौरवे चान्धतामिस्ते कालसूत्रे च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय पिण्डमेतं ददाम्यहम् ॥८॥

असिपन्नवने घोरे कुम्भीपाके च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय पिण्डमेतं ददाम्यहम् ॥९॥

अमैकयातनासंस्याः प्रेतलोकं च ये गताः ।

तेषामुद्धरणार्थाय पिण्डमेतं ददाम्यहम् ॥१०॥

असंख्ययातनासंस्या ये नीता यमज्ञासनैः ।

तेषामुद्धरणार्थाय पिण्डमेतं ददाम्यहम् ॥११॥

नरकेषु समस्तेषु यातनायां च संस्थिताः ।

एतदुद्धरणार्थाय पिण्डमेतं ददाम्यहम् ॥१२॥

पशुयोनिगता ये च पक्षिऋतसरीसृपाः ।

अथवा वृषयोनिस्थास्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् १३

जात्यन्तरसदृशेषु भ्रमन्तस्त्वेन कर्मणा ।

मानुष्यं दुर्लभं येषां तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् १४

दिव्यन्तरिक्षे भूमौ ये वितरो चान्धवाद्ययः ।

११४ श्रीबदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

मृता असंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् १५

ये केचित् प्रेत रूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे रुप्तिमायान्तु पिण्डदानेन शान्धतीम् १६

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥१७॥

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।

गुरोश्च गुरुबन्धूनां येचान्ये बान्धवादयः ॥१८॥

ये मे कुले तु पिण्डाः पुत्रदारविवर्जिताः ।

प्लुप्तक्रिया मृताये च जात्यन्धाः पङ्गवस्तथा ॥१९॥

विरूपा आमर्गर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।

धर्मपिण्डो मया दत्तस्तेभ्यस्समुपतिष्ठतु ॥२०॥

आग्रहणो ये पितृवंशजाता

मातुस्तथा वंशभवाश्च ये मे ।

वंशद्वयेऽस्मिन्मम दासभूता

भृत्यास्तथैवाग्रितसेवकाश्च ॥२१॥

मित्राणि सख्यः शशवक्ष वृक्षाः

स्पृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः ।

तन्मान्तरं ये मम सङ्गताश्च

तेभ्यस्त्वधा पिण्डमहं ददामि ॥२२॥

भीमदरिकाश्रम आत्रावृत्तान्तः । ११५

पिण्डदानात्पूर्वं मावाहने चेमे श्लोकाः पठ्यन्ते—

“ अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयामि तान् सर्वान् कुशपृष्ठे तिलोदकैः ॥१॥

बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयामि तान् सर्वान् कुशपृष्ठे तिलोदकैः ॥२॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयामि तान् सर्वान् कुशपृष्ठे तिलोदकैः ॥३॥

इति । तिलोदकं चानेन श्लोकेन दीयते—

“ आश्राद्धस्तम्यपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।

तृप्यन्तु पितरस्मर्ये मातृमातामहादयः ॥१॥

भतीतकुलकोटोनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आश्राद्धभयनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥२॥ ”

इति ।

पिण्डदानानन्तरं परिपिन्य प्रदक्षिणप्रणाम आम
णादिकं कृत्वा, पितृन्विष्टव्य, तत इमान् श्लोकान्
पठन्ति—

“ साक्षिणस्सन्तु मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।

मयाऽऽगतेन बदरी पितृणां निष्कृतिः कृता ॥१॥

पितृकार्यां बदरीं नारायणममागतः ।

मृता असंस्कृता ये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् १५

ये केचित् श्रेत रूपेण वर्तन्ते पितरो मम ।

ते सर्वे वृत्तिमायान्तु पिण्डदानेन शाश्वतीम् १६

येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः ।

तेषां पिण्डो मया दत्तो ह्यक्षय्यमुपतिष्ठतु ॥१७॥

पितृवंशे मृता ये च मातृवंशे तथैव च ।

गुरोश्च गुरुबन्धूनां येचान्ये बान्धवादयः ॥१८॥

ये मे कुले लुपिण्डाः पुत्रदारविद्यार्जिताः ।

लुप्तक्रिया मृतायेच जात्यन्धाः पङ्कयस्तथा ॥१९॥

विरूपा आमगर्भाश्च क्षाताक्षाताः कुले मम ।

धर्मपिण्डो मया दत्तस्तेभ्यस्समुपतिष्ठतु ॥२०॥

आग्रहणो धे पितृवंशजाता

मातुस्तथा वंशभवाश्च ये मे ।

वंशद्वयेऽस्मिन्मम दासभूता

भृत्यास्तथैवाश्रितमेवकाश्च ॥२१॥

• मित्राणि सख्यः पशवश्च पृक्षाः

स्पृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः ।

तन्मान्तरं ये मम सङ्गताश्च

तेभ्यस्सवधा पिण्डमहं ददामि ॥२२॥

भीषदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः । ११५

पिण्डदाना त्पूर्वं मावाहने चेमे श्लोकाः पठ्यन्ते—

“ अस्मत्कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयामि तान् सर्वान् कुशपृष्ठे तिलोदकैः ॥१॥

बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयामि तान् सर्वान् कुशपृष्ठे तिलोदकैः ॥२॥

मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।

आवाहयामि तान् सर्वान् कुशपृष्ठे तिलोदकैः ॥३॥

इति । तिलोदकं घानेन श्लोकेन दीयते—

“ आम्रद्वास्तम्भपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः ।

तृप्यन्तु पितरस्मर्त्ये मातृमातामहादयः ॥१॥

भृतीति कुलपौरोनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् ।

आम्रद्वाभयनाष्टोकादिदमस्तु तिलोदकम् ॥२॥ ”

इति ।

पिण्डदानानन्तरं परिपिच्य प्रदक्षिणप्रणाम श्राम
णादिकं कृत्वा, पितृन्विसृज्य, सत इमान् श्लोकान्
पठन्ति—

“ साश्रिणस्सन्तु मे देवा ब्रह्मेशानादयस्तथा ।

मयाऽऽगतेन बदरीं पितॄणां निष्कृतिः कृता ॥१॥

पितृकार्याय बदरीं नारायणमभाषतः ।

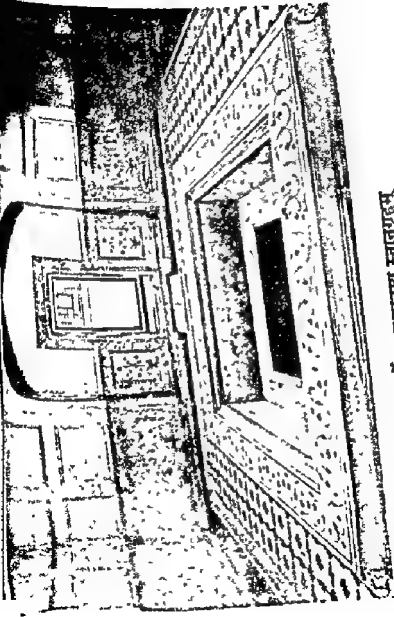
त्वमेव साक्षी भगवन्नृणोऽहं नृणां क्रमात् ॥ इति ।

पिण्डदानानन्तरं तत्रत्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । तत्र निर्देष्टव्यं ब्राह्मणा इयदेयम्, इदं मत्पामिति ।

वदरिकाश्रमं परितः पर्वतशिखरेषु घर्नीभूता हिमान्यवलोक्यते, यथा रजतताम्रममुत्पादयन्ति पर्वतशिखराणि, तेन शीतमत्यधिकमक्ष । प्रतिदिनं मेव सायं घनास्सञ्चरन्ति गगने, वाति वायुः, तेन सदा नीं महदेव शीतं भवति । हसन्तिकापरित्यागः कृच्छ्रेण कायेः । सार्धपञ्चघण्टावादनकाल एवोदितोऽपि भगवान् सहस्ररश्मि रष्ट्रघण्टावादनसमय एवात्रत्येषु पातयति करान्, संवृणोति च पुनस्सायं चतुर्थघण्टा काल एव, यतः पूर्वतः पश्चिमतश्चात्युन्नतः पर्वतो वर्तते । मध्याह्ने च प्रखरतमाः किरणा रवेदशीत शीतेन वातेन सुखोष्णाः क्रियन्ते । कदाचिच्च प्रचण्डे वाति वायौ सूर्यकिरणाश्चन्द्रिकामनुकुर्वन्ति ।

मेघमासस्यान्तिमभागे शुभदिने वदरीनायगणस्य पूजा समारम्भ्यते, तुलायां समाप्यते, ततः परं रात्रिं द्विध मनारतं शतन्त्या हिमान्या समाच्छन्नमिदं स्थानं भवति । एणमासा नक्षत्रा एतेष्वपि ज्योतिर्मण्डे निवसन्ति ।

देहल्यां-दुर्गे-राजभवनस्य स्नानगृहम्

त्वमेव साक्षी भगवन्नृणोऽहं नृणां क्रमात् ॥ इति ।

पिण्डदानानन्तरं तत्रलोभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दीयते । तत्र निर्वहन्ति ब्राह्मणा इयदेयम्, इदं मत्पामिति ।

वदरिकाश्रमं परितः पर्वतशिखरेषु घनीभूता हिमान्यबलोप्यते, यथा रजतताम्रममुत्पादयन्ति पर्वतशिखराणि, तेन शीतमत्यधिकमक्ष । प्रतिदिनं मेव सायं घनास्सञ्चरन्ति गगने, वाति त्रायुः, तेन तदानीं महद्देव शीतं भवति । हसन्तिकापरित्यागः कृच्छ्रेण कायैः । सार्धपञ्चघण्टावादनकाल एवोदितोऽपि भगवान् सहस्ररश्मि रष्ट्रघण्टावादनसमय पञ्चात्रत्येषु पातयति करान्, संवृणोति च पुनस्सायं चतुर्थघण्टा काल एव, यतः पूर्वतः पश्चिमतश्चात्युन्नतः पर्वतो वर्तते । मध्याह्ने च प्रसरतमाः किरणा रवेदशीत शान्तेन घतिन मुखोष्णाः क्रियन्ते । कदाचिच्च भ्रमण्डं वाति वायौ सूर्यकिरणाश्चान्द्रिकामनुकुर्वन्ति ।

मेघमास्रम्यान्तिमभागे शुभदिने वदरोनारायणस्य पूजा मनारभ्यते, तुलायां स्नमाप्यते, ततः परं रात्रिं दिव मनारतं यतस्त्या दिमान्या सभाच्छ्रमिदं रघानं भवति । पणमासा नम्रत्या हस्तर्वेपि वयोधिर्मठे निवसन्ति ।

पुनर्मेषमासे प्रतिनिवर्तन्ते । कुशाब्जादिदस्ताः परशशतं
नरा मार्गं समीकुर्वन्तो हिमखण्डमपसारयन्ति । भा-
गत्य च घनीभूतां हिमानीं महता परिश्रमेणापसार्य
सर्वं ग्रामं मन्दिरं हिमानीतो बहिर्निष्कासयन्ति ।
ततः पूजनं प्रवर्तते भगवतः । समायान्ति क्रमेण
निवासाय जनाः । भगवता दर्शनाय च सेवार्थिनो
जनाः । अथ वाचदत्र ग्राममग्न्येऽपि तत्र तत्र घनीभूतां
हिमसन्ततिं शिखारण्डनिवावळोकयामि ।

अत्रागच्छन्तस्सेवार्थिनो जना भगवते स्तूप्याणि
सुवर्णं वस्त्राणि भोग्यानि च समर्पयन्ति । प्रतिदिनं
कल्मसरूपेण यद्भगवतो निवेद्यतेऽन्नम्, तदर्थमपि द्रव्यं
मर्पयन्ति ' मर्दायेन द्रव्येण भगवते निवेद्यता भक्त '
मिति । तथा दीयमानं चान्नम् " भटका " इत्युच्यते ।
कल्मसममं बिना सेवार्थिभिर्निवेदनाय कार्यमाण
मन्नादिकं मन्त्रिशान्तर्नीत्वा न निवेद्यते, किन्तु मन्दिरेव
विहितकषाटात् द्वागभिधायते । का वा दानिभ्यान्
अन्नाया सेवार्थिभिः कारितव्यात्राजैरप्यन्तर्नीत्वा नि
वेदन इति तु विमुक्षनापि न शक्यते ।

वदरिकाश्रमग्रामान्पूर्वदिशायामटक्कनन्दाया ग्रामे
तीरे वृत्रचित शिखारण्डे महति नेत्राकारे रेखा

विशेषोऽस्ति । शेषनेत्रशब्देन स व्यवहियते । स
एव तस्य तटाकत्रयमस्ति, यदीय पानीय
स्यच्छं स्यादुत्तम नातिशीतं च । बदरिकाश्रमस्य
पतादशं वारि दुर्लभमन्यत्रेत्यपि वक्तुं शक्यते
भगवतो नारायणस्य पर्यङ्कभायमिच्छन् शेषोऽत्र त
ऽकरोदिति, भगवाञ्च प्रसन्नो मनोरथमत्र पर्यङ्क
दिति, तत आरभ्यात्रापि शेषो भगवन्त पुरतो वर्तम
सेवमान आस्त इति, तथा तिष्ठतश्शेषस्येव नेत्रमि
थ कथ्यते ।

वसुधारा ।

बदरिकाश्रमात्कोशत्रये वसुधारा नाम तीर्थमस्ति
तत्रात्युच्चतमात्पर्वतादिखराद्वारा काचित्पतति । अ
त्युन्नतस्थानात्पतन्ती धारा महान्वायुरितस्ततो प्र
यति वर्षधारामिव, तेनैकत्र नियतरूपेण धारा न
पतति । कदाचिदत्र, कदाचिदशहस्तदूरे, कदाचि
द्विंशतिहस्तदूरे चेत्यनियतरूपेण धारा पतति । तेन
तत्र स्नातुमिच्छता पुरुषाणां सर्वेषामुपरि धारा
पततीति निश्चितं न वक्तुं शक्यते । पापिनामुपरि धारा
न पतति, पुण्यात्मना पततीत्येतिह्यम् । वसुधाराया
मार्गोऽतिविषमः । प्रायस्सर्वत्रैव हिमान्या घनीभूताया
उपरि पादौ निक्षिप्य गन्तव्यं भवति । महान् जज्ञानिष्ठ

रुसर्षेदेयं तत्र घाति । दृष्टिरपि भवति प्रतिदिनं तत्र
सर्षेषु कालेषु । तेन शीतमियत्तया परिच्छेदानर्हं भवति ।
वापादमास एव मार्गः कथञ्चिद्गमनयोग्यो भवति ।
ततः पूर्वन्तु हिमान्या मार्ग एव न लभ्यते ।
बदरिकाश्रममागतेष्वत्यल्पमंख्या एव वसुधारां
गच्छन्ति । ऐषमस्तु मार्गोऽद्ययावद्विमान्या रुद्धः ।

सत्यपथः ।

बदरिकाश्रमात्सप्तकोशदूरे सत्यपथनामकं स्थानं
मुत्तरतोऽस्ति । त्रिकोशदूरपर्यन्तो वसुधारास्थानस्य
स्थितिः पूर्वं वर्णिता । तेनास्य कथञ्चिदनुमेया स्थितिः ।
सम्यग्वृष्टे देवे द्रवीभूतासु प्रायो दिमानीषु क्षीत
वातादिसहो दृढात्मा यः कश्चित्पुरुषो महानक्ष
गन्तुं शक्नोति । अन्येषां नास्त्ववसरः । गतागतयो
र्दिर्नद्वयं दिनत्रयं वा व्यत्येतीति भोग्यमन्नादिकं
सर्वैव नेयं भवति । तत्र सूर्यकुण्डश्चन्द्रकुण्डश्चेति
प्रधानं तीर्थद्वयम् । सूर्यकुण्डे सूर्योदयादारभ्य मध्याह्न
पर्यन्तं क्रमेणाभिवर्धते जलम्, ततः क्रमेण ह्रसति च
यथा यथा सूर्योऽस्तावल्लमुपक्रमते । रात्रौ जलेन
शून्यो भवति कुण्डः । चन्द्रकुण्डे शुक्लपक्षप्रतिपद
मारभ्य पूर्णिमान्तं क्रमेणाभिवर्धते जलम्, कृष्णपक्ष

१२० श्रीषदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

प्रतिपदमारभ्य क्रमेण ह्रासमुपयाति च । अमावास्यायां
जलशून्यो भवति कुण्डः । त्रिकोणकुण्डनामा कश्चि
दन्योऽपि कुण्डोऽस्ति । महासिद्धिप्रदं स्थानम् ।

महापथः ।

महापथनामकं किञ्चिदन्यदपि स्थानं ततोप्युत्तरतो
ऽस्तीति श्रूयते परम् । तत्रत्य प्राकृतिकवस्तुवर्णनं कोऽपि
कर्तुं न शक्नोति, यतः कोऽपि तत्र गत्वा प्रतिनिवृत्तः
पुरुषो न दृश्यते । एतादृशानि महाश्चर्यमयानि स्था-
नानि सन्ति बहून्यत्र । किं किमुपवर्णयताम् । सर्वथानु-
भवैकवेद्योऽस्य बदरिकाश्रमस्य महिमातिशय इति
चिरमामि ।

किञ्चिदाश्चर्यम् ।

भगवतो नारायणस्य निवेदनाय बह्वर्चं प्रतिदिनं
पच्यत इत्युक्तं पूर्वम् । तत्सर्वं भगवदालयाग्नेयकोणस्थ
महानसे प्राक्षणेः पच्यते । पाकाय सद्यश्छिन्ना-
न्यार्द्राणि काष्ठान्येवोपयुज्यन्ते । तानि च प्रचलन्ति ।
यत्र शीतमये देशे शुष्कशुष्कान्यपि काष्ठानि श्रमेण
दहत्यग्निः, तत्रार्द्रैःकाष्ठैः पच्यतेऽग्नमिति किं नेद-
माश्चर्यस्य स्थानम् । किञ्च—अष्टौ दिवमानन्दाद्
मतिष्ठम् । प्रतिदिनमपि पाको ऽस्माभिरक्रियत । ६-

महानसः ।

गरुडः

महाद्वारम् ।

सोपानपङ्क्तिः । पूर्वोदिक ।

कस्मिन्नपि दिनेऽग्नं सम्यक् नामवत् । कदाचिदपक्वं
कदाचिदर्धपक्वमित्येवात्रमभुज्यतास्माभिः । अत्रत्याभ
पृष्ठास्त्रवे स्वस्वगृहेष्वपीदश्येव दशा पाकस्ये
त्यवर्णयन् । परं भगवतो निवेदनायालये पच्यमान
मग्नं सम्यक्पक्वं गणनाहंपुलाकं दर्शनीयतमं वा
इदयत् । अयं भगवतो महिमंत्यवर्णयंश्चात्रत्याः ।
इदमपरमाश्रयस्थानम् । अचिन्त्यमहिमा हि भगवान् ।

बदरिकाश्रममाहात्म्यम् ।

स्कन्दपुराणान्तर्गते “ केदारखण्ड ” नाम्नि भागे
बदरिकाश्रममाहात्म्यं विशेषतो वर्णितं वर्तते । सच
केदारखण्डः पञ्चविंशतिसहस्रप्रन्यात्मको महान् ।
तत्र च न केवलं बदरिकाश्रमस्य, अपितु केदारक्षेत्रस्य
देवप्रयागरूपप्रयागादीनां बदरिकाश्रममार्गस्यानाम-
न्येषां च स्थानानां सीर्यानां च माहात्म्यं विस्तारेणाबु-
वर्णितमस्ति । तस्यैतस्य महतो ग्रन्थस्य मुद्रणे प्रयत्नं
नन्दप्रयागवामी पण्डित महेशानन्दशर्मा । तेनैव च
महत्तस्तस्मात् ग्रन्थात्संगृह्य भाषामप्या टीकया सह
प्रकाशितमष्टादशाध्यायात्मकं त्रयोदशाध्यायात्मकं
चेति माहात्म्यपुस्तकद्वयमस्मददृष्टिपथमुपागतम् ।
केदारखण्डनाम्नो भागस्य तामसस्कन्दपुराणान्तर्गत
स्याधिकवर्णनं शुद्धमिदानीमवश्यम्, तामसपुष्पा

न्तर्गतमित्येतावल्लेखनमेव तद्विषयेऽलमिति पश्यामि ।
यथा काशीप्रयागादिमाहात्म्यपरा भागास्तत्तत्पुराणेषु
नोपलभ्यन्ते, तथैवायमपि मूलग्रन्थे नोपलभ्यत इति
स्फुटकथनमेवेदम् ।

सनत्कुमारसंहितान्तर्गतमेकादशाध्यायात्मक बद-
रिकाश्रममाहात्म्यमेकमपरमस्ति । संहितायास्तस्या
स्सात्विकतया तदन्तर्गतमिदमपि तथैवेति न पृथ-
ग्वक्तव्यम् । मूलग्रन्थे दर्शनं त्वस्यापि दुर्लभमेव ।
बदरिकाश्रमसम्बन्धि वृत्तान्तजातवर्णनप्रकरणे तन्माहा-
त्म्यवर्णनमप्युचितमिति मन्यमानोऽहमेकादशाध्याया-
त्मकमिदमेवावलम्ब्य संप्रहेणात्र किञ्चिद्विलिखामि ।

तत्र प्रथमेऽध्याये— नारदेन महर्षिणा बदरि-
काश्रममाहात्म्यकथनं प्रार्थितो महामुनिस्सनत्कुमारो
जह्मणश्चतुर्मुखस्य सकाशाद्यथामृतं तथा वर्णयामीति
प्रतिज्ञाय बदरिकाश्रमवैभववर्णनमनुक्रमते ।

तत्र प्रथमं— “ बदरी ” “ विशाले ” ति नाम
द्वयमात्रवक्तापि वैवस्वतबन्धो भवतीत्याह । गरुडगङ्गा
तस्समारभ्य सारस्वततीर्थपर्यन्तं नारायणाश्रम
इत्यनन्तरमूचे । कण्वाश्रमादारभ्येति पक्षान्तरश्च ।
अथ विष्णुप्रयाग केशवप्रयाग नन्दप्रयागयुक्ते

वदरिकाश्रमे वसन्तस्सर्वेऽपि जन्तवश्चतुर्भुजा इति,
 वदरीवासिभ्यो वस्त्राभ्रदातुरश्वनेधमहस्ताधिकं पुण्यं
 भवतीति, तपोनिष्ठाद्भक्तिनिष्ठाग्धानानुष्ठानतत्पराद-
 प्येय भेष्टो वदरीवामीति, वेदान्तविद्यानिष्णातादपि
 वदरीवासी ध्यानार्चनादिगहितोऽद्युत्तम इति, नाग-
 यणाश्रमवासमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयमपि विनान्यो-
 पायेन पुरुषो ब्रह्मत इति, मुदूरे वसन्नपि वदरीस्मरण-
 मात्रेण नष्टममस्तपापो भवतीति, वदरीगमनमात्रेणा-
 निपापमहापातकोपपातकानां शुद्धयमुद्धिकृतानां नाशो
 भवतीति, वदरीगामिनं स्ववंश्यं दृष्ट्वा तत्पितरो
 " गिर्युल्लोकं वयं गमिष्याम " इति हृष्यन्तीति,
 सूर्यमोमोपरागकालयोरवश्यं वदरीं प्रति गन्तव्यमिति,
 वदरीं गन्त्वा मद्यकपाले पिण्डदानं कर्तुं ममर्थोऽपि यो
 गयायां पिण्डदानं करोति त पितरश्चापन्तीति, वामु-
 देवनागा सूर्यवंशभवो नारदकुण्डाक्षदा नारायण
 मुदूरा तस्य सन्कारं कल्पयति ततः प्रभृति वदरि-
 काश्रमरगुणनो भविष्यतीति, अनेकश्लोके म्याने
 विष्णोः बलादनः प्रभृति यावत्पर्यन्तं च तिष्ठेत्ततः पूर्वं
 ततः पश्चात् वदरीश्रमो दुर्गमो भविष्यतीति, वदरि-
 काश्रमे सर्वदा वानुमममर्थैः प्रतिवर्षमेकदादिवा वद-
 रिकाश्रमो गन्तव्य इति, वृत्तसंगी सुभगातिसे॥

प्रातस्तमकुण्डे मध्याह्ने नारदकुण्डेच स्नानं कार्यम्,
 भगवन्निवेदितेनैव वैश्वदेवादिकं श्राद्धमपि च कार्यम् ।
 श्रोत्रियत्वाभिमानेन बदरीनारायण नैवेद्यं न परित्यजेत्,
 तथा परित्यागे महत्पातकं भवति, यतोऽत्र लक्ष्मीः
 पचति नारदो निवेदयति ततस्तदवश्यं प्राद्वम्, भग
 वद्विषयककथार्कतेननर्तनादिकं कर्तव्यम्, समर्थेभ्य
 त्त्रिभ्यपि कालेषु भगवतो दर्शनं कुर्यात्, " इत्येवं
 आसनियमास्तत्र वर्णिताः ।

वासनियमवर्णनानन्तरं यात्रानियमाः कथिताः ।

तेचैवं— यात्रां चिकीर्षुः प्रथमं शुद्धयबुद्धिकृतानां
 ✓ पापानां नाशाय ऐहिकामुष्मिकसकलफलसिद्धये च
 बदरीं गच्छामीति सङ्कल्प्य, प्राद्वणांस्तर्पयित्वा गुरुन्
 द्विजान्नारायणं च नमस्कृत्य स्वगृहाग्निरागच्छेत् । स्तेयं
 हिंसां पराक्रमं च मध्येमार्गं परित्यज्य निविष्टाग्रपाना
 दिना शरीरं पोषय न्यजतो गृही यनम्भोऽन्योया बदरीं
 गच्छेत् । मध्येमार्गं च कण्ठाक्षमादिपुण्यस्थानानि
 वश्यन् पुण्यतीर्थेषु निमज्जन् ज्योतिर्धामस्यं भगवन्तं
 मूर्तिं प्रणम्य, विष्णुप्रयागे स्नात्वा, योगीश्वरमुपा
 सीनः शेषं प्रणम्य, क्षेत्रपालं नत्वा, दोष्टरमानं गत

उपोष्यैक दिनम्, चैरानसतीर्थे प्रातस्स्नात्वा, कुबेर
शिलां प्राप्य ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दानं कृत्वा, श्रद्धि
गङ्गां प्राप्य तत्र स्नातो धृतनूतन वस्त्रः, तत एव
भगवद्दालयं प्रणमन्, कूर्मधारायामाचम्य, जयविजयौ
प्रणम्य भगवद्दालयं प्रविशेत् ।

अथ भक्तिभरावनतः प्रेमार्द्रदृक् साष्टाङ्गं प्रणम्य
प्रादक्षिण्येन भगवत्समीपं गत्वा आपादमौलिं भगवन्तं
नारायणं नरेशं ससेव्यं दुर्धरं कमलाक्षं प्रणम्योपायनं,
समर्पयेत्, तीर्थं प्रसादञ्च गृहीत्वा बहिर्निर्गच्छेत् ।

अथ तप्तकुण्डे स्नात्वा पञ्चशिलाभ्यो बहिर्मानी
वपनं कारयित्वा ऽलकनन्दाया मोधायनोक्तप्रकारेण
स्नात्वा भगवन्तं ध्यायन्नुपवासं कुर्यात् ।

ततः परं यवि प्रातरावश्यकं कर्म निर्वर्त्य भगवन्तं
ससेव्यं पितृदेवार्दींस्तर्पयित्वा पितृनुद्दिश्य विधि
बन्ध्याङ्गं कृत्वा ब्रह्मकपाले पिण्डं दद्यात् । बदरीक्षेत्रे
यामिभ्यो वस्त्रधान्यधनादीनि यथाशक्ति दत्त्वा तत
स्तेषामनुज्ञां प्राप्य भुञ्जीत ।

अथापरेद्युरारभ्य सत्यवकाशे सति सौकर्ये सति
च सामर्थ्ये वदरिकाश्रमम्यानि नानाविधानि चर्तयानि

वदरीगामी ब्रह्मज्ञानिभ्योऽपि श्रेष्ठ इति, सकृद्रतोऽपि श्री
 नारदकुण्डे स्नातो नारायणं संसेव्य स्वशाखांचैकदा
 ऽधोत्य प्रतिनिवर्तते योवा कृतोपवासत्रयोऽष्टाक्षरं लक्षं
 जप्त्वा प्रतिनिवर्तते योवा दरिद्रं कश्चिद्भाक्षणमन्न
 बध्नादानेन तत्र वासयित्वा प्रतिनिवर्तते त एते त्रयोऽपि
 स्थिरवासितुल्या इति, वदरिकाग्रमे स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्म
 तमशुद्धभेदेन चतुर्विधे, शक्तौ सतिसम्भवे कुबेर
 शिलासारस्वततीर्थमध्यभागरूपे शुद्धे जपहोमार्चनदात्र
 वासादिकं कार्यं तदसम्भवे विष्णुप्रयागकुबेरशिला
 मध्यभागरूपे सूक्ष्मतमे तत्कर्तव्यं-तदसम्भवे पक्षितीर्थं
 विष्णुप्रयागमध्यभागरूपे सूक्ष्मे तत्कार्यं तत्राप्यसंभवे
 कण्वाग्रम पक्षितीर्थ मध्यभागरूपे स्थूले तत्कर्तव्यमिति
 स्थूलादिकमपि वाराणस्यादितोऽत्युत्तममिति, शुद्धक्षेत्रे
 चातुर्मास्यं कुर्वतां जीबन्मुक्तिर्भवतीति, पाण्डोर्मृत्यु
 स्थानं स्वर्गद्वारम्, वैखानसाग्रमा दुपरितनं स्थानं मुक्ति
 द्वारम्-तत्रैव मुक्तिकांक्षिभिर्देहत्यागः कार्य इति च
 ग्रथमे ऽध्याये प्राह ।

द्वितीयेऽध्याये वदरिकाग्रमयात्रायां तद्भासे च
 नियमं कथयेति नारदेन पृष्ठस्सनत्कुमारस्तं ब्रवीति ।

तत्रादौ वासं नियतवासोऽनियतवासश्चेति द्वेया
 विभज्य, तयोरनियतवासापेक्षया नियतवासं श्रेष्ठ

मभिधाय, उभयविधस्यापि वासस्यासम्भवे यात्रापि वा कर्तव्येत्युक्त्वा, वासनियमाननुक्रमते ।

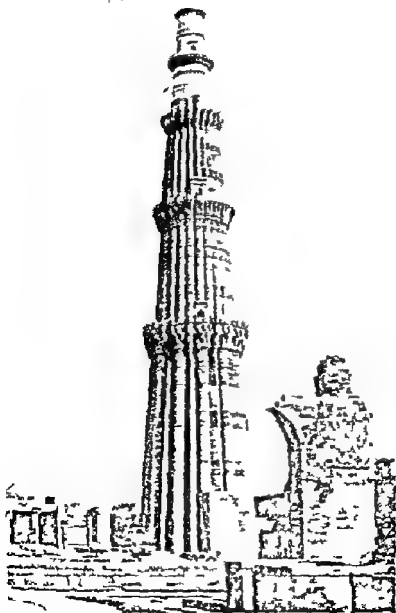
“ मनोवाक्यैर्जन्तुमात्रस्य हिंसा वर्जनीया, प्राधिपत्याभिमानादिभिरदण्ड्यो न दण्डनीयः, अपि गङ्गाया उत्तरस्यां दिशि स्त्रियं मनसापि न गच्छेत्, एकादश्यामन्नयर्जनस्य सर्वत्रैव कर्तव्यस्यात्रापि कर्तव्यता किम्पुनन्यायसिद्धा, जलपानमप्यत्र वर्जनाय मिति विशेषः, प्रतिदिनं ब्राह्ममुहूर्ते समुत्थाय भगवन्तं गङ्गां सत्पुरुषांश्च प्रणम्य भ्रमभ्ये स्वगुरुं हृदि भगवन्तं च भ्यात्वाष्टोत्तरशतं बदरीनाथस्य नामान्यावर्तयेत्, पञ्चशिलानां भगवदालयस्य तीर्थानां नरनारायणाभ्ययोर्गिर्योश्च दूरे मूत्रोत्सर्गादिकं कुर्यात्, तथा शौचदन्तधावने अपि दूरे । स्नानसन्ध्यादिकं क्षेत्रे कार्यम्, जपकाले गायत्र्या सह प्रणवस्यापि जपः कार्यः सन्ध्यानन्तरं गुरोर्बदरीनाथस्य च प्रणामः कार्यः, अष्टोत्तरशतं प्रदक्षिणं प्रणामाभ्यगतः कार्यः, भगवन्मन्दिरे गङ्गातीरे पञ्चशिलास्वन्यतमस्यां वा स्वेष्टमन्त्रं जपेत्, स्ववर्णाग्रमानुगुण्येन स्वाध्यायार्चनं होमादिकं कार्यम्, ततः पञ्चशिलां नमस्कुर्यात्, उपनिषत्पाठश्च कार्यः, साध्यादिकस्नानं प्रतिदिनं कार्यम्,

१२८ श्रीवदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

क्षेपेत् । अथ चेदसमर्थो नवा लब्धावकाशो नारद
कुण्ड एव स्नायात् , यतो नारदकुण्डसमं तीर्थं त्रैलोक्ये
दुर्लभम्, यतश्च नारदकुण्डे स्नात एव सर्वतीर्था
प्लुततुल्यो भवति ।

ततो निजगृहान् प्रतिनिवर्तमानो मार्गेऽप्ययार्थं
अधिकं वस्त्रधनाग्रादिकं सर्वं बदरीनाथाय समर्पयेत् ।
इति ।

अथ तृतीयेऽध्याये नारदकुण्डादुद्धृत्य प्रतिष्ठा
पितस्य भगवतो दर्शनादेः फलं ब्रूहीति नारदेन पृष्ट
हसनकुमारस्सनिस्तरं तदब्रवीत् । तत्र नारदकुण्डे
स्नात्वा भगवद्दर्शनाय नारायणालयं गच्छन्पुरुषो देवै
रपि संस्तूयत इति, भगवन्मन्दिरं प्रविशन्तं द्वार
पालौ ' नारायणोऽसौ जात ' इति ब्रूवाते इति,
प्रदक्षिणप्रणामादिकर्तुंस्वरूपं ज्ञातुं न कोऽपि शक्त
इति, बदरीनाथमूर्तिपूजनस्य माहात्म्यं वक्तुमशक्य
मिति, गन्धपुष्पवस्त्राद्यैर्भगवदर्चकस्य या गतिंस्तां
शङ्कर एव वेत्तीति, मुष्टिमात्रमपि नैवेद्यं यो भगवते
दद्यात्स साम्राज्यं प्राप्नोतीति, भगवदालयेऽस्वप्न
महादीपप्रदाता ऽनन्तफलभाग्यभवतीति, यो भगवदा
लयं प्रविश्य भगवन्तं पूजयित्वाऽप्यनन्तरं प्रतिगृह्णाति

देहल्यां धुतुधमीनार-नामकः स्तूपः ।

स शौचनीय इति, योन्यतः प्रतिगृह्य बदरीनाथ
कार्यार्थं व्ययं करोति स मध्यम इति, यः कुतोऽपि
किञ्चिदप्यप्रतिगृह्णन् भगवन्तमर्चयति तं ब्रह्मादयोऽ
चेन्ति भगवानपि नारायणस्तं नित्यमनुहति सचैहि
कान् भोगान् भुक्त्वाऽन्ते कर्मबन्धविनिर्मुक्तो भवतीति,
एकदापि भगवन्तं सृष्ट्यन्पुरुषो नरकं जन्मान्तरं वा
नाप्नुत इत्यहं प्रति जानामीति, तादृशः पुरुषो यत्र
कुत्रापि शरीरं त्यजन्निश्चितमन्ते भगवन्तं स्मरतीति,
आपादमौलि भगवन्तं पश्यतोऽपि न मंसारः किमुत
स्पृशत इति, स्वसेवकानां भक्तिमनुत्तमां गतिञ्च
भक्त्यान् ददातीति, कुत्रं चाप्सरं भूमिं दासं दासीञ्च
भगवते समर्पयन् सप्तसु जन्मसु भाम्नाग्न्यं प्राप्नुत इति,
“ शतायुर्वै पुरुषो भवती ” ति श्रुत्युक्तशतवत्सरेषु
यावन्तो वत्सरास्त्रायुषोऽवशिष्यन्ते तावतां वत्सराणां
यावन्तो दिवसास्तावत्संख्यं बदरीनाथं परिक्रम्य प्रणमं
स्ततो यत्र कुत्रापि संस्थितो यत्किञ्चिदपि कुर्वाणः
पुरुषः पद्मपत्रमम्भसेव पापैर्नालिष्यते—अन्तेच
तत्त्वज्ञानी वैष्णवामेसरो भवतीति, एतादृशं महाफल
प्रदं बदरीनाथं परित्यज्य देवतान्तरमुपास्तेऽधमः
पुमानहो कष्टमिति, भगवति बदरीनाथे संसेविते

संमेवनीयान्तरं किमपि नास्तीति, वदरीनाथ एव
 भगवान्निखिलं जगत्सृजति संरक्षति विनाशयति च
 ब्रह्मादिरूपधृति, मत्स्यादिकल्पिपर्यन्तविग्रहधारी
 भक्तानयमनुगृह्णातीति, खरतरनकवक्त्रसमाक्रान्तं
 गजेन्द्रमयमेवामोचयदिति, स्वीये नाभिपद्मे चरा
 चरगुरुं चतुर्मुखमयमेवासृजदिति, भूतभव्यभव
 त्मकलचराचररूपेणायमेवावतिष्ठत इति, कर्मज्ञान
 भक्तिभिरयमेव समाराध्यते फलप्रदाता च तेषां
 मयमेवेति, साळिग्रामशिलायामिष नरनारायणनाम
 धेयगिरिद्वयमभ्यभागे सदा भगवान् सन्निधत्त इति,
 आदौ निघातकवचान् संहृत्य देवताभ्य उर्वशीमय
 मेवादादिति, सोऽयं मन्त्र नारायणकुण्डे नृसिंहरूपधारी
 कूर्मधारायां क्रोडरूपधरश्च वसतीति, आश्रमेऽत्र वसु
 धारा तप्तकुण्डो नारायणकुण्डस्तदा तदा रात्रिषु
 सुकृतिभिश्चूयमाणा वेदध्वनिश्च दृष्टप्रत्ययहेतव इति,
 ग्रहाणां विकृतिर्जप्यमानानां मन्त्राणां सन्त्रौपधादिभि
 स्सिद्धौ विघ्नाश्च भगवत्प्रभावादत्र न सम्भवन्तीति,
 पृथ्विकमासस्य पञ्चदशदिवसादारभ्य मेघमासपर्यन्तं
 भगवत्प्रीतिकामो वैखानसाश्रमादुपरितने भागे न
 वसेदिति, तथा वसन्तं कुबेरो देवताश्च शपन्ति
 वदरिकाश्रमवासजन्यं फलञ्च तस्य तस्यतीति, तथा

निविद्धेऽपि काले केचिदेष्टादृश्यां नारदकुण्डे तप्तकुण्डे च स्नाने न दोषो वासः परं न कर्तव्य इति वदन्तीति, बदरिकाश्रमे वसता वेदाक्षराणि भगवन्नामानि च विनान्ये शब्दा नोचै रुच्यारणीया इति, नारायणगिरौ दूराद्दृष्टे बदरीनामदर्शनफलं भवति गङ्गायाश्च भगवत्पदान्धुजनिस्तृप्तायामर्षितायां भगवानर्चितो भवति तस्माद्धेमन्ते दूराद्भारायणगिरिं पश्यन् गङ्गां पूजयन्वैखानसाश्चमादर्वाग्वसेदिति, बदरिकाश्रमे श्रियमाणानां कर्णयोर्भगवांस्तत्त्वमुपदिशतीति, कलौ बदर्याश्रमं विना नृणां नान्या गतिरिति, बदरिकाश्रमवासी त्रिसन्ध्यं “ बदरीनाथ विश्वात्मन् विमलाश्रय मे प्रभो । भवत्क्षेत्राधिवासेऽस्मिन् भवत्पादसमर्चने ” इति भगवन्तं प्रार्थयमानो निर्विमं तदाश्रमवासं भगवदर्चनञ्च स्थाभीप्सितं लभत इति, अन्यक्षेत्रापेक्षया बदरिकाश्रमे कृते जपादिकं क्षिप्रफलप्रदं भवतीति च ग्राह्यम् ।

चतुर्थेऽध्याये तीर्थानां बदरिकाश्रमस्थानां माहात्म्यमनुषर्जितम् ।

सार्धोस्तिस्रः कोट्यस्तीर्थानामत्र सन्ति, तेषु सर्वं श्रेष्ठमलकनन्दा प्रहृतीर्थमिति द्वयम् । अष्टपट्टितीर्थानि प्रधानान्येष्विति केचित्त्वयमन्ति मुनयः ।

ऊर्वशीकुण्डसम्भूताया कुल्याया य एकं मण्डलं
स्नाति स रूपवान् भवति । श्वित्रादिरोगार्तश्चेदत्र
स्नानमण्डलम्, सोऽपि रोगविनिर्मुक्तस्सुरूपश्च जायते ।

अष्टोत्तरशतमावृत्तेन “ यो देवाना ” मिति
मन्त्रेणानुमन्त्रितं कूर्मधाराया जलं यष्णमासा
न्निवति स विष्णुप्रियो भवति ।

‘ अग्नेनये ’ ति मन्त्रेणाष्टोत्तरशतं जप्तेनानुमन्त्रितं
प्रह्लादधाराजलं यष्णमासान्निवति स प्रह्लादव
द्विष्णुभक्तो भवति ।

कूर्मधाराया मूलकुण्डं यस्य दृष्टिपथमुपयाति
स एव वैष्णवाग्नेसरो नान्यो लाञ्छनमात्रधारी ।

कूर्मधाराया गव्यूतिमात्रे नरगिर्युपान्ते स्वर्णधारा
भिर्घं तीर्थमस्ति, साक्षा न्मेरोर्विनिस्तृते तत्र विधिव
त्स्नात्वा दिनत्रयमुपोषितो हरिमुपासीनो नरः कुबेरं
पश्यति, कर्मण्यस्मिन् यद्बो विघ्नास्तस्मभाव्यन्ते
भगवद्विमुखस्य, अतः प्रथमं चदरीनाथमभ्यर्च्य
कर्मदं कुर्यात् । प्रसन्ना कुबेरात्पापानं मृद्वा यदाप्नोति
तत्सर्वं सुवर्णं भवति । अथ चेदस्मिन् जन्मनि न
लभते धनम्, नूनमयं जन्मान्तरे महाधनिको भवेत् ।

वैखानसतीर्थे यस्संवत्सरं स्नातः फलाहारो वसति
स मृत्युविजयी भवति । तत्रैव यस्सप्तलक्षसंख्यं प्रण
वजपं कुर्यात्सर्ववेदार्थतत्त्वज्ञो जीवन्मुक्तश्च स भवति ।

शेषतीर्थे मेषमासे यस्स्नाति तस्य सर्पभयं नास्ति ।
तत्रैव पण्मासाश्रयमेव स्नानं कुर्वन् यो वसेत्स काङ्क्षितं
फलं शेषप्रसादाद्यभते । शेषस्याग्रतो यो विद्यादे-
सत्य ब्रवीति स मुखी भवति, यो मिथ्यावादी स
दुःखी च । प्रतिपक्षं चतुर्देश्यां निराहारश्शेषपर्ययन्
यप्यण्मासांस्तत्र वसेत्स सर्वशास्त्रपारङ्गतो भवति ।

होतृस्थानसमीपे यत्र पूर्वं पाण्डुरगोसहस्रदानं
चाकरोत्तत्र वसंस्तत्फलमाप्नोति ।

वदरीनाथस्य ग्रामभागे यदिन्द्रधाराभिधं तीर्थं
मस्ति तत्र स्नातः प्रतिदिनं यस्संवत्सरत्रयमष्टोत्तर
सहस्रं ' इन्द्रज्येष्ठानि ' इति मन्त्रं जपेत्स सत्सिद्धि-
समो भवति ।

यस्तावच्चतसृषु वेदधारासु पण्मासान् स्नाति
स प्रात्योऽपि शुद्धो भवति । पितरश्च तस्य पयोधृता
दिभिस्तर्पिता भवन्ति । कदाप्यस्यावैदिककुले न
जन्म भवति ।

चमुधारारयं यत्तीर्थं तद्दृष्टप्रत्ययकारकं चतुर्वर्गं
फलप्रदं च । तद्व्यतिपात्तकिना भूर्ध्वं न पतति ।

१३४ भीवदरिकाधम यात्रावृत्तान्तः ।

तत्र स्नातो यो धर्मशिलायामुपविष्टो भक्त्या भगवन्त
मुपास्ते सायुज्यमाप्नोति । यश्च तत्राष्टाक्षरं मन्त्र
मष्टलक्षं जपेत्स वैकुण्ठं प्राप्नोति ।

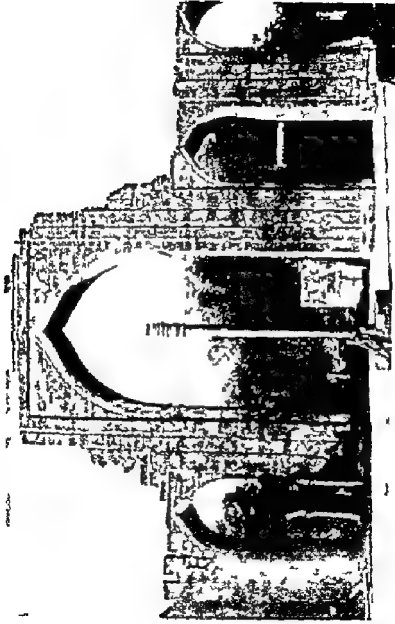
सोमकुण्डनामकं किञ्चिद्दृष्टप्रत्ययकारकं तीर्थं
मस्ति । तद्धि सोमस्य वृद्धिहासावनुसृत्य स्वयमपि
वृद्धिहासौ भजति । तत्रैवच तपस्तप्त्वा तपःप्रसन्ना
द्भगवत्तस्सोमस्सर्वप्रह्रैष्टयमाप । तत्र शुद्धे पक्षेऽष्टाक्षरं
जपन् षण्मासान्यो वसति स सिद्धिमाप्नोति ।

चक्रतीर्थस्नानं कुर्वन् तत्तीरे यस्सौदर्शनं मनुं
जपन् मण्डलं वसति स तन्मन्त्रसिद्धिमाप्नोति ।
शत्रुविजयासमर्थ्यं च लभते ।

कल्पपादपं कामधेनुं च भक्त्या प्रदक्षिणीकुर्वन्
शतस्रोतस्सु स्नातो बदरीनाथमभ्यर्च्य श्रीकराष्टाक्षर
मन्त्रमष्टलक्षाणि यो जपेत्तस्य लक्ष्मीर्वशगा भवति ।

द्वादशादित्यतीर्थेषु सप्तसु भानुवारेषु स्नात्वा
निराहारो मौनी “ बृहत्साम ” योभ्यसेदासन्ध्यं
स समस्तरोगनिर्मुक्तो भवति, वैकुण्ठं प्राप्नोति ।

सप्तर्षितीर्थं ध्रुवतीर्थं महारुद्रतीर्थं वायुतीर्थं व्रह्मतीर्थं
मुचुकुन्दतीर्थं व्यासतीर्थादिष्वनन्तेषु तीर्थेषु कथिता
कथितेषु स्नानं भगवद्भक्तिप्रदं भवति ।

देहल्या-लोहस्तम्भः ।

व्यासपुस्तकनाम्नि स्थाने शम्याप्रासेवाऽध्यात्म
चिन्तापरो यो वत्सरं वसेत्सवत्सरान्ते व्यासं पश्यति,
तत्प्रसादाद्वेदान्तपारगो भगवद्भक्तश्च भवति ।

केशवप्रयागे ऽनघनादिभिरुपायैर्यश्शरीरं त्यजति
स वैकुण्ठं गच्छति ।

सत्यवध्राग्नि तीर्थे स्नात्वा भगवन्तं प्रणम्य महा
पथं प्रतिगन्तुं निर्गतः पुरुषो गव्यूतित्रितयानन्तरं
वैकुण्ठपारिषदानीतं विमानमारुह्य महापथं याति
यदि तावत्त्वेन न म्रियते । अथ चेन्म्रियते दिव्य
देहेन वैकुण्ठं गच्छति ।

अथ पञ्चमेऽध्याये सनत्कुमारोऽष्टफनन्दायः सा
हात्म्यं स्वयमेव वदति ।

तप्त प्रथमतः पितामहमुरात्मयेदमल्लफनन्दाया
माहात्म्यं श्रुतमित्याह । वदरिकाश्रमे ऽष्टफनन्दायां
विष्णौ च तुल्यतया भक्तिः कार्येऽप्यनन्तरमूचे । य
एवं न करोति स यात्राजपादिजन्यं फलं नाप्नोतीति
च ततो जगदे ।

धैर्यासिकं यामिष्टं मानवं रौद्रं ग्राह्यं सौरं चान्द्रं
धैतृकं आपं सौदर्शनं ध्रुवाख्यं माहेन्द्रं वारुणं
येत्येतानि सर्धानि नारदकुण्डस्योत्तरस्यां दिशि

सन्धि, तेभ्यस्सर्वेभ्योऽप्युत्तमं नारदतीर्थम् । नारद
तीर्थेकणवाही यार्युयावद्दूरं याति तावति दूरे
जपार्चनादिकं प्रशस्ततमम्, इत्यनन्तरमुवाच ।

यत्र वदरिकाश्रमे वसतां कीटादीनामपि मुक्ति
स्तत्रत्यैः कीटाद्यैरपि नान्यदेशवासी तुल्यः । तत्र हि
देशे क्रियमाणं कर्मजातं वदरीनारायणे भक्तिमुत्पाद
यति, अतस्तत्र वासः कार्यः । नारदतीर्थशीकरै
स्सिक्तः पश्चादिरपि देवताभ्योऽतिरिच्यते, विष्णुं
भियश्च भवति । यान् बन्धून् स्मरन् यः कश्चिन्नारद
तीर्थे निमज्जति ते सर्पपापमुक्ता भवन्ति । भक्त्या
भगवन्तं स्मरन्नारदतीर्थे यस्नाति स पुनर्जन्म ना
प्नोति । दक्षिणादुत्तरेण द्वादशचापपरिमितं नारद
तीर्थम् । वत्रापि शिलयोरन्तरालेऽस्युत्तमम् । श्रावणे
कार्तिके च मासे सकृदपि तत्र स्नातो नरो गङ्गायमुनयो
र्माघस्नानफलं लभते । ब्रह्माहत्यादिमहापापकार्यपि
नारदकुण्डस्नानमात्रेण पूतो भवति । तस्य सेतुदर्शनं
अश्वमेधकरणं, भगवन्नामस्मरणं चेति पापहराणां
कर्मणामभावेपि नारदतीर्थदर्शनं मात्रेण पवित्रता
जायते । नारदतीर्थमृदा यो लिप्तललाटो भवति
स विष्णुतुल्यो भवति । इत्यनन्तर माह ।

नारदकुण्डादधोऽधः क्रमेणाळकनन्दायास्तीरे
साराहं नारसिंहं आश्रितं कामठं लौकपालं वै

स्नानसं पाण्डवेयं शेषतीर्थं योगतीर्थं भारद्वाजं
वैश्यामित्रं इत्येतानि तीर्थानि सन्तीति प्रोचे पश्चात् ।

त्रिषिद्धमपदपङ्कजरेणुवाहिनी विष्णुगर्भतया विष्णु
गङ्गां विद्मते यमलकनन्दा वदरीनाथं गर्भे धत्ते ।
केशवाद्याः पञ्चाशन्मूर्तयोऽस्यां सन्ति निम्नाः, इति
जगाद तदनु ।

पूर्वं भगीरथेनानीयमाना गङ्गा कळयैकया भगी
रथमन्यगात् । अन्यया च कळया वदरीनाथसंनिधे
विषया पदर्याश्रमभागात् । भगीरथे च गङ्गामेक
पङ्कां दृष्ट्वा प्राणत्यागोद्युक्ते पुनर्विष्णुगङ्गात्प
धारिणी सुत्रामक्षेभे भगीरथस्य दर्शनमदान् । ततः
क्रमेण कपिलाश्रमं गत्वा सागरं प्राविशच्च, इति
पश्चात्प्राह ।

पठेऽध्याये सनत्कुमारो वद्वितीर्यमाहात्म्यं प्रपीति ।

तत्रादौ वदरीनाथमुद्दिश्य कृतेन महता तपसा
वद्विर्नार्थतां प्रापेत्प्राह । ततो वदरीनाथप्रीतये दत्ता
वृत्त्योऽभिप्रेयेदनेन कृतेन यत्फलं लभ्यते, तदेवदाऽत्र
नार्थं स्नानेन भयर्नात्युषे । अन्यत्र तीर्थस्थानेषु लभ्य
जपेन यस्य कथञ्चिद्विद्या मन्त्रस्य यत्फलं भवेत्तदे-
वात्रान्यजपेनापि भवेदिति ततो जगाद ।

पूर्वमग्निर्मगवन्तं चदरीनाथमुद्दिश्य घोरं तप
स्तेपे । तपःप्रसन्नश्च भगवन्तं वरद्वयमयाचत-
“ मर्त्तीर्थे स्नानाकरणे चदरीयात्रा नारायणदर्शनं गङ्गा
स्नानादिकं कृतमपि मोघं भवतु तदेव यात्रादिकं
मर्त्तीर्थेस्नानपूर्यकं कृतं व्रतगुणफलप्रदं भवतु ” इति ।
अदाश्च भगवांस्तथाऽस्त्वित्यग्नये वरद्वयम् । तस्मादादौ
वह्नितीर्थे समाहितस्नानं कुर्यादिति पञ्चादाह ।

अग्नितीर्थधूमसंवलितवायुसंस्पृष्टो नरो दूरस्थोऽपि
सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति । विष्णुगङ्गासंयुक्ताग्नितीर्थे
समीपे प्रायोपवेशेन यः प्राणांस्त्यजति स मृतः
पायकलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं गतस्तत्र चिरमुपित्वा
कल्पान्ते ब्रह्मणा सह मुक्तो भवति । इत्याह ततः ।

योऽत्रानलतीर्थे स्वं पापं जनेभ्यः कथयित्वा
प्रायश्चित्तं करोति तस्य सर्वं पापं प्रणश्यति, प्रायश्चित्तञ्च
प्रायोपवेशनं स्नानं चान्द्रायणव्रतं अध्यात्मचिन्तनमिति
चतुर्विधम् । वह्नितीर्थप्रभावेन यत्पापं न नश्येत्तादृशं
पापमेव जगति नास्ति । इति पञ्चात्मोवाच ।

पुरा किलाग्नेस्तपसा सन्तुष्टो भगवानग्निमेवमाह-
“यथाहं त्वर्त्तीर्थसेवनात् तुष्यामि न तथा स्वस्ववर्णा
श्रमधर्माणां यथाविध्यनुष्ठानेनापि द्विजार्त्तानां तुष्यामि ।
यथा त्वर्त्तीर्थेस्नानं मम प्रीतिकरं न तथा स्वाध्यागो

न्यदा मम प्रीतिकरम् ” इति, तस्माद्वद्वितीये प्रयत्नेन स्नानं कार्यम् । तर्पणं च पित्रादीनां विधेयम् । पायणश्राद्धाष्टकाश्राद्धेष्टापूर्तादीनां करणेन तादृशं फलं न लभ्यते यादृशं वद्वितीयेस्नानेन लभ्यते । इत्यनन्तरं जगाद् ।

अग्नितीर्थेऽध्यात्मचिन्तां विष्णुनामसङ्कीर्तनं च कुर्यात् पुरुषस्तस्यो विष्णुमियो भवति । यः केवलमेतत्तीर्थव्यामपरो भवेत्स विष्णुचिन्तारहितोऽपि विष्णुमियो भवति किंपुनस्तत्करणपङ्कजध्यायी । अग्नितीर्थेन तुल्यं देवार्पितृतृप्तिद्वं पापनाशकं सर्वकामप्रदञ्च तीर्थं मन्यमान्ति । इति पञ्चाशद् ।

देवद्विजनिन्दापरोऽपि पुरुषोऽत्र तीर्थे स्नातो वि-
नुद्धातीर्भयति । यथा किल देवाद्विजनिन्दाया अपिकं
पापं नास्ति तथैव वैश्वानरतीर्थादधिकं तीर्थमपि
नास्ति, वद्वीश्रेत्रतुल्यं क्षेत्रं स्यादपि कदाचित्कुप्रचित्तु
एतत्तीर्थसदृशान्तु न कापि कदाचिदप्यस्ति । पावक
तीर्थोपेक्षया यदि नारदतीर्थादनेऽन्यदपि तीर्थं
विशिष्टविशिष्येन तर्हि विष्णोरपि कश्चिद्विशिष्येत
देवः । तस्मात्तीर्थेस्मिन् होमो जपश्च सिद्धिकामः कार्यः ।
शास्त्रिमानपूजनं च तत्र कार्यम् । इति ततः श्राद् ।

तीर्थेस्मिन्वसताऽन्यस्तुत्यादिकं न कार्यम् । निष्ठी
वनमुच्छिष्टपातनं च तार्थेस्मिन् वर्जयेत् । ताम्बूल
भक्षणं चौर्यं नखलोमादिकृन्तनं शृङ्गारस्त्रीकथा
दिकञ्च त्याज्यमेतत्सन्निधौ । विष्णोर्वह्नितीर्थस्य
पञ्चशिलानां च मध्ये सोपानत्को गच्छ
अपराधी भवति । यद्यपि जलमात्रे नग्नस्नानं निषिद्धं
वह्नितीर्थेतु तद्विशेषेण प्रत्यवायायहं भवति । अतस्तत्र
नग्नेन न स्नातव्यम्, यतः तीर्थेऽस्मिन् पञ्चशिला
मध्ये च भगवान् वसति । इत्यनन्तरमाह ।

अथ सप्तमेऽध्याये प्रथमं शिलानां माहात्म्यं

सनत्कुमारः प्राह ।-

हिरण्यकशिपुं इत्वा प्रह्लादमभिपिच्यात्त नृसिंह
शिलात्मना नारायणस्तिष्ठति । जलनिमग्नां भुधमुद्धृत्य
हिरण्याक्षञ्च इत्यात्राळकनन्दायां वराहशिलारूपशरी
भगवानास्ते । नारदेन गरुडमाता मार्कण्डेयेन चार्थितो
भगवांस्तत्तच्छिष्टलासु सन्निधत्ते ।

नृसिंहशिलामपरिपक्वद्वयः केवलं शिलामेव
पश्यन्ति । पक्वद्वयस्तु तत्त्वज्ञा ज्ञानानन्दात्मानं
सर्वजगद्व्यापकं जगत्पतिमेव शिलारूपपरमवलोक
यन्ति । केचित्तु भक्तिनिष्ठादिशलायामस्यां राक्ष

ब्रह्मकुण्ड हरिद्वार

हरिद्वारे कुमावत नीलके विल्लपर्वते स्नात्वा कनोबले तीर्थे पुनर्जन्मानुविचरे
 मूर्ध्नि प्रणिमग्न्या विपुल्यानि विप्रासते । हरिद्वार प्रयोगे च मन्दैः सपरि मन्दैः ॥

हरिद्वारे-ब्रह्मकुण्ड ।

चक्रादिदिव्यायुधैश्चोत्सवीस्तुभायैश्च विराजमानं
 दंष्ट्राकराब्जवदनं वनमालाविभूषितं प्रीताम्बरपरीताङ्गं
 भिया समेतं ब्रह्माग्निवायैर्गरुडादिभिर्मुनीन्त्रैश्च परीतं
 भगवन्तं माश्वात्कुर्वन्तो लौकिकैर्वैदिकैश्च स्तोत्रैस्तु
 यन्तः प्रदक्षिणप्रणामाद्यैरर्चयन्ति ।

नृसिंहशिलात्मनो भगवतस्तन्निधौ अर्घोदके च
 प्राणत्यागो पुरुषो मुक्तिभागभवति । तापनीयश्चतुक्त
 मार्गेणात्र भगवन्तमुपासीतः पुरुषो नृसिंहस्य प्रियो
 भवति । धर्मार्थकाममोक्षाग्याश्च पुरुषार्थान् शिलात्मनो
 नृसिंहस्य प्रमादेन प्राप्नोति । नृसिंहशिलामर्मापे
 स्वल्पमपि यस्मिन्न स्यर्णं वा बदरीयाग्निमेव दत्त्वा
 क्षाश्रित पदं प्राप्नोति । नरसिंहपतुर्दद्यामुपोष्य
 विधिवद्भागयन्तं नरसिंहमभ्यर्च्य ब्राह्मणान् भोजयन्नत्र
 सर्वं फलमाप्नोति । नन्द्यामायुतपूतनेन
 यत्कञ्चं तदस्यादिगत्यावा दर्शनमात्रेण भवति । नरसिंह
 शिलामर्मापे आप्यात्मिको चिन्तां कुर्वन् जीवन्नपि
 मुक्तवृन्पो भवति । अत्रोपवासत्रयकरणेन भगवान्
 पिप्पुः प्रगादति ।

वराहनिन्द्यायामुपावेश्य निम्नोऽक्षराग्रं वराह
 मन्त्रं जपन् सिद्धमाप्नोति । यथागुरादिभिश्च त्रिव

माणान्विमान् वदरीपनिस्त्वयमेव निवारयति । अत्र
जलमानार्धशरीरौ यो वराहमन्त्रलक्षं जपति तस्ये-
न्द्राद्या 'अपि किङ्करा भवन्ति' । दंष्ट्राभोद्धृतभूमिं वराहं
ध्यायन् वराहमन्त्रमत्र यो जपति, स भूमिं लभते ।
वराहं प्रणवेनावाचयन् काशादिपाशमुक्तो भवति ।

वराहशिलायाः प्राच्यां दिशि वाराहं तीर्थमस्ति ।
तत्र कृतस्नानो जपादिकं कुर्वति । षण्मासान्वराहं
तीर्थे भक्त्या स्नानं कुर्वन्पुरुषो वैकुण्ठं याति । वराह-
शिलैःपरि अत्रपुष्पफलादिकमर्पयन्नानस्यभद्रनुते ।
योऽत्र वराहमर्चयित्वा — " नमश्श्रीमद्वराहाय
दंष्ट्राभोद्धृतधराय च । स्वाङ्गतोयनिपातेन अवित्रीकृत
वेधसे " इति भगवन्तं स्तुत्वा शुद्धाय विनिर्गच्छति
अ त्रिजयं लभते ।

नारदशिलायां वदरीनाथस्तदा सन्निधत्ते । नारद
श्रीयै त्रैगुणानव्याजेन सकलान्वेदान् व्याकरोति च ।
मधुरां द्वारवतीं च त्यजन्नपि भगवान्नारदशिलां न
तत्याज । वदरीं याहीति भगवता प्रेषितं चन्द्रवोऽत्रा
गत्य नारदशिलायां भगवन्तं दृष्ट्वा मनन्द । ध्रुवोपि
नारदशिलायामष्टाक्षरेण द्वादशाक्षरेण च विष्णु
अभ्यर्च्य वत्सरत्रयादूर्ध्वं वेणुनादं शोष्यति । नारद

शिलासमीपे वसतां भगवांस्तुष्यति । नारदशिलायां
मृत्यवाद्यदीपलत्रचामराद्युपचारैर्भगवन्तं पूजयन्ते भग-
वतः प्रिया भवन्ति ।

यत्र तपस्तप्त्वा गरुत्मतां याद्मतां प्राप्ता सत्र गरुड-
शिलायां दक्षचक्रगदाधरो हरिः पूज्यः । गरुड-
शिलास्थं भगवन्तमष्टाक्षरेण पूजयन् देवानामपि
पूज्यो भवति । गरुडशिलास्पर्शमात्रेणापि समस्त
पापनिर्मुक्त्ये भगवत्प्रियो भवति, विषादिभिश्च न
पीड्यते, गरुडशिलास्थो भगवान् सर्वाभीप्सितफल-
प्रदो भवति ।

मार्कण्डेयशिलायां ऋषिणा तेन वाचितो भगवा-
न्नास्ते । मार्कण्डेयशिलायां नारदशिलायाञ्च नारदो
नित्यं भगवन्तं पूजयति । मार्कण्डेयशिलास्थं भगवन्तं
पूजयन् मुक्त्ये भवति ।

इत्येवं शिलानां माहात्म्यं तत्र वर्णितम् ।

अष्टमेऽध्याये षडधिनायाय यो भूगोमृत्यादिक-
मपेयति तस्य किं फलम्? यद्य भगवतो गोमूत्रशिरप्यादिक-
मपेयति तस्य चा किं फलमिति नारद्वेन शृष्टस्त्व-
ष्टमारुहदाह—

१४४ श्रीवदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

भगवते भुवो दानमिह परत्र च लोके दातुस्सर्वं
कामसमृद्धिदं भवति । सर्वपापक्षयकरञ्च । सालिग्राम
शिलादानं च प्रशस्तम् । भूमिदाता सालिग्रामशिलाद
धेह लोके सर्वान् भोगान् भुक्त्वा ऽन्ते मुक्तिं
मयाप्नोति ।

यस्तावद्भगवते समर्पयत्यादर्शं यथाविविधं सोऽन्ते
ऽर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं याति । आदर्शदानेन दीप
दानतुल्यं फलं भवति । यश्च भगवते दर्शयत्यादर्शं
सोऽप्यादर्शदानफलं लभते ।

भगवतः पार्श्वयोर्यश्चामरं धारयति, यश्च भगवत
शिरसि छत्रं धारयति, योवा चामरं छत्रं वा भगवते
समर्पयति, तेन लोके सप्तसु जन्मसु साम्राज्यमनु
भूयाऽन्ते वैकुण्ठं लभन्ते, भगवत्पारिपदेषु चान्त
र्भवन्ति ।

यस्तावद्भगवते कस्तूरिकां ददाति, योवा घुमृण
मर्पयति, यश्च वा गोरोचनादिकं हरिचन्दनखण्डं वा,
ते सर्वे विष्णोर्दयिता भूत्वा लोकेऽन्तेप्सितान् भोगान्
भुक्त्वान्ते विष्णोस्सायुज्यं लभन्ते । शर्कराघृतदुग्धादि
दानादपीदमेव फलं भवति ।

द्रुपदराजतनया जन्मान्तरे पूर्वं कदाचिद्भगवतेऽत्र
घस्त्रमेकमर्पितवतो, तत एव द्रौपद्यास्तस्याश्शत्रु

सभामध्ये समाकृष्यमाणे वल्ले भगवतः प्रसादात् क्षयं
न यास्यति वल्लम् ।

योऽत्र भगवते भृत्यान् ददाति स्वयम्, दापयति वा
स विष्णोरन्यस्य भृत्यत्वं कदापि न याति ।
सर्वाधिपत्यञ्च विन्दति ।

यो निष्कामो भूत्वा भक्त्या बदरीनाथस्य
मन्दिरं कारयति स भगवतोऽत्यन्तप्रीतिपात्रं भवति ।

विष्णुतुल्यो देव इयदीपदानतुल्यं दानमपि जगति
नास्ति । भगवते दीपदानात्मत्वात्त्रेऽध्यात्माविद्या
दानाच्च भगवान् दात्रे शठिति तुष्यति । भगवति
तुष्टे च न किमप्यलभ्यं नामास्ति ।

भगवते मुद्रतण्डुलादीनामन्नानां शुद्धमध्यादीनां
च दानादाता भगवतोऽतिमात्रप्रीतिमाजनं भवति ।

तुलसीदलप्रधिताया मालायाः प्रदानेन भगवा
न्निरा तुष्यति । यादृशी प्रीतिम्तुलसीमालिकार्पणा
कुर्याति न तादृशी रसभारस्य स्पर्शकैर्दीनां चार्पणा
दपि भवति भगवतः ।

अन्यैश्चानिपिदैर्मुगन्धिभिः पत्रपुष्पादिभिः प्रोक्षितं
गनोद्धारिणीं मालां भगवतेऽर्पयन् भगवन्तं तोषयति ।

हरिचन्दनकर्पूरादिभिर्मुगन्धद्रव्यैर्बोभितं शोभनं
पानीयमर्पयतां भगवानात्मलोकं ददाति ।

पञ्चगव्यपूर्णेन केवलदुग्धपूर्णेन वा सौवर्णकलशेन
यो भगवन्तमभिषेचयति तस्य सुकृतमियदिति
परिच्छेदुमेव न शक्यते । स एव सर्वोत्तमो वैष्णवः ।

भगवत्पूजार्थं परिकल्पितानामुपकरणानामस्तेनापि
यो ह्रासं कुर्यात्स विष्णुद्रोही महापातकी भवति ।
साहसस्य पापि नोऽवलोकने महत्पातकं भवति । तदोप
शान्तिश्चित्ततया भगवन्निन्तनं कार्यम् ।

शामुखं माहिषं भृत्यानन्यद्वा भगवते समर्पणीयतया
अथमं सहस्रं सतो यो न ददाति स महापातक
भाग्भवति ।

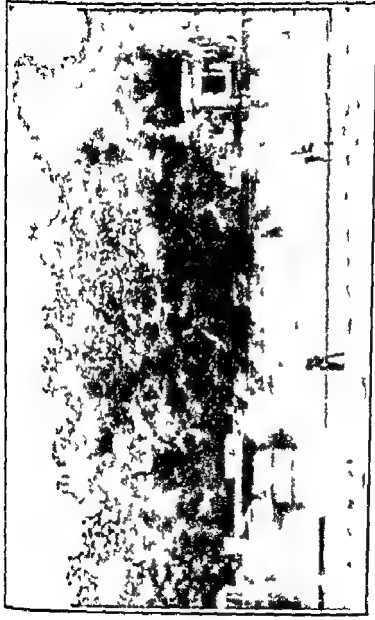
भगवत्सन्मन्थिनि यत्र कुत्रापि यस्तुन्यभिलाष
कुर्वाणो ममेदमिति तदभिमन्यमानश्च प्रेत्य विष्ठाया
किमिर्जाते ।

यो भगवतो यस्तु अण्वपि वाऽपदरेत्स मृतो
अष्टावर्णसूत्रेणासंस्थाता वर्षकोटीर्निर्पोदयते ।

भगवते गोमदिष्यादि दानेनाग्राणिमापश्रुसिद्धयो
ऽन्ते मुक्तिश्च लभ्यन्ते । एतादृशे पुण्यक्षेत्रे भगव-
त्स्वापदारस्तस्मान्नैव कार्यं ।

इत्येव वर्णि सत्रम् ।

मन्मथेऽप्याये सनत्कुमारो भगवान् केदारध्व
शिरस्य मादात्म्यं स्वयमपृष्ट एव वर्णि ।

हृषिकेशेश्वर-मन्दिर ।

निम्बिलश्रुतिशिखरगीतं वदरीनाथस्य भगवतो
चैभयं केदारेश्वरस्सर्वदा व्याकरोति तेन गीतं च
देवास्समर्ह्यश्च शृण्वन्ति नृत्यान्ति च प्रीत्या ।

केदारेशस्स्यांशभूतेन घण्टाकर्णेन वदरीक्षेत्रं
पालयति । देवमार्गातिलंघिनां कुपथगामिनां पापं
शासनं करोति पुनश्च गतिं करोति ।

आजन्मसिद्धविज्ञानशुकोऽप्यस्य केदारेशस्य पूज
नादेव कृतकृत्यो बभूव । ततश्च स्वजन्मभुवं स्वजनां
श्च त्यक्त्या मुकुन्दगतमानसो मुक्तो बभूव ।

इत्येवं केदारमहिमा श्रुतवर्णितस्तत्र ।

दशमेऽध्याये सनत्कुमारो वदरिकाश्रमयात्रां प्र
पद्यति । निमित्तभेदेन समयभेदेन च वदरीयात्रा
वशयति प्रथमं प्रतिजानाति ।

तत्राद्या प्रतिपर्व वदरिकाश्रमयात्रा मर्त्ययात्रासंज्ञा ।
तया कृतया भगवान् वदरीनाथकः कर्तुस्सर्वपाप
निवारणपूर्वकं सर्वान् वाञ्छितार्थान् ददाति ।

द्वितीया जन्मयात्रा । भगवान् वदरीनाथो दध्
पुत्र्यां धर्मपन्नग्रामाविरभूत् । अतश्च जन्मदिने भग
वान् मातृसदनं याति । भगवाति मातृसदनं याति
सर्वे देवास्सहर्षयो यान्ति तत्सदनम् । सदात्वे वदरि

इमया सह केदारनामा शिवोऽत्र सर्वदा सन्निहितो
वर्तते । सच दर्शनमात्रेण प्रणिपातमात्रेण च शक्ति
प्राणिनां प्रसन्नो भवति ।

विष्णुप्रिये बदरीक्षेत्रे नृणां नित्यवासः केदारस्य
प्रसादेनैव निर्विघ्नस्सम्पद्यते । भगवति बदरीनाथे
भक्तिश्च तस्य प्रसादाद्भवति ।

केदारेश्वरे भक्तिहीनः पुरुषो बदरीनाथस्य प्रीति
पार्श्वे न भवति न च तस्य बदरीनाथे भक्तिर्वा
सम्पद्यते ।

बदरीनाथ एव केदाररूपधारी वर्तते, सच शनि
वासरे प्रदोषसमये प्रदक्षिणनमस्काराद्यैः पूजित-
स्सर्वसिद्धिदो भवति ।

केदारक्षेत्रस्य यात्रामात्रेणापि नरः कृतकृत्यो भवति
किं पुनः प्रणिपातनमस्कारादिभिः केदारं पूजयन् पुष्प
शोयादिकं च तस्मा अर्पयन् ।

अष्टम्यां चतुर्दश्यामात्रायाञ्च केदारयात्रां कुर्वन्
सर्वैः पातकैर्मुक्तो भवति ।

केदारक्षेत्रे प्रतिदिनमेकादशवारान् शतहस्त्यं यो
लपेदभिषेकपूर्वं शिवस्य, स मण्डलाद्यञ्छितसिद्धि
माप्नोति ।

काश्रमस्य परितो योजनत्रयवर्तिभिस्तत्र गन्तव्यम् ।
तथा न गच्छन्तो विष्णुद्रोहिणो भवन्ति । येच तत्र
यात्रार्थं गच्छन्ति तेषां विप्रहत्यासहस्रजन्यं पापं
नश्यति ।

तृतीया धर्मयात्रा । भगवतः पिता वसुधारायां
निवसति धर्मः । शिलारूपं सं दृष्ट्वा वसुधाराया
माप्लुता धर्मवृद्धिमाप्नुवन्ति । विना धर्मयात्रां
वदरिकाश्रमयात्रा निष्फला भवति ।

चतुर्थी भवनयात्रा । सिंहराशेगते सूर्ये अवण
नक्षत्रे वदरीनाथालये यात्रा भवति । सेयं सर्वाम्युदय
दात्री निम्न्रेयसदायिनी च । तामिमां यात्रां कुर्वन्
द्वादशान्दान् गङ्गायामाप्लवनेन यत्पुण्यं तद्व्रभते ।
इयच्च यात्रा प्रथमतो नारदकुण्डे कृत्वा ततः कर्तव्या ।

सिंहे कर्कटके धाम्नकनन्दा रजस्वला न भवति ।
धाम्नकनन्दाभिन्नानां नदीनां रजस्वलात्वं भवति ।

पञ्चमी वैष्णवसयात्रा । सा च श्रीरामनवम्यां
भवति । तस्मिन् दिने मध्याह्ने वैष्णवसतीर्थे नृत्य
वाद्यघोषेण ब्रह्मघोषेण श्वेतछात्रादिभिरुपचारैश्च पूजनी
ये भगवान् । यतस्तत्र विद्यनसामुनिन्य राममद्रात्म्य
मगवान् पूर्वं प्रपूजितः ।

पट्टी कृष्णयात्रा । सा च कृष्णाष्टम्यां भवति । तस्मिन् बदरिकाश्रमे भगवत उत्सवः कार्यः, सा च यात्रा चतुर्विधपुमर्थदायिनी भवति । तस्मिन्दिवसे ब्रह्मादयो देवास्त्वेन स्वेन विमानेन तस्मायान्ति । यात्रायामस्यां योऽण्वपि बदरीनाथमुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्तस्याश्वमेधसहस्राधिकं पुण्यं भवति- । यात्रा मिमां त्यजन् पुरुषो ब्रह्मघातुको भवति- । अनुतिष्ठंश्च निरयं त याति ।

सप्तमी नृसिंहयात्रा । सा च नरसिंहचतुर्दश्यां भवति । तस्मिन् दिने सन्ध्यायां भगवत उत्सवः कार्यः । ब्रह्माद्या देवा मुनयश्च तस्मिन् दिने भगवत उत्सवं कुर्वन्ति । नृसिंहशिलायां बदरीनाथालये च सोयमुत्सवः कार्यः ।

आष्टमी नवमी दशमी च क्रमेण शयनयात्रा बोधन यात्रा परिवर्तनयात्रा च कथ्यते । शयन्यां बोधन्यां परिवर्तनैकादश्यां च ता अनुष्ठेयाः । यात्रादिवसे जलमपि न पिबेत् । यात्रात्रयमिदं बदरीनाथस्य महत्यै प्रीतये भवति ।

इति तत्र यात्रावृत्तान्तं वर्णितम् ।

एकादशे ऽध्याये वसिष्ठाऽरुन्धती संवादरूपे वदरिकाश्रममाहात्म्यं सनत्कुमारो नारदायाह ।

तत्रादौ वदरिकाश्रमक्षेत्रं कियन्मानम् ? तत्र वासादिना किं फलं भवति ? आश्रमे तस्मिन् केन केन तपस्तप्तम् ? एतत्सर्वं मे समासतो ब्रूहीत्यरुन्धत्या पृष्ठो भगवान् वसिष्ठः क्षणं ध्यात्वा भगवन्तं नमस्कृत्य प्राहेति जगाद ।

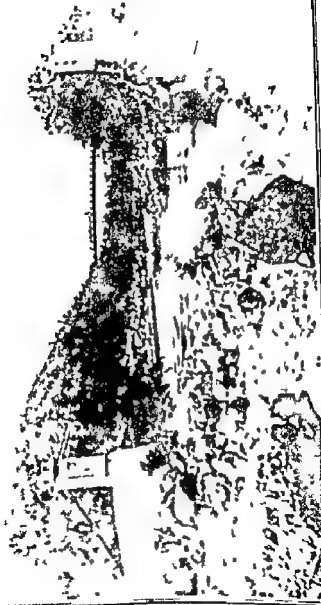
कण्वाश्रममारभ्य नन्दपर्यंतपर्यन्तं स्थानं वदरिकाश्रमक्षेत्रम् । तच्च भुक्तिमुक्तिप्रदम् ।

कण्वोनाम कश्चिन्महर्षिः, तस्याश्रमे वसन्तं रमापतिं भगवन्तं नत्वा दुरात्मानोऽपि शाश्वतं पदं प्राप्नुयन्ति ।

नन्दप्रयोगे स्नात्वा ये भगवन्तं रमापतिं पूजयन्ति तेषां मुक्तिः करस्था भवति । न किमपि तस्याभाभ्यं नामास्ति फलम् ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा अन्तेऽपि हरिभक्ता निवसन्ति तां नानार्तार्थमण्डितां वदरीं ये नरा गच्छन्ति ते नाम धन्याः । तस्य पुण्यमहिमेयानिति वर्णयितुं न शक्यते ।

लक्ष्मणभूला

लक्ष्मणभूला-नामकः सेतुः ।

• यो वदरिकाश्रमे वस्तुमशस्नुयेन् मनसाऽपि
तद्भासं भक्त्या चिन्तयति सोऽपि वासफलं लभते ।
ये च तत्र स्वयं निवसन्ति ते मरणानन्तरं विष्णु
तुल्या भवन्ति ।

यदरिकाश्रमक्षेत्रं स्थूलं सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं शुद्धं चेति
चतुर्धा । तत्र योजनत्रयविस्तारं द्वादशयोजनदीर्घम् ।
महेश्वर्यदायकं तत्पापिनामगम्यम् ।

यो वा विशाला वदरीति नामापि वा स्मरति सोऽपि
महासीय मृतो मुक्तिगान्जोति ।

गन्धनादनपर्वते वदरीयने नरनारायणाश्रमो
यतेते । तत्र सुषेरानिला नानाविधानि तीर्थानि च सन्ति,
महर्षे देवास्तर्पितत्पास्तत्र नियसन्ति । वदरिकाश्रमस्य
विहङ्गातया तत्र काचित्तप्तधारा भवति ।

यो वदरीनामस्य नैवेद्यं मोक्षार्थं त्यजेन्म पण्डाला
दप्यश्रमोक्षेयः । न कस्मिन्नपि धर्मे नस्यात्यधिकारः ।
स्थयं लक्ष्मीन्तत्र पश्यति नागयगध स्थयं मुद्गे
अनघण्डालसृष्टमप्यध भुक्तं न दोषाव भवति ।
येन वदरीनामनैवेद्य भुक्तं न नाश्राङ्गयत्तुल्यः ।

यो वदरीनामयन्तत्र मुनिं मनसाऽपि संस्मरेन्न
सर्वं तपश्चयं सर्वं च शिनिर्दना ।

क्षेत्रे तत्र माषमात्रमपि सुवर्णं रजतं वा ब्राह्मणाय यो दद्यात्स जन्मान्तरसदृक्षेषु दरिद्रो न भवति । यो वा बिन्दुमात्रमपि जलं पितृभ्यो ददाति स पितॄणा मनृणो भवति ।

लोभमोहसमाविष्टे धर्मविवर्जिते कलौ बदरी गामिने एव धन्याः । यो वा स्वयं बदरीं गन्तुम शक्नोऽपि बदरीं गमिष्यामीत्यसद्ब्रूदति सोऽपि तत्फलं मानोति ।

बदरीवासिनो लोका विष्णुतुल्या भवन्ति । तेषां दर्शनमात्रेण पापनाशो भवति । तस्मात्सर्वथा बदरी वासः कार्यः । स च पापिनामपि मुक्तिदो भवति ।

काशीकाशीमधुरागयाप्रयागाऽयोध्याकुड जाङ्गलादि वासेनापि न सादृशं पुण्यं यादृशं बदरी वासेन भवति ।

बदर्यां पुण्यक्षेत्रे साक्षात् सरितां वरा पापौघविभ्रं सिनी गङ्गा प्रवहति, भगवानपि विश्वात्मा स्वयं सन्नि यते । मधुरद्रुगन्धर्वाप्सरः किन्नरगुह्यकयक्षरक्षांसि भगवद्गतमानमानि वसन्ति ।

यावत्प्राणा धियन्ते यावत्पेन्द्रियाण्यविकलानि, गात्रं पाशोर्ध्वं, तावदेव बदरीं गच्छेत्पुरुषः । नात्र वि छिन्धः कार्यः ।

सूक्ष्मे क्षेत्रे वापिगङ्गोत्तरभागे गत्वा दिनमेकं क्षेत्रो
पवासः कार्यः । प्रातर्गङ्गायां नारदकुण्डादिषु स्नात्वा
ततो बह्वितीर्थं स्नात्वा । सत उपायनहस्तो बदरीनाथ
भवनं गच्छेत् । भगवन्तमाकिरीटाद्विष्णुपद्यान्तं भक्त्या
पश्येत् । यथाशक्ति ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्, ततो भगवन्तं
अदक्षिणीकृत्य तत्र तत्र तीर्थस्थानेषु ब्राह्मणेभ्यो यथा
शक्ति दद्यात् ।

दीपदधधुराप्नोति स्वर्णदक्ष वपुरुत्तमम्, मन्त्रद
स्सर्वदा वृत्तो भवति । सुवर्णादिधातुदो भागधेय
मेषाप्नोति ।

य एवं यात्रां विधिपूर्वकं कुरुते स पुन जन्म
न लभते । अश्वमेधादियज्ञानां फलञ्च लभते ।

इत्येवं वसिष्ठारुन्धतीसंवादरूपं बदरीमाहात्म्यं
कथयित्वा सनत्कुमारोऽन्ते माहात्म्यपठनश्रवणादि फलं
मुक्त्वा समापयति माहात्म्यम् ।

एवमेकादशाध्यायात्मकसनत्कुमारसंहितान्तर्गतं ब
दरीमाहात्म्यं सङ्ग्रहेणास्माभिः प्रादर्शितं ।

कर्णप्रयागात् । १३-६-०५

पाठकमहाशयाः । बदरिकाग्रमसम्बन्धि लेखनीयं
ययामातिवलं सङ्ग्रहेणालिखं पूर्वम् । अथेदानीं पुन
स्वतः प्रतिनिर्वहमानो मार्गादिकमधिकृत्य लेखिनीं
पालयामि ।

यद्यपि महती समुत्कण्ठासीन्मासमात्रमपि वा
 बदरिकाश्रमे वस्तव्यम्, आवर्तनीयश्चाष्टाक्षरो मन्त्रो
 जन्मस्थानेऽत्राक्षरलक्षसंख्ययावापीति, अथाप्यनु
 चरणां पाचकादीनां च शारीरमस्वास्थ्यमवलोक्या
 निच्छयापि प्रतिनिवृत्तौ मतिमकरवम् । भगवति
 शासतरि लोकस्यान्यथा सङ्कल्पयति भानुपमासस्य मे
 सङ्कल्पः कथं नाम कल्पतां परिपूर्ये । अतश्चाष्टौ
 दिवसानेव परमुपित्या ततः प्रातिष्ठे ।

४-६-०५ दिने प्रत्यूषे पञ्चघण्टावादनसमये
 गृहीतभगवदनुशो बदरिकाश्रमात्प्रातिष्ठे । जन्मभूमि
 सन्दर्शनसमुत्कण्ठा च तदात्वे मनसि पदमकलयत् ।
 तयैव च प्रोत्साहित इवाहमिव सर्वेऽपि सहचरा द्रुत-
 पदं सञ्चरितुं शक्ता अभवन् । पर्वतशिखरादधोऽधो
 गच्छन् मार्गस्साहस्यकमाचरत् । तेन च नाति
 श्रमेण बदरिकाश्रमाभिर्गता एकपातेनैव सार्धदश
 घण्टावादनसमयेऽतिक्रम्य इनुमान् चट्टी लाम्बगड
 चट्टी च शेषधारामभजाम । गमनसमये यावान्मार्गः
 किञ्चिन्न्यूनाधिकभावेन सार्धेऽदिनमगम्योऽमृतस
 एवेदानीमर्धेन दिवसस्यातिक्रान्त इति महिमायं
 जन्मदेशसन्दर्शनत्वरयाः । शेषधाराचबदरीचनात्सार्धे
 दशार्धक्रोशेषु वर्तत इति न पुनर्वक्तव्यम् ।

त्कष्टमुपजनयति । ९ । घण्टासमये स्थान मेतत्प्राप्ते-
 प्वपि रिक्तहस्तेष्वस्मासु केषुचिद्गारवाहिनां मध्याह्नात्परं
 ३ घण्टावादमकाल एवागच्छन्निति मार्गछेशोऽनुमी-
 यताम् । वयमपि तावद्विच्छेदस्ता अपि महान्तं श्रम
 सन्वभवाम तस्मिन् दिने । एतच्छ्रमपरिहारायैव ज्यो-
 तिर्मैठे दिनचतुष्टयं व्यलम्बिष्महि ।

पञ्चमे ९-६-७५ दिने किञ्चिदुपशान्तश्रमा तपो
 स्पन्नोत्साहाश्च मध्याह्ने १२ घण्टाकाले ज्योतिर्मठा
 त्रिगता वयं सायं ४ घण्टाकाले “ गुलाब्गद् ”
 घट्टीं प्राप्य तत्रैव रात्रिं यापयितुमैच्छाम । मन्ये
 स्मरन्ति पाठका अत्रैव किञ्चिदुपश्रमः पर्वतशृङ्गो महता
 श्रमेणारोहणीय भासीद्रमनसमय इति । तस्मादेव
 पर्वतशृङ्गादवरुण्य परिश्रान्तानां तत्रैव वासोऽरोच-
 तेति किमिदं पित्रम् । यद्यप्यारोहणेन यावान् श्रमो
 न तावान्वरोहणेनेत्यनुभवसिद्धमिदम् । अद्यापि
 सौद्रयमनुभवो गुप्तत्वेममद्रिशृङ्गमन्यत्रैव परितार्थतां
 भजत इति मन्यामहे वयम् । एतन्मध्ये च रागन
 समये सर्वाक्रियमाणा दृष्टा मार्गभागा आगमनसमये
 पूर्णसर्गाकरणा अभवमिति सुगमोऽभवन्मार्गः ।

बेदाखोम बेदाखोमपादपः ।

१६० / श्रीवदरिकाश्रम यात्रामृतान्तः ।

नन्दानद्युत्तरणं कार्यमिति च लेखनं मुनर्लेखनमेव ।
तस्यैव सेतोत्समोपात्कश्चन मार्गो याति “ग्वालन्दू”
(Gualandoo) ग्रामं प्रति । मार्गेणानेन गमन
मतीव कष्टसाध्यमिति प्रायेण केऽपि न गच्छन्त्येव ।

१३-६-०५ दिने प्रातः पञ्चघण्टाकाले जय
घण्टीचट्टीतो निर्गत्य सार्धसप्तघण्टावादनसमये कर्ण
प्रयागमिममभजम् ।

वदरिकाश्रमादेतावत्पर्यन्ते मार्गेऽधोलिखितक्रमेण
चट्टयस्तासां दूरं चावगन्तव्यानि ।

वदरिकाश्रमाद्
अधोलिखितं ।

चट्टयादिनामानि ।

४॥ •

हनुमान् चट्ट

८॥

शम्भुगद् चट्टी

१०॥

शेषधारा

११

घण्टेश्वरः

१३

पाट्चट्टी

१७॥

विष्णुप्रयागः

१९

उषोनिर्भटः

२२॥

देनापहा

२५	कुम्हारचट्टी
२६॥	गुल्दावगाह चट्टी
२८॥	पाताळगङ्गाचट्टी
३०	देवदारुचट्टी
३३	गरुडगङ्गाचट्टी
३५॥	वीपलूचट्टी
३९	दाट्चट्टी
४१॥	मालानीचट्टी
४४	मठचट्टी
४५॥	शर्माळीचट्टी
४८	शेखरचट्टी
५०	मठियार्णीचट्टी
५३	नन्दप्रयागः
५५॥	जामूनचट्टी
६०	त्रिङ्गामूचट्टी
६१॥	जदवण्टीचट्टी
६३	वर्णप्रयागः

वर्णप्रयागप्रामः सर्वलोपत्यवापामग्नोति मत्र गमनं
 पट्टगागमेति वृत्ता रिग्द्वयवनयास्तट एव पुन
 विदुती भगवतागभनमरुषम् । गरवूपापोनम
 वावितत्र सर्वान् दयाशक्तुस्यवति ।

१०-६-०५ दिने प्रत्युपसिंष्टः॥ घण्टाकाले ततो निर्गत्य ८ घण्टाकाले प्रातर्गरुडगङ्गाचट्टौ प्राप्य तत्र कृतमाध्याह्निकाराधनाः पुनः ३ घण्टाकाले ततोऽपि निर्गत्य सायं ६ घण्टाकाले हाट् चट्टौ प्राप्य तत्रैव रात्रिमयापयाम, मध्येमार्गं च पाताळगङ्गास्थाने नवीनमार्गस्यापूर्णतया पर्वतारोहणावरोहणे कृते । गरुडगङ्गायास्सेतुश्चोपलखण्डैर्नीर्मायमाणो दृष्टः । पर्वत शिखरस्थां पीपल् चट्टीमतिक्रम्य पर्वताद्वरुणा प्रागता वयमिति नावश्यं वक्तव्यं पठितपूर्वभागानाम् ।

११-६-०५ दिने प्रातः पञ्चघण्टाकाले ततः प्रस्थाय चमोलीमप्यतिक्रम्य कोयल्चट्ट्यामेव माध्याह्निकाराधनायातिष्ठाम । निर्वर्त्य चावश्यकं सर्वं कर्मजातं ३। घण्टाकाले ततोऽपि निर्गत्य सायं ५॥ घण्टासमये नन्दप्रयागं प्राप्य तत्रैव रात्रिमयापयाम् । १२-६ ०५ दिने मध्याह्नपर्यन्तं तत्रैवातिष्ठाम । ३ घण्टाकाले पुनस्ततो निर्गत्य सायं ६॥ घण्टाकाले जयकण्ठीचट्टौ प्राप्य तत्रैव रात्रिर्यापिता ।

नन्दप्रयागाग्निरुत्थं कर्णप्रयागमागच्छतां मध्ये मार्गं नन्दप्रयागस्य नातिदूर एव नन्दात्तद्या उपरि कश्चन सेतुर्दृष्टिगोचरो भवतीति तेनैव होलासेतुना

१६३ श्री बदरिकाभम यात्रावृत्तान्तः ।

मेहल् चौरीतः । (१५-६-०५)

कर्णप्रयागान् १३-६-०५ दिनेऽह्नि ३ घण्टा
षादनसमये निर्गतोहमद्य सायं पञ्चघण्टावादनसमये
ऽथ समागतोऽस्मि ।

कर्णप्रयागाद्धरिद्वारं प्रति कञ्चन मार्गो वर्तते,
येनैव पूर्वं वयं हरिद्वारात्कर्णप्रयागादिमार्गेण बदरि
काभमं गतास्मः । बहवो जनास्तेनापि मार्गेण
हरिद्वारं गत्वा निजं निजं स्थानं यान्ति । अधिक
संख्यास्त्वेनैव मार्गेण, येन वयमत्रागतास्मः,
काठगोदामं गत्वा सत्र बाष्पशकटमारोहन्ति ।
हरिद्वारमार्गस्यास्य च तुल्यदैर्घ्यत्वे ऽप्यारोहणाव
रोहणादेरत्र मार्गेऽल्पतया सुगमत्वमभिमन्यमाना
अधिकसंख्या जना अनेनैव प्रतिनिवर्तन्ते स्वदेशाम् ।
वयन्तु मार्गस्य सुगमत्वादिकमिवैकदा दृष्टमार्गा पेक्षया
नवीनेनादृष्टेन मार्गेण प्रतिनिवर्तने क्रियमाणेऽदृष्ट
पूर्वाणा स्थलानां दर्शनेन मनसो ह्लादादिकमपि स
म्भावयन्तोऽनेन मार्गेण प्रतिनिवर्तामहे ।

कर्णप्रयागाद्धरिद्वारगामी मार्गो दक्षिणपश्चिमेन
प्रवर्तते, काठगोदाममार्गश्च पूर्वदक्षिणेनेति पूर्वदक्षिणा
मुखा वयं कर्णप्रयागात्प्रातिष्ठामहे ।

कर्णप्रयागात् १३—६—०५ दिने ३ घण्टा
काले प्रस्थितोऽहं सायं सार्धपञ्चघण्टाकाले पठेर्धकोशे
वर्तमानां शिरौलीचट्टीं प्राप्य तत्रैव रात्रिमयापयम् ।

कर्णप्रयागादारभ्यार्धकोशसूचकप्रस्तरखण्डा नि
खाता स्सन्ति मार्गपार्श्वभागे । तेषु च कर्णप्रयागादारभ्यै
षैकद्वयादिक्रमेणार्धकोशाङ्का चत्कीर्णास्सन्ति, न पुन
ईरिद्वाराद्वा वदरिकाश्रमाद्वा दूरसूचकाङ्काः । अत
एवाहमपीतो दूरविलेखनस्थलेषु कर्णप्रयागादारभ्यैव
दूरसूचकार्धकोशाङ्कान् लेखिष्यामि ।

मध्ये मार्गश्च कर्णप्रयागात् ॥अर्धकोशे, ॥अर्धकोशे
१ अर्धकोशे च निर्झराः, २ अर्धकोशे काचन गुहा
निर्झरश्च महानेकः, २॥ अर्धकोशे एको निर्झरः,
३॥ पादोनचतुरर्धकोशे सेमल्चट्टी च सन्ति ।

सेमल् चट्टी समीपे ॥अर्धकोशदीर्घा समभूमि
रस्ति । चट्ट्यां च पञ्चपा दृढा गृहाः, काचन राजकीय
धर्मशाला, कश्चन निर्झरश्च सन्ति । आवश्यकतमाश्र
सर्वे पदार्था लभ्यन्तेऽत्रापणे ।

चट्टीसमीप एव पिण्डारकनद्या आदिवदरी (भाटा
गाढ) नाम्न्या त्रयाश्च सङ्गमो भवति । इयमेव
पिण्डारकनदी कर्णप्रयागं गता कर्णगङ्गाशब्देन व्यवदि

वत्ते । कर्णप्रयागात्सेमलचट्टीपर्यन्तं मार्गोऽस्या - एव
नद्यां वामेन तीरेण प्रवर्तते ।

‘कर्णप्रयागात्सार्धकोशचतुष्टये आदिवदरीनद्या उपर्य
योमयो डोलासेतुरस्ति । तेन तामुत्तीर्य तस्या दक्षि
णेन तीरेण गन्तव्यं भवति ।

सङ्गमस्थानसमीप एव कञ्चनान्यो मार्ग आरभ्यते
यः पिण्डारकनद्या वामेन तीरेण ‘ नारायणबगड ’
स्थानं प्रति याति ।

आदिवदरीनद्युत्तरणानन्तरं पर्यतारोहणं प्रवर्तते,
सुदूरमनुवर्तते च । ५ अर्धकोशे कञ्चन जलप्रपात,
सार्धपञ्चमे निर्झरद्वयम्, पष्ठे च ‘ सिरौली ’ चट्टी वर्तते ।

चट्ट्यां पञ्चपास्तृणाच्छा गृहा एकोऽस्तीयान्नि
र्झरश्च सन्ति । आदिवदरीबाधः प्रवहन्त्यपि चट्ट्याः
पर्वतमध्यभागे वर्तमानत्वान्नोपकरोति जनानां सा ।
नद्या एकस्मिन् तीरे सिरौली चट्टी अन्यस्मिन् तीरे च
ग्रामा नातिदूरे सन्ति । चट्टीस्थानां पार्श्वान्तरस्था ग्रामा
रामणीयकेन मनोहरन्ति । ग्रामे वासमानानां यात्रानां
हात्पादश्च चट्टीस्थैस्सम्यक् दृश्यन्ते ।

गङ्गोत्पत्तिस्थानम् । (गङ्गोत्तरी)

१२-६-०५ दिने प्रातः पञ्चघण्टाकाले सिरौली
चट्टीतो निर्गतोऽहं ७॥ घण्टाकाले आदिवदरीचट्टी कर्ण
प्रयागात् ११॥ अर्धकोशदूरस्थां प्रापम्, सर्वं चाद्विक
ज्ञातं तत्रैवाकरचम् ।

मार्गमध्ये च ६॥ अर्धकोशे कञ्चन निर्झरः, ७।
ने कश्चिदल्पीयान्निर्झरः, ७॥ मे भटौली चट्टी, ८॥
मे कश्चिदल्पो निर्झरः, ९। मे प्रसन्नवणद्वयम्, ९॥ मे
अल्पं प्रसन्नवणद्वयम्, १०॥ मे पौर्ण्ये प्रति कञ्चन मार्गः,
प्रसन्नवणद्वयञ्च सन्ति ।

भटौलीचट्ट्यां एकस्तृणच्छन्न आपणः प्रसन्नवण
द्वयं अश्वत्थवृक्षौ द्वौ च सन्ति । सर्वतश्च महद्वनमास्ते,
यत्राभ्रंलिङ्गा महान्तो वृक्षास्सन्ति ।

सेमलीचट्टीसमीपे आदिवदरीनद्युत्तरणानन्तर
मेवारब्धं पर्वतारोहणं १० दशमार्धकोशपर्यन्तमास्ते ।
तत एषावरोहणम् ।

आदिवदरीचट्ट्यामुपद्वादशाः सन्त्यापणाः । राज
कीया काचन धर्मशालाप्यस्ति । पत्रप्रस्थापनशाला च
(Post Office) वर्तते । समीप एव प्रवहत्यादि
नदरीनदी । मनोहरति स्वल्गरामणीयकम् । क्षेत्रखण्डा
क्षोर्यरास्सन्ति बहवः ।

चट्टीसमीप एव आदिबदरीनाथस्यास्त्यालयः । तस्य
शरितोन्त्येऽपि सन्ति त्रयोदशालयाः । आहत्य चतु
र्दशालयाः तत्र दृश्यन्ते । तेषु च (१) आदिबदरीनाथः,
(२) बृद्धकेदारेश्वरः, (३) गरुडः, (४) परमब्रह्म,
(५) गोकुलस्वामी, (६) पार्वती, (७) अन्नपूर्णा,
(८) महिषमर्दिनी, (९) गणपतिः, (१०) सत्यनारा
यणः, (११) लक्ष्मीनारायणः, (१२) चक्रपाणिः,
(१३) परशुरामः, (१४) हनूमानित्येषां मूर्तयः सन्ति ।

तस्मिन्नेव दिने २ घण्टाकाले आदिबदरीचट्टीतः
प्रस्थाय सूर्येऽस्तं गते सप्तमघण्टाकाले “ कालामाटी
चट्टी ” प्राप्य तत्रैव रात्रिमयापयम् ।

आदिबदरीचट्ट्या नातिसमीप एव पर्वताग्रेऽह्ण
मारभ्यते । तस्य १३ तमेऽर्धकोशे । तत्रैव द्वयो
र्गिरिनयोत्सङ्गमश्च भवति । १३॥ तमे च पञ्चष
ट्ट्यात्मिका काचन चट्टी वर्तते । १३॥ तमे कश्चन
निर्झरः, १४॥ तमे श्रीणि प्रस्रवणानि, काचन चट्टीष
सन्ति ।

१६ पौदशेऽर्धकोशे कठिनतरं पर्वतारोहणमारभ्यते ।
बदरिकाश्रमगमनसमये ‘ बिजनी चट्टी ’ समीपे या

श्रीवदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः । १६७

दर्शं पर्वतारोहणं दृश्यते तादृशमिदमपीति' वदतु
शक्यते ।

१६॥ तमेऽर्धकोशे " जोंकापानी चट्टी " वर्तते ।
तत्र द्वित्रास्सन्ति कुट्टयः, एकश्चापणः, सुदूरादानीता
काचन सूक्ष्मा जलधारा च पतति । इतश्च पर्वता
रौहणे कठिनतम सम्पद्यते ।

• अष्टादशेऽर्धकोशे पर्वतारोहणं समानोति, मध्ये
च प्रस्रवणानि द्वित्राणि सन्ति । १८॥ तमे काचन
चट्टी कुटीरद्वयात्मिका वर्तते, १८॥ तमे " काळा
माटी चट्टी " वर्तते, अत्रापि दीर्घास्तिस्रः कुट्टयो
ह्येवापणौ सन्ति, जलधारा वैका पतति ।

एतस्मिन् दिने यावानस्माभिः श्रमोऽनुभूतो न
सावानन्यस्मिन् कदाचिदपि । प्रतिदिनं सुदूरयात्रया
शिथिलयात्राणामस्माकमेव तथा श्रमाधिक्योपल
ब्धो वा सर्वेषामेव मार्गकाठिन्येन तथा भवति चेति
निश्चेष्टुं न प्रभवामो वयम् । षण्ठाद्वयकाले आदि
वदरोचट्टीतो निर्गतानामम्मार्कं ६॥॥ अर्धकोशमात्र
वर्तिन्याः कालामाटी चट्ट्याः प्राप्तौ पञ्चषण्ठा भतीता
इत्यनेनैव मार्गकाठिन्यमनुमीयताम् ।

१६६ श्री, बदरिकाश्रम यात्रानूत्तान्तः ।

चट्टीसमीप एव आदिबदरीनाथस्यास्त्यालयः । तस्य
शरितोन्त्येऽपि सन्ति त्रयोदशलयाः । आहत्य चतु
र्दशलयाः तत्र दृश्यन्ते । तेषु च (१) आदिबदरीनाथः,
(२) वृद्धकेदारेश्वरः, (३) गरुडः, (४) परमब्रह्म,
(५) गोकुलस्वामी, (६) पार्वती, (७) अन्नपूर्णा,
(८) महिषमर्दिनी, (९) गणपतिः, (१०) सत्यनारा
यणः, (११) लक्ष्मीनारायणः, (१२) चक्रपाणिः,
(१३) परशुरामः, (१४) हनुमानित्येषां मूर्तयः सन्ति ।

तस्मिन्नेव दिने २ घण्टाकाले आदिबदरीचट्टीतः
प्रस्थाय सूर्येऽस्तं गते सप्तमघण्टाकाले “ फालामादी
चट्टी ” प्राप्य तत्रैव रात्रिमयापयम् ।

आदिबदरीचट्ट्या नातिसमीप एव पर्वतारोहण
मारभ्यते । तत्र १३ तमेऽर्धकोशे । तत्रैव द्वयो
गिरिनद्योत्सङ्गमश्च भवति । १३॥ तमे च पक्षे
कूट्यात्मिका काचन चट्टी वर्तते । १३॥ तमे कश्चन
निर्झरः, १४॥ तमे त्रीणि प्रस्रवणानि, काचन चट्टीच
सन्ति ।

१६ पौहसेऽर्धकोशे कठिनतरं पर्वतारोहणमारभ्यते ।
बदरिकाश्रमगमनसमये ‘ विजनी चट्टी ’ समीपे या

भीमदरिक्तोऽयं यात्रावृत्तान्तः । - १६७

दिशं पर्वतारोहणं दृश्यते तादृशमिदमपीति' वक्तुं
शक्यते ।

१६॥ तमेऽर्धकोशे “ जोंकापानी चट्टी ” वर्तते ।
तत्र द्विसप्तसन्ति कुट्टयः, एकश्चापणः, सुदूरादानीता
काचन सूक्ष्मा जलधारा च पतति । इत्यत्र पर्वता
रौहणं कठिनतमं सम्पद्यते ।

• अष्टादशेऽर्धकोशे पर्वतारोहणं समाप्नोति, मध्ये
च प्रक्षयणानि द्वित्राणि सन्ति । १८॥ तमे काचन
चट्टी कुटीरद्वयात्मिका वर्तते, १८॥ तमे “ काळा
माटी चट्टी ” वर्तते, अत्रापि दीर्घास्तिकः कुट्टयो
द्वौ चापणौ सन्ति, जलधारा चैका पतति ।

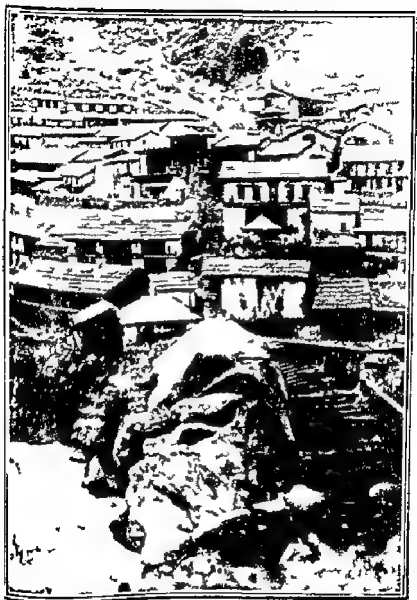
एतस्मिन् दिने यावानस्माभिश्चमोऽनुभूतो न
तावानन्यस्मिन् कदाचिदपि । प्रतिदिनं सुदूरयात्रया
शिथिलगात्राणामस्माकमेव तथा श्रमाधिक्योपल
ब्धौ वा सर्वेषामेव मार्गकाठिन्येन तथा भवति चेति
निश्चेतुं न प्रभवामो वयम् । षण्टाद्वयकाले आदि
वदरोचट्टीतो निर्गतानामस्माकं ६॥ अर्धकोशमात्र
वर्तिन्याः कालामाटी चट्टयाः प्राप्तौ पञ्चषण्टा भतीता
इत्यनेनैव मार्गकाठिन्यमनुमीयताम् ।

चट्टीसमीप एव आदिबदरीनाम्
 श्रितोन्त्येऽपि सन्ति त्रयोदशालयाः
 दशालयाः तत्र दृश्यन्ते। तेषु च (१) -
 (२) वृद्धकेदारेश्वरः, (३) गरुडः, (४)
 (५) गोकुलस्वामी, (६) पार्वती, (७,
 (८) महिषमर्दिनी, (९) गणपतिः, (१०)
 ऋणः, (११) लक्ष्मीनारायणः, (१२) -
 (१३) परशुरामः, (१४) हनुमानित्येषा मूर्तयः

तस्मिन्नेव दिने २ घण्टाकाले आदिबदरीम्
 प्रस्थाय सूर्येऽस्त गते सममघण्टाकाले “ काला
 चट्टी ” प्राप्य तत्रैव रात्रिमयापयम् ।

आदिबदरीचट्ट्या नातिसमीप एव पर्वतारोहणं
 मारभ्यते । तद्य ११ तमेऽर्धकोशे । तत्रैव द्वयो
 गिरिनद्योस्सङ्गमश्च भवति । १३॥ तमे च पञ्चव
 कुट्ट्यात्मिका काचन चट्टी वर्तते । १३॥ तमे कश्चन
 निर्शरः, १४॥ तमे त्रीणि प्रस्रवणानि, काचन चट्टीश्च
 सन्ति

१६ पौडशेऽर्धकोशे कठिनतर पर्वतारोहणमारभ्यते ।
 बदरिकाश्रमगमनसमये ‘ विजनी चट्टी ’ समीपे या

यदरिकाथमः ।

व्यासचट्ट्यामेवाहिकं सर्वं निर्वृत्य ततः ३॥
घण्टावसरे प्रस्थिता वयं सायं पञ्चघण्टाकाळे मेहल्
चौरीमभजाम । मध्येमार्गं च बहवो निर्हरा यत्र
ग्रामश्चादृश्यन्त ।

मेहल्चौरीं रामगङ्गानदी प्रवहति । तत्रा उभयो
स्तीरयोरादित्येवपञ्चदशा गृहास्सन्ति, नगररक्षण
सैनिकशाला (Police Station) पत्रनिक्षेपाय
काचन मंजूषा (Letter Box) च स्त ।

हरिद्वाराद्यात्रिणां ' हम्पान ' बहनाय ' कण्डी'
बहनाय च सहागता भूतिजीविन इत एव प्रतिनि
वर्तन्ते निजान् गृहानितीयं स्थितिः । इतः काठ
गोदामपर्यन्तं हम्पानादिवहनायान्ये भूतिजीविनो
नियम्यन्ते । अत्रात्र भारवहा अनुप्यारोहणयोग्या
श्चात्र छभ्यन्ते । प्रायस्सर्वेऽपि बासिणो भारवहनाया
शानेव गृह्णन्ति स्वयं चाश्वैर्गच्छन्ति । मेहल्चौरी
पर्यन्तः प्रदेशः ' गढ़वाल ' (Garhwal) मण्डला
न्तर्गतः (District) ततः परस्ताव ' कुमायूं '
(Kumaon) मण्डलं प्रवर्तते । अत एव च हरिद्वार
त्समागता भारवाहिनोऽन्ये च गढ़वाल मण्डलवासिन
इव एव प्रतिनिवर्तन्ते ।

मेहल् चौरितः काठगोदामपर्यन्तं ३२०० (Mile and) तेलकपरिमितस्य भारस्य वहने भृतिः किञ्चिन्मूनाधिकभावेन पङ्कुरूप्याणि भवन्ति । एकैकस्मिन् भारवाहिन्यश्वे ६४०० (32000 lbs) तेलकपरिमित भारमारोपयन्त्यधिकद्वयाशया । मनुष्यारोहणोपयोगिनामश्वानां भृतिश्चाश्वगुणतारतम्यातुरोपेन पङ्कुरूप्येभ्य आरभ्य द्दशरूप्यपर्यन्ता भवति ।

पूर्वोक्तं नियममनुसृत्यास्माभिरप्युत्सृष्टपूर्वतन कण्डीवाहिभिर्भारवहनाय द्वावशौ परिगृहीतौ । कश्चिदाधिकारिकः पुरुषोऽत्रस्थो भारस्वामिनाम् भारवाह्यश्वपालनाम् भारपरिमाणादिकं विलिखति पुस्तके कस्मिंश्चित् । वदति च चीटिकां काश्चिद्भारस्वामिने ।

कर्णप्रयागादारभ्य मेहल्चौरीपर्यन्तो भूमिभागो मनुष्याणां शारीरानारोग्यहेतुः, नानाविध रोगैः पीड्यन्ते ऽत्रत्या जनाः, वातरोग एवाधिकपरिमाणः, सम्यग्मुक्तस्याग्रादेः परिपाको न भवति । वदरिकाश्रमयात्रिण इत एव सम्पादयन्ति रोगाश्रानाविधान् यैस्त्वदेशं गताश्चिरं परिपीड्यन्ते । अतश्चात्र सावधानैर्भाव्यं यात्रिभिः ।

च काचिदस्ति । वामे तु तीरे सन्ति विंशत्यधिका
गृहाः काष्ठोपलादिभिर्दृढं निर्मिताः । सर्वेच पदार्था
आपणेष्वत्र लभ्यन्ते । पार्वताश्च चामरकम्बलशिख्य
रसप्रभृतयो विशेषतोऽल्पमूल्येन ।

रामगङ्गाया मध्ये प्रवदन्त्या उपरि कञ्चनायोमयो
ढोलासेतुरस्ति (७७) सप्तसप्ततिद्वस्तदीर्घः । प्रामात्
॥ अर्धकोशदूरेऽस्त्यौषधालयः कश्चिद्राजकीयः ।

प्राममध्यात् द्वौ मार्गौ प्रवर्तन्ते । तत्रैको दक्षिण
पश्चिमतो मुरादाबादनगरं याति, अन्यश्च पूर्वदक्षिणतः
काठगोदामम् । मार्गविभागस्थाने किञ्चिदस्ति प्रकटन
कलकं स्तम्भावलम्बितम् । तत्रैवं लिखितमस्ति—

“ To Panuakhal 7½ Miles

To Masai 71 Miles [North west]

To Dwar Hat 10½ Miles ”

—इति ।

पूर्व प्रायेण सर्वेऽपि रामनगरमार्गेण मुरादाबाद्
नगरं गत्वा तत्रैव धूमशकटमारोहन्त आसन् ।
अथ तु सर्वे काठगोदाममार्गमेवाश्रयन्ते ।

ये वावत् मुरादाबाद् नगरं गच्छन्ति तेषां मध्ये
मार्गमेतानि स्थानानि दृष्टिपथमुपयान्ति—

एव कश्चन ग्रामश्च सन्ति । नातिदूर एव कश्चनन्योपि ग्रामोस्ति । ३६। तमे कश्चन महानापणोऽस्ति । ३६॥ तमे मार्गद्वयं विभक्तं वर्तते । तत्र किञ्चित्प्रकटनफलकं मस्ति स्तम्भे संसज्जितम् । तत्र च ' Kalni 411 Miles ' इत्यस्ति लिखितम् । ३७ तमे चास्ति चौखुदियाग्रामः ।

अयमेव चौखुदियाग्रामो गनार्थीत्यपि व्यवहियते । मेहल्चौर्या परित्यक्ता रामगङ्गानदी पुनरत्र प्रवहन्ती दृष्टिपथमुपयाति । सुमहती समभूमिरत्र वरीदृश्यते । फलन्ति सस्यानि नानाविधान्यत्र क्षेत्रखण्डाः । क्षेत्रेषु मध्ये मध्ये रामगङ्गानदीतस्समानीताः कुल्याः प्रवहन्ति कुर्वन्त्य उर्वराणि क्षेत्राणि । रमणीयोपभूभागो हरति मनो निजेन स्वभावरमणीयभावेन । बलादिषात्र वस्तुमुत्कण्ठा समुपजायते मानसे, स्यळेऽस्मिन् दृष्टे । तिष्ठन्त्वन्ये, मम पुनर्मनास्थलमिदं परित्यज्य ग्रम्यातुं न काञ्क्षत इति सत्यं भणामि ।

रामगङ्गाया दक्षिणभागे सन्ति पञ्चपा गृहाः भावनाम् । रामकीपत्रप्रस्थापनशाळा (Post Office)

च काचिदस्ति । वामे तु तीरे सन्ति विंशत्यधिका
गृहाः काष्ठोपलादिभिर्दृढं निर्मिताः । सर्वे च पदार्था
आपणेष्वत्र लभ्यन्ते । पार्वताश्च चामरकन्दलशिला
रसप्रभृतयो विशेषतोऽल्पमूल्येन ।

रामगङ्गाया मध्ये प्रवहन्त्या उपरि कञ्चनायोमयो
होलासेतुरस्ति (७७) सप्तसप्ततिहस्तदीर्घः । ग्रामात्
॥ बर्धक्रोशदूरेऽस्त्यौषधालयः कश्चिद्राजकीयः ।

ग्राममध्यात् द्वौ मार्गौ प्रवर्तन्ते । तत्रैको दक्षिण
पश्चिमतो मुरादाबादनगरं याति, अन्यश्च पूर्वदक्षिणतः
काठगोदामम् । मार्गविभागस्थाने किञ्चिदस्ति प्रफटन
कण्टकं स्तम्भावलम्बितम् । तत्रैवं लिखितमस्ति—

“ To Panuakhal 7½ Miles
To Massi 71 Miles [North west]
To Dwar Hat 10½ Miles ”

—इति ।

पूर्वं प्रायेण सर्वेऽपि रामनगरमार्गेण मुरादाबाद्
नगरं गत्वा तत्रैव धूमशकटमारोहन्त आसन् ।
अद्य तु सर्वे काठगोदाममार्गमेवाधत्तन्ते ।

ये चायत् मुरादाबाद् नगरं गच्छन्ति तेषां मध्ये
मार्गमेतानि स्थानानि दृष्टुं यमुपयान्ति—

शौस्तुटिवातः
क्रोशः । }

स्नाननामानि ।

१

चौपट्टा,

८

बुढाकेदार
बृद्धकेदारः }

११

भिक्रीसैन,

१७

गर्वानी,

२३

मोहनचौली,

२७

समाया आलयः,

२८

गिरिजाचट्टी,

३५

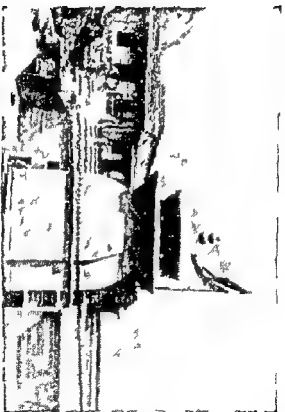
रामनगरम्,

६५

मुरादाबाद्,

रामनगरमेव ' बिलकिमे ' त्यपि व्यवह्रियते ।
रामनगरपर्यन्तमेव च पार्वतः प्रदेशः । ततः परं
च समभूमिरेव । रामनगरे च वृषभशकटा अश्वाश्च
वाहनानि लभ्यन्ते मुरादाबाद् नगरगमनाय ।

यद्यपि गनायीतः काठगोदामनगरं किञ्चिन्न्यूना-
धिकभागेन ७० सप्तत्यर्धकोशदूरे वर्तते, मुरादाबाद्
नगरं च ततोऽधिकदूर इति काठगोदागमार्गेणैव
सर्वेषां स्वदेशगमनमुचितम्, अद्यापि केचिद्रामनगरे
शकटादि वाहनलाभमालोचयन्त स्तेन मार्गेण यान्ति ।

चदरिकाश्रमे श्रीचदरीनारायणस्यालयः ।

यस्तुतस्तु रामनगरे षाकटादिवाहनलभेऽपि ताव
त्पर्यन्तयात्रैव कष्टतमा, मार्गस्यापरिष्कृतत्वात्, मार्ग
मध्ये ऽपेक्षितपदार्थानां दुर्लभत्वात्, समीचीनस्थाना
लाभाय; काठगोदाममार्गस्य, सम्यक्परिष्कृतत्वात्तत्र
तत्रापणादिसद्भावाच्च स एव मार्गस्सुगम इति मन्यामहे।

ये पुनर्मुखादावाद्प्रान्तवर्तिनो लोभाक्रान्ता धन
ध्ययन्यूनताभिलाषिणः परिश्रमसहाश्च तेषां काम
मुचितमेव रामनगरमार्गावलम्बनम्, अन्येषां तु काठ
गोदाममार्गाध्ययनं युक्तमुत्पश्यामो वयम्। अत एव
पेशानां प्रायोऽधिकसङ्ख्या जनाः काठगोदाममार्गमेवा
ध्ययन्ते ।

हलध्वनीतः । २०-६-०५

गनायीतः १६-६-०५ दिने ३॥ घण्टाकाले
निर्गत्याद्य द्वादशघण्टाकालेऽप्रागतोऽस्मि । गनायी
ग्रामञ्च कर्णप्रयागान् ३७ अर्धकोशदूरे वर्तत इति
पूर्वमेव लिखितम् ।

१६-६-०५ दिने गनायीग्रामे स्नानसन्ध्या
भगवद्गराचनादिकं निर्वर्त्य ३॥ घण्टाकाले ततो
निर्गतस्सायं ५॥ घण्टाकाले महाकाळचट्टीसमजम् ।

१८० श्रीवदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

च वस्त्रपात्रप्रभृतयस्सर्वे पदार्थाः क्रय्या दृश्यन्ते ।
राजकीयपत्रप्रस्थापनशाला (Post Office) औ-
पधशाला नगररक्षणसैनिकशाला (Police Station)
च सन्ति । ग्रामस्य वामपार्श्वे किञ्चित्सरस्वच्छष्पादु-
पानीयं कमलपण्डमण्डितं चास्ते । चामरशिलारसं
प्रभृतयः पार्वत पदार्था अत्र स्वल्पमूल्येन लभ्यन्ते ।
ग्राममध्यात्कश्चन मार्गस्सोमेश्वरस्थानं प्रति याति ।
मार्गारम्भ एव किञ्चित्प्रकटनफलकं स्तम्भावसज्जितं
गास्ते । तत्र च ' Someshwar 18 Miles-
Rani Khoth 12½ Miles ' इति लिखितं वर्तते ।

दूरे च चतुर्विंशत्पर्वतनितम्बेषु बहवो ग्रामा इतो
ऽवलोक्यन्ते । बहवश्च देवालयस्तत्र यत्रात्यल्पपरि-
मिता भवलोकायन्ते ।

५०। तमेऽर्धकोशे एककुटीरात्मिका काचन चट्टी निम्नभागे वर्तते । जलसौख्यमत्र नास्ति ।

५१। तमेऽर्धकोशे एकगृहात्मिका काचन चट्टी वर्तते । गृहञ्च दृढ खर्पराच्छन्नम् । सुदूरादानीता काचन सूक्ष्मतमा पङ्क्तिजलधारा पतति ।

५२॥ तमेऽर्धकोशे मार्गपार्श्वे कश्चिज्जलकुण्डो वर्तते । स चोपरि केनचिन्मण्डपेनाच्छन्नोऽस्ति । जलञ्च शीत रूपादु च ।

५३ तमेऽर्धकोशे 'बगवाली पोखर' चट्ट्यास्ते । स्थानावलोकनेन 'बागवाली पोखर चट्टी' एव नाम्ना भाव्यम्, 'बगवाली' ति त्वशुद्धमित्यहामत । 'बागवाली पोखर चट्टी' त्यस्य उद्यानवती पुष्करिणी चट्टीत्यर्थः । यस्तुतोऽत्र किञ्चिदुद्यान द्वे च पुष्करिण्यौ स्त इति नामैव समुचितमस्य स्थानस्य । उपदशा गृहा अत्र सन्ति दृढाः, राजकीयपत्रप्रभ्यापनशालापि (Post Office) काचिदत्र वर्तते । बह्वध्यापना अत्र सन्ति ।

द्वाराहाट् चट्टीप्रभृत्येतावत्पर्यन्त मार्गः कचि निम्न कचिदुच्चश्चास्ते । चीङ्नामका वृक्षा विशेष- सोऽत्रोपलभ्यन्ते । एतन्मध्ये चावासाय समीचीनं

१८२ श्रीषट्ठिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

स्थानं कुत्रापि नास्ति । अत एव वयमप्येतावद्दूर
मेकपदेनागतास्मः ।

१८—६—०५ दिनस्य ब्राह्ममुहूर्ते एव ' बग
बाली प्रोखर चट्टीतः प्रस्थाप्य ९॥ घण्टाकाले शीतळा
चट्टीमभजम् । निरवर्तयञ्च सर्वमहि कर्तव्यम् ।

मध्येमार्गं च ५४। तमेऽर्धक्रोशे 'बांसुरीसेराचट्टी
वर्तते । समीप एव ' गगास ' नदी प्रवहति ।
अस्यास्सेतुः ८५ पाददीर्घोऽवोमयश्च । चट्ट्यां पञ्चपा
स्तुधोफलादिनिर्मिता गृहा आपणाश्च सन्ति । कस्या
श्चिदेव्या अल्पीयानालयश्च । प्रस्रवणं किञ्चिदास्ते ।

सेतुसमीप एव पर्वतारोहणं प्रवर्तते । ५४॥ तमे
द्वेधा विभज्यते मार्गः, एकश्च वामतो गच्छन् अल्मोडा
नगरं प्रतियाति । अल्मोडानगरश्च मार्गविभागस्थानात्
१८॥ अर्धक्रोशदूरे वर्तते । मार्गविभागस्थाने स्तम्भाव
सज्जितं किञ्चित् द्विमुखं प्रकटनफलकमास्ते । तत्रेदं
सर्वमस्ति लिखितम् ।

अस्मदनुयायिषु द्वौ सर्वेभ्यः पूर्वं मेव निर्गता
वपरिचिताग्लाक्षरौ, अनयलोकिप्रकटनौ वा अल्मोडा
मार्गमाश्रित्याचलताम् । वयन्तु तौ पुरतः पुरतो यात
इति मन्यमानास्तूष्णीं निजकार्यव्यापृता अभवाम ।

चदरिकाथमे ग्रहकपालः ।

स्वतो मन्दप्रकृत्योः, प्रतिदिनं पूर्वं प्रस्थितयोरपि पश्चा
 देव सर्वेषां निवेशमागच्छतोर्मध्येमार्गं विश्रम्य वि
 श्रम्य यात्रां कुर्वतोस्तयोश्चिरस्यापि मार्गमध्येऽवर्शनेन
 शङ्किता वयसभूम । जल्मोढामार्गेण गमनं यद्यपि
 तस्य मार्गस्याऽल्मोढामतिक्रम्य पुनरप्येतेन मार्गेण
 सङ्गमादस्माभिस्तद् सङ्गमो नूनं भवेत् । तथापि
 शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शवन्मार्गस्यास्यातिभ्रमिबुक्त
 तथा दिनेद्वयानन्तरमेवास्मन्मार्गप्राप्तिस्तयोस्तन्म
 वेदिति महान्परिभ्रमस्त्यात् । अधिकावशेषायामेव
 यामिन्यामस्माकं प्रस्थितत्वाद्वनमार्गेऽस्मिन्पथिकानां
 दर्शनं नैव सम्भावितमस्मिन् सनये, यन्मुखेन निजो
 भ्रमस्ताभ्यामवगम्येत । अतश्चोदितभूयिष्ठे भगवति
 आत्करे यस्मात्कस्माच्चित्पथिकादवगतमार्गभ्रमो
 मार्गात्तस्मात्प्रतिनिवृत्तौ तौ कथंकथंचिदपराद्ध एव
 दातव्याचष्टीममजतान् । एतावदरं विच्छेदनस्य किं
 फलमिति चेत् ? पथिकैस्सर्वदा जागरुकैः पुनः पुनः
 प्रभूपैस्साशुद्धैश्च भाव्यमत्र मार्ग इति योधनमावश्यक
 मित्यभिप्रायेणैवमलिखाम वयम् ।

१५। तमेऽर्धप्रदेशे मलयनदीचट्टी वर्तते । तत्र
 मलयनद्या गंगासनयाश्च सङ्गमो भवति । उभयोरपि

नद्यो रस्तः सेतू पञ्चपाश्च सन्ति गृहा आपणाश्च ।
इतः पुनरपि पर्ववारोद्गणं प्रवर्तते । ५८। तमेऽर्धक्रोशे
पर्वतारोद्गणसमाप्तिं भवति । सङ्गच्छते च मार्गः शकट
मार्गेण । शकटमार्गश्चायं राणिखेत् सेनानिवेशाद्
ह्मोढानगरं याति । इत आरभ्य कियद्दूरं शकटमार्गेणैव
गन्तव्यं भवति ।

५८॥ तमे र्धक्रोशे मजरली चट्टी वर्तते । चट्ट्या
मत्रैकं गृहमेक आपणो बहवो वृक्षाश्च सन्ति । सम
तला भूमिश्च परितोऽवलोक्यते । प्रस्रवणं च नातिदूरे
किञ्चिदास्ते । चट्टीतः पादक्रोशदूरे काचन धर्मशाला
ऽऽस्ते, । तस्याश्च समीपे उद्यतमे स्थानं सेनानिवेशस्थान
मास्ते । इतो राणिखेत् सेनानिवेशः ८। अर्धक्रोशदूरे,
अह्मोढा नगरश्च १४॥ अर्धक्रोशदूरे तिष्ठतः ।

मजरली चट्टीत आरभ्य मार्गस्याभयोः पार्श्वयोः
पीडप्रभृतीनां वृक्षाणां घनं वनऽमवलोक्यते । चट्टीः
परित्यज्यान्वत्रान्युत्पादने राजकीययनविभागाधिकृतैः
प्रतिपिद्धमास्ते । प्रतिवत्सरं बहुधनस्य काष्ठादि
विक्रपादिना राजकीयानामाये भवति ।

६२ तमेऽर्धकोशे त्रिमुखो भवति मार्गः । एको रागिखेतस्थानम्, अन्योऽल्मोढानगरं याति, अन्यथा रमद्रमनसाधनीभूतः । मार्गविभागस्थाने अर्धकोश सूचक उपलो निखातोस्ति । तत्र च (Almora 18 Miles, Rani Khot 11 Miles) इति लिखितं वर्तते ।

६२॥ तमेऽर्धकोशे द्वारेसुं चट्टी वर्तते । पर्वता रोहणारम्भश्च । ६३॥ तमे ' बाणचट्टी ' कुटीर धनुष्टयात्मिका । नदी चैका प्रवहति समीपे चट्ट्याः । पर्वतारोहणं चारभ्यते । ६४॥ तमे आरोहणसमाप्ति भवति । समभ्येतो मार्गः । ६७ अर्धकोशे पुनः पर्वता रोहणा रम्भो भवति । ६७। तमे तन्त्रीस्तम्भो दृश्यते । ६८। तमे च दीवळाचट्टी वर्तते ।

दीवळाचट्टी तावत् चीट्टृश्रवनमप्यभागे पर्वत शिखरे वर्तते, एकं दृढं गृहम्, द्वे कुट्टौ दीपे एक आपणश्च गन्ति । सुदूरादानीता वाचन जटधारा सूक्ष्मतमा पतति गोमूत्रधारासमाना । महदेवाय जलकष्टमनुभूयते मनैः ।

अस्माभिरत्रानुभूतं लिखामस्संप्रहेण । परश्शतं
जना अस्मदागमनानन्तरं क्रमेणात्रागत्य कुट्यो
न्यविशन् । जलधारा चैका सूक्ष्मतमा । दशसु निमेषे
ष्वेको घटः पूर्यते । सर्वे चापेक्षन्ते जलम् । कश्चि
त्प्राप्तुमिच्छति, अन्यो दन्तान् धावयितुम्, अपरश्च वल्ल
धावनमभिलपति । कथमेकदा सर्वेषामभिलपितानि
पूर्येरन् ? अस्तु, कथं कथंचिद्भोजनादिकं निरवर्त्येत ।
एतावतैव सूक्ष्मा सापि जलधारा व्यनश्यत् । एकघट
मात्रजलमवशिष्यतेऽस्मान्निकटे । तेनैव याकपात्र
शोधनं कार्यम् । अशक्यमिदमिति विचारयत्स्वस्मासु
कश्चिदाह— समीप एव किञ्चिदस्ति मल्लवणम्, तत्र
गम्यतामिति । तिमिरेण चाक्रान्तासु विशासु धनेऽत्र
वने को वा गच्छतु । कथं कथंचिदवष्टब्धैर्या वयं द्वित्रा
गृहीतदर्पणदीपा अगच्छाम । अश्रूयत च जलशब्दो
ऽस्माभिः । सन्तोषेण च पदं न्यधायि हृदये । एता
वतैव किमिदमापतितम् ? सिंहशब्दोऽश्रूयत समीप
एव । एकोऽवदत्— नद्याः परतीरादयं शब्दोऽनु
श्रूयते, तद्गच्छामो विदध्वमिति । एतावतैवान्योपि
सिंहकण्ठरवोऽनुश्रुतः । अयं चैतस्मिन्नेव तीरे इति
निरचीयत । ततः को वाऽप्ये पदं निदधातु ? परवशा
अलङ्घ्यजला एव प्रविनिवृत्ता यथाकथंचित्सन्ध्यामकर

वाम शिष्टेनैव जलेन । बहवो जना जलाभावेना
पथन्त उपावसन् , कः किं करोतु ?

१९-६-०५ दिने कृत्य एव शीतळाचट्टीतः
प्रस्थितोऽहं १० घण्टाकालं रामगड् चट्टीं प्राप्य तत्रैवा
गत्वा मध्याह्नकर्तव्यं निरवर्तयम् ।

शीतळा चट्टीतः ६९॥ तमार्धकोशदीर्घं पर्यता
रोद्धुं कर्तव्यं भवति । ततः कठिनवममवरोद्धुं
प्रवर्तते ।

७१ तमे ७२ तमे चार्धकोशे द्वे चट्टयो स्तः ।
७२॥ तमे ' कोमला ' नद्यास्ते । कोसलाया चरदि
डोलासेतुरयोमयोऽस्ति । कोसलानद्या वामेन तीरेण
कश्चिद्याति मार्गोऽल्मोढानगरं प्रति ।

नदीमुष्णीर्णानां कांकरीपाद् पट्टी दृष्टिपथमुपयाति ।
पट्ट्यामस्यां पद्यपास्तुधोपलनिर्मिता गृहा एक आ
पयस्य सन्नि । समीप एव प्रस्रवणं किञ्चिदास्ते,
कोसला नद्याः पानीयं च मुष्टममेव ।

चट्टयनन्तरमेव चतुर्णां विमष्टो भवति मार्गः ।
तत्रैको येन ययं मागताम् एव । अन्यस्य अल्मोढा
मार्गो १३। अर्धकोशदीर्घः, अपरः १२ अर्धकोशदीर्घः

१८८ श्री बदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः । .

खेरनापर्यन्तगामी शकटमार्गः , इतरश्च ६। अर्ध
कोशनीर्धः पद्यारूपः खेरनागामी च । चतुर्थीयं मार्ग
एवास्माभिराश्रितः ।

‘ वांसुरी चेरा ’ चट्टीसमीपाद्विभक्तेन मार्गेण
वा, मजरलीचट्टीसमीपाद्विभक्तेन मार्गेण वा ये
ऽल्मोडानगरं गच्छन्ति तैरल्मोडातः प्रविनिवृत्तैरस्यैव
काठगोदाममार्गोऽवलम्बनीयो भवति । मार्गविभाग
स्थल एव स्तम्भायसजिते कुत्र चित्रकटनफुलके
“ Almora 13½ Miles ” इत्यस्ति लिखितम् ।

७५ तमेऽर्धकोशे ‘ पद्दिया ’ चट्टो वर्तते । द्वि
त्राश्च गृहास्तृणाच्छन्ना एकश्चापणम्मन्ति ।

७७॥ तमेऽर्धकोशे यमद्वियाचट्टो द्वित्रिपुटी-
रात्मिका एकप्रसवणयुता नदीतीरे दृश्यते ।

८० तमेऽर्धकोशे खेरना (Khairna) पट्टमास्ते ।
अत्र चोपविंशाम्मुधोपलाविनिर्मिता दृढा गृहा आ
पणाश्च मह्यरसन्ति । राजकीयपत्रप्रस्थापनशास्त्रा
(Post Office) मगररक्षणसैनिकशाला (Police
Station) च स्तः ।

एविकाधमे थोलक्ष्मीभाण्डागारम् ।

चट्टीसमीप एव कोसलानाद्या उपरि महान् कश्चन
 सेतुरयोमयोऽस्ति । अत्र कोसलानद्या सहान्यस्याः
 कस्याश्चन नद्यास्सङ्गमो भवति । राणीखेतगाभिर्न
 स्सेतुना नदीमुत्तीर्य यान्ति । द्वाराहाट् समीपे यो
 राणीखेतं प्रति मार्गो गतस्सोत्र सन्दृश्यते । इतः
 कश्चन शकटमार्गः काङ्करी घाट् चट्टी मार्गेणात्मोडां
 याति । काठगोदामात्प्रस्थिताश्शकटा “ नैनीताल ”
 “ खेरना ” “ राणीखेत ” मार्गेण अस्मोडानगरं
 यान्ति ।

खेरनातो राणीखेत् सेनानिवेशः २७ अर्धकोश
 दूरेऽस्माकं पृष्ठभागे वर्तते । इतः काठगोदामं प्रति द्वौ
 मार्गौ गच्छतः । तत्रैकश्शकटमार्गः ३७ अर्धकोश
 दीर्घः । अन्यश्च निम्नोन्नतः पथारूपः २४ अर्धकोश
 दीर्घ एव । अयमपि कियद्दूरपर्यन्तं शकटमार्गरूप
 एव । परस्तात्तु पथारूपः ।

वर्यं तु २४ अर्धकोशदीर्घमार्गमेवाश्रित्याचलाम् ।
 मार्गारम्भ एवार्धकोशसूचकशिलाफलको भूमौ नि
 ख्यतोऽस्ति । तत्र च “ Kathgodam 34 ”
 इत्यस्ति लिखितम् ।

८१ तमेऽर्धकोशे गरमूपानी चट्टी वर्तते द्वित्रगृहात्मिका । खेरनायां कोसलया सङ्गताया वननद्या दक्षिणेन तीरेणायं मार्गो यातीति चट्टयपीथं नदीतीर एवास्ते ।

८२॥ तमेऽर्धकोशे राजगढ् चट्टी वर्तते । एकमेव गृहमंशेनापणरूपं वर्ततेऽत्र । रामगङ्गानाम्नी काचिमदी पूर्वोक्त्या वननद्या सङ्गच्छतेऽत्र । नद्या उपरि १२० पाददीर्घोऽयोमयस्सेतुरस्ति ।

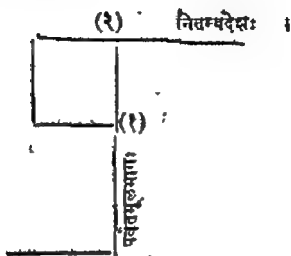
स्थानस्यात्रातिसंकुचितत्वेऽपि शीतळाचट्टीतः १४ अर्धकोशदूरमागता वयं परिभ्रान्ता अगत्यात्र कश्चन कालमतिष्ठाम भगवदारधनाय ।

राजगढचट्टीतः ३ घण्टाकाले प्रस्थाय सायं ६ घण्टाकाले तलार्किकी चट्टीममजाम ।

८३॥ तमेऽर्धकोशे राजकीयं (P. W. D. Inspection Bungalow) अपवरकमस्ति । अत्रैव कश्चिदापणश्चास्ते । इतः कश्चनमार्गो नयिनीतालं प्रत्यष्टार्धशोशदीर्घो वाति । अपरञ्च रामगढ् नगरं प्रति तापदीर्घ एव प्रवर्तते । अस्मद्गमनाधारध्यायं मार्गैस्तृतीयः ।

खेरनात एतावत्पर्यन्तं शकटमार्गेणैवागता वयम् । इतः प्रभृति मार्गः पर्वतनितम्बे यास्यति । अतश्च पर्वतस्य मूलमार्गेनागच्छन्नयं मार्गो नितम्बप्रदेशं प्राप्तये वक्राकारेण परिभ्रमति । तेन चाधोदिरिता

कारस्सम्बन्धोऽस्ति—

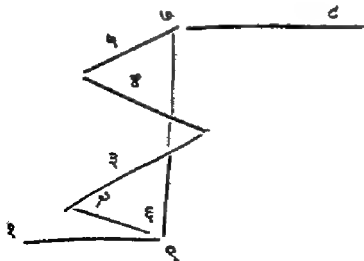

शकटमार्गस्य सुगमत्वेऽपि मार्गस्य वैष्णोहायवाभि
छापिणां निवम्बदेसमाप्तये ऋजुः पथारूपः कश्चन मार्गो
निर्मितोऽस्ति । स चायमुपरिचने रेखाचित्रे प्रथमाद्व
चिह्नितव्यमानात् द्वितीयाद्वचिह्नितस्थाने यावद्वर्तमानो
ऽवलोकयितुं शक्यते । एवं ऋजुमार्गबलम्वनेनार्थक्रोश
स्यैकस्य न्यूनता भवति ।

८५॥॥ समेधेकोशे तलार्कैची चट्टी वर्तते । अत्र च
द्विशालाच्छाया मृदा द्वावापणौ च सन्ति । नदी
तीरम्योयं प्रदेश इति रमणीयतरः । तलार्कैचीचट्टीत्यस्य । य
रेन्यैर्कोपीचट्टीत्यर्थः । तेनोपर्यपि काचन कैचीचट्टी वर्तते
इति व्याख्यातम् । शकटमार्गपार्श्वेऽयं चट्टी ।

तलकैश्चीचट्ट्यां रात्रिं यापयित्वा २०-६-०५ दिने कल्य एव ततोऽपि प्रस्थाय १॥ घण्टाकोले काठ गोदामममजाम ।

मध्येमार्गञ्च ८७ तमेऽर्धकोशे कैचीचट्टी वर्तते । एतावत्पर्यन्तं पर्वतनिवन्धप्रवेश एव वर्तमानो मार्ग इतः प्रभृति पर्वतशिखरावालम्ब्यो भवति । तेन च मार्ग खेधा वक्त्रीभूत उपर्युपरि समारोहति । शकटगमन सौकर्याय क्रमोच्चीकर्तुमपमुपायोऽवलम्बितोऽस्ति । मार्गदैर्घ्यद्वाप्तकामानां सौकर्याय ऋजुः कञ्चन मार्गो ऋजुरूपो निर्मितोऽस्ति । प्रायः पथिकास्सर्व एवैनं मार्गमाश्रयन्ते । ऋजुमार्गेणोपर्यारोहतां मध्ये स्थान-द्वये वक्त्रीभूतशकटमार्ग उपलभ्यते । तथा चेदं तत्रत्य मार्गस्य रेखाचित्रम्—

विवरणम्

१. पर्यतनितम्यस्थो मार्गः ,

२. ३. ४. ५. स एव यकता गतः, क्रमेणोच्चता-
माश्रयन् ।

६ ७. ऋजुमार्गः ,

८. पर्यतशिखरस्थो मार्गः ,

९. कैची चट्टी,

ऋजुमार्गेणोपर्यारोहतां शकटमार्गपेक्षया ॥ अर्ध-
शोशदूरस्य लाभो भवति ।

८९॥ तमेऽर्धक्रोशे निगलाद् चट्टी द्वित्रकुटीरान्मि-
काऽऽस्ते । परितश्च समतला भूमिः ।

९२॥ तमेऽर्धक्रोशे भिमौलीचट्टी दृश्यते । चट्ट्या-
मत्र पावन धर्मशाला कश्चिदापणः कुटीरद्वयं च सन्ति ।
मार्गश्चात्र पञ्चमुखो भवति । तत्रैको येन वयमागता-
स्म एव । अन्यश्च वामेनात्मोहां प्रतियाति । २५ अर्ध-
शोशदीर्घायायम् । अपरो नैनीतालमार्गेण काठगो-
दामं याति । २२ अर्धशोशदीर्घोऽयं शकटमार्गः ।
इतरो नैनीतालं प्रतियाति निम्नोन्नत आरोहणाऽपरोहण-
बहुत्वात्सप्तार्धशोशदीर्घः । पञ्चमशोशदीर्घावरोहण-
युक्तः षष्ठांशोशदीर्घो भीमतालमार्गेण काठगोदामं
प्रति गच्छति । अयं मेवास्नाभिराधितः ।

१९४ था बदारिकाभ्रम यात्रावृत्तान्तः ।

९२॥ तमेऽर्धकोशे राजकीयं टर्पण्टैन् तैलनिर्माण
गृहमास्ते । (Government Turpentine Fa-
ctory, Bhawali) । तत्रैव राजकीयवनविभागार्थि
कृतस्य गृहं किञ्चिद्वर्तते । (Forest Depart-
ment, Ninglat Range Office)

९३॥ तमे परसौली चट्टी वर्तते । गृहद्वयमत्रास्ते ।
९६॥ तमे पञ्चपा दृढा गृहा दृश्यन्ते । रक्षणसैनि-
कानां त्रिषासस्थानं च समीप एव सिध्यति ।

९६॥ तमे भीमतालनामा महान् तटाको वर्तते ।
तटाकोऽयमेकाधेकोशदीर्घः, ॥ अर्धकोशाविस्तारश्च ।
८७ पादगाथः । तटाकस्य परितस्तीरेषु मार्गो
गच्छति । तटाकस्य पूर्वतीरे उपविशानि दृढाप्यपव-
रकानि कश्चिद्देवालयो राजकीयौषधशाला च सन्ति ।
पश्चिमोत्तरभागे दक्षिणपश्चिमभागे चाषणादिकमास्ति ।
तटाके जलं निरोद्धुं बाहिर्निष्कासयितुं च सकुवाट्टकं
द्वारमस्ति निर्मितम् । पार्श्वता निर्धारा बहवोऽस्मिन्तटाके
लीना भवन्ति । घर्मे बहव आंग्वा अत्रागत्य निवसन्ति ।
अत्रत्येष्वपवरकेष्वङ्गलानामेवाधिकसंख्याति ।

इतः प्रभृत्यवरोहणं प्रवर्तते । इदमेव चान्विम-
मवरोहणम् । कठिनतरं चेदम् । मार्गपार्श्वेषु मन्दाराशा-
धृक्षा दृश्यन्ते ।

१००॥ तमेऽर्धकोशे नवचण्डीचट्टी वर्तते । अत्र
काचन धर्मदात्रा पक्षपा आपणाश्च सन्ति । १०१॥
तमेऽर्धकोशे राणीबागू चट्टी वर्तते । अयोमयेन होला
संतुना कांपन नदीमुत्तीर्य राणीबागूचट्टौ प्राप्नुवन्ति ।

पट्टीयं समभूमौ वर्तते । इतः परं पर्वतस्य
नामापि न श्रूयते । पर्वतपाददेशे प्रतिष्ठितेयं चट्टी ।
पक्ष आरामा अत्र दृश्यन्ते । नदीत्रयस्याऽत्र सङ्गमो
भवति । भिमौलीचट्ट्यां परित्यक्तः छकटमार्गोऽत्र पुन
रप्यल्लोपयते । उपरिंशा रमणीया ददा गूढा पक्ष
आपणा राजकीयमेनानिवेशस्थानं यात्र सन्ति ।

राणीबागूचट्टीतः प्रसिद्धानां काठगोदाम एव
दृष्टिपथमुपयाति । राणीबागू चट्टीतः २। अर्धकोश
दूरे वर्ततेऽयमिति १०४ तमेऽर्धकोशे वर्ततेयमिति
पर्यवस्यति ।

काठगोदामनगरमत्यस्यपरिमाणमेव । राणीबागू
चट्टीतस्समागच्छतां प्रथमतो राजकीयव्रजमस्यान
तां दृष्टिपथमुपयाति । ततश्च विष्णुविरक्ता गूढा ।
मगरेऽत्र शास्त्रिका एव विशेषतो वसन्ति । अन्ये च
भृगुहज्रीविनः वेदिभू ।

पूर्वमत्र राजकीयकाष्ठसंग्रहालयोऽवर्तत । अद्यापि च वर्तत इव । हिमालयात्समानीतानि सर्वाणि काष्ठान्यत्रैवैकत्र सम्मेळ्य स्थाप्यन्ते । अत एव चास्य नगरस्य ' काठगोदाम ' इति नाम अवर्तते । नाम्नोऽस्य संस्कृतभाषायां ' काष्ठसंग्रहालय ' इत्यनुवादः कर्तुं शक्यते ।

पत्रप्रस्थापनशाला (Post Office) समीप एव बाष्पशकटावस्थितिस्थान (Railway Station) अप्यस्ति । इदञ्च कस्यचिच्छास्त्रावाष्पशकटमार्गस्यावस्थानस्थानम् । बाष्पशकटाश्चात्यल्पपरिमाणा अपि शकटानुबन्धो वाष्पयन्त्र (Engine) द्वयेनाकृष्यते । पर्वतपादमूलदेशत्वेन भूभागस्य निम्नोन्नततया नालमेकं वाष्पयन्त्रमिति द्वयं संयोज्यते शकटानुबन्धेना इत्थं शकटानुबन्धगतागतस्य परिश्रमसाध्यतामाहो नैव जनानां गतागतव्ययोऽप्यधिको न्ययस्यत । काठगोदामादुद्दानीनगरं क्रोशद्वयमात्रदूरवर्त्यपि प्रापणभूतिरष्टौ कष्टा गृह्यन्ते ।

काठगोदामनगरे दुर्लभं शुद्धं जलम् । सुदूरे
प्रवहन्त्या नद्या एव पवित्रं जलमानेयं भवति ।
यन्वधारानलन्तु सुलभमेव । स्थानञ्च विविक्त
मत्र न लभ्यते । आपणक्रीताघमोजिनो विनान्येषां
मन्नाहाराद्युपयोगोऽशक्यकरण एव । अत एव यात्र
विशेषतो जना न विद्मन्वन्ते । वयमपि चानेनैव
कारणेन तत्राविश्रम्यैव हल्द्वानीमगच्छाम ।

काठगोदामनगराद्वल्द्वानीनगरं यावत्समीचीनो
विस्तृतश्शकटमार्गोऽस्ति निर्मितः । रात्रिगङ्गानद्याः
पानीयं । कुल्यामुपेनानीतं मध्येमार्गमवान्तरालं
कुल्यासु प्रवहत्पथिकानां धर्मपीडितानां तर्पयति
यक्ष्मपि ।

काठगोदामान् १०॥ पण्टाकाले प्रस्थिता वर्य ११॥
पण्टाकाले हल्द्वानीनगरमभजाम । हल्द्वानीनगरं
चन्द्र काठगोदामस्य दक्षिणदिशायां ४ अर्धकोशदूरे
यतेते । बदरिकाश्रमात्मनिवर्तमानास्त्वय एव
जनाः काठगोदामेऽविच्छिन्नमानास्तत्र यावत्शकटं
नायेदन्तथात्र घोटकशकटमार्गेणायान्तीति सर्वदा
ऽत्रजनसम्भर्दोऽधिक एव ।

नगरेऽत्र सन्ति बहवो धनिनां दृढा गृहाः खण्ड
द्वयारमकाः । एका धर्मशाला देवालयश्चैकोऽत्र स्तः ।
अन्यदेशीयास्सर्व एव जना धर्मशालायामेकधा
भारचयन्ति । धर्मशालाया एको भागो जीर्णशीर्ष
इति समीचीने स्वल्पे स्थान एवाहमहमिकपावतरन्ति
सर्व इति महत्कष्टमनुभवन्ति ।

नगरमध्ये च महती कुल्या स्वच्छस्वादुपानीया
रामगङ्गायाः प्रवहति । तेन जलसौख्यमहदेव जनानाम् ।
सर्वे च पदार्था भद्रापणेषु लभ्यन्ते ।

हरिद्वारक्षेत्राद्वदरिकाश्रमं गत्वा सतो हरद्वानी,
प्रतिनिवर्तमानानां मध्येभार्गमधोलिखितानि प्रधाना
नि स्थानानि दृष्टिपदमुपयान्ति

गमनसमये—

१६२	ज्योतिर्मठः,
१६३॥	विष्णुप्रयागः,
१८१	वदरिकाश्रमः,

प्रतिनिवृत्तिसमये—

वदरिकाश्रमात्
अर्धकोशाः ।

स्नाननामानि ।

१७॥	विष्णुप्रयागः,
१९	ज्योतिर्मठः,
५६	नन्दप्रयागः,
६३	कर्णप्रयागः,
७४॥	आविषदरी चट्टी,
९२	मेहल्चौरी
१००	गनायी,
११०॥	हारादाट्,
१४३	खेरना,
१५९॥	भीमताल,
१६४॥	राणीयाग,
१६७	काठगोदामः,

हरिद्वारान् वदरिकाश्रमं केषल गत्वा प्रतिनिवृत्तं
स्नानानां मार्गः ३४८ अर्धकोशात्मको सपत्तिः ।

काठगोदामनगरपुत्तान्तवर्णनप्रकरणे किञ्चिल्लेखनीयं विस्मृतम् । तदिदानीं बिलिख्यानन्तरमग्रे चालयामि लेखिनीम् ।

काठगोदामनगरच्छकटमार्गः कश्चन याति राणीखेत्-सेनानिवेशपर्यन्तम् । तत्र च तुरगशकटा धावन्ति । प्रतिदिनं कन्दसे काले राणीखेत् सेनानिवेशं प्राप्नोति शकटः ।

तत्र काठगोदामात् नयिनीतालपर्यन्तं ' रोडिल् एण्डकुमायून् बाप्पशकटपथजनताप्रबन्धेन धावन्ति शकटाः, नयिनीतालनगराद्राणीखेतपर्यन्तं स्मिन्-रोड्बिल् नाम्ना जगतायाः (Messrs Smith Rodwell and Co) प्रबन्धेन धावन्ति ।

अक्टोबरमासस्य प्रथमदियसादारभ्य जून्मासस्य पञ्चदशदिवसं यावद्यौ शकटाश्चयप्राप्तिममयौ ततोऽन्यायेषु तौ जून्मासस्य पौडशदिवसादारभ्य सेप्टेम्बर

सत्रेयं व्यवस्था—

स्थाननामानि ।	अक्टोबरमास १ दिवसाब्जन्मास १५ दिवसं यावत्			
	प्रस्थानसमयः		प्राप्तिसमयः	
	प्रथमशकटः	द्वितीयः	प्रथमशकटः	द्वितीयः
काठगोदामः	७-०	११-१०
नयनीताळः	९-४५	१३-५५	९-३०	१३-३०
खेरना	१५-५	१९-१५	१५-०	१९-१०
राणीखेत्	१७-०	२१-१०
राणीखेत्	६-५	९-०
खेरना	८-५	११-०	८-०	१०-५५
नयनीताळः	१२-५०	१५-४५	१३-५	१६-०
काठगोदामः	१५-५	१८-०

स्थाननामानि ।	जुनमास १६ दिवसात् सेप्टम्बरमास १० दिवसं यावत्			
	प्रस्थानसमयः ।		प्राप्तिसमयः	
	प्रथमशकटः ।	द्वितीयः ।	प्रथमशकटः ।	द्वितीयः ।
काठगोदामः	७-०	११-१०
नयिनीतालः	९-४५	१३-५५	९-३०	१३-४०
खेरना	१६-५	२०-१५	१६-०	२०-१०
राणीखेत	१८-०	२२-१०
राणीखेत	५-५	८-०
खेरना	७-५	१०-०	७-०	९-५५
नयिनीतालः	१२-५०	१५-४५	१३-५	१६-०
काठगोदामः	१५-५	१८-०

एतावता च वदरिकाश्रमगमनागमनवृत्तान्तानलिरम्।
समयेऽत्र वदरिकाश्रमयात्रारम्भस्थानभूतं हरिद्वारं प्रति
चेन्नपुरवासिभिः बोम्बाय्नगरवासिभिः कल्कत्तनगर
वासिभिश्च येन येन मार्गेण गन्तव्यं तान् मार्गान् प्रापण
भृत्यादिकञ्च विलिख्य समापयामि वदरिकाश्रमयात्रा
वृत्तान्तम् ।

मद्रपुरा (Madras) द्वरिद्वारपर्यन्तमार्गं नाना
विधास्सन्ति, तेष्वयं सुगमस्समीचीनश्च—

१. मद्रपुरम् (Madras)
२. आर्कोणम् (Arkonam)
३. रायचूर (Raichur)
४. बोम्बाय् (Bombay)
५. कळ्याण् (Kalyan)
६. मुम्माइ (Mummad)
७. खण्डवा (Khandwa)
८. इटार्सी (Itarsi)
९. भोपाल् (Bhopal)
१०. बिन्ना (Bina)
११. झाँसी (Jhansi)
१२. ग्वालियर (Gwalior)
१३. आगरा (Agra Fort)

१४. टुण्डला (Tundla)
 १५. अलीगढ़ (Aligarh)
 १६. चन्दौसी (Chandausi)
 १७. मुरादाबाद (Muradabad)
 १८. लक्सर (Laksar)
 १९. हरिद्वारम् (Hardwar)

मार्गोऽयं १९८४ अर्घ्यजोशदीर्घः ।

चेन्नपुराद्वीम्बायन्तगरं यावत्	७९४
व्रीम्बायन्तगरात् हरिद्वारं यावत्	११९०
आहत्य	<u>१९८४</u>

चेन्नपुराद्वरिद्वारं यावत्प्रापणभृतिः

प्रथमव्यूहस्य कृत्याणि	१२४-२-६
द्वितीयव्यूहस्य	६२-६-०
तृतीयव्यूहस्य	२९-६-६

चेन्नपुरे वाप्पशकटमारुढेन 'रायचूर' 'व्रीम्बाय्'
 'अलीगढ़' 'मोरादाबाद्' इत्येतेषु स्थानेषु शकटानु
 बन्धान्तरारोहणं कार्यं भवति ।

अपरोऽपि कश्चन मार्गोऽयं लिखितवर्तितः श्रेयः—

१. मद्रपुरम् (Madras)
२. आर्कोणम् (Arkonam)

३. रायचूर (Raichur)
४. बोम्बे (Bombay)
५. अहमदाबाद् (Ahmedabad)
६. अजमेर (Ajmere)
७. फुलेरा (Phulera)
८. बान्दीकुयी (Bandikui)
९. रेवाड़ी (Rewari)
१०. देहली (Delhi)
११. पहरनपुर (Saharanpur)
१२. लक्सर (Laksar)
१३. हरिद्वारम् (Haridwar)

मार्गोऽयं १८४५ अर्धकोशात्मकः ।

मन्नपुराद्वोम्बेनायनगरं यावत्	७९४
वोम्बेनायनगरादेहलीं यावत्	८९०
देहलीतः पहरनपुरं यावत्	११२
पहरनपुरात् लक्सरं यावत्	२३
लक्सरस्थानात् हरिद्वारं यावत्	१६

आहत्य— १८४५

प्रापणभूतिश्च प्रथमश्रेण्याः—	११५— ७—०
द्वितीयश्रेण्याः—	५७— १२—६
तृतीयश्रेण्याः—	२४— २—३

पृथोऽन्तर्मागोऽपेक्षयाऽस्य मार्गस्य ह्रस्ववैऽपि, धारण
 श्रमेऽन्येऽपि च समकस्याभिचनस्य समनागमनयो
 पेभिरुत्तरान्युयोक्तो मार्गो बद्धभिषयनस्यमे ।

शृतीयोऽपि कश्चन मार्गोऽस्ति । तस्मिन् च बोम्पाय
 नगरं मार्गमध्ये नादाति । स बाधातिस्त्रिरीत्याक्षेपः-

१. मद्रपुरम् (Madras)
२. भार्कोनम् (Arkonam)
३. रायपूर (Raichur)
४. चोण्ड (Chond)
५. मुण्माड् [Munnad]
६. क्लन्दवा [Khandwa]
७. इटार्मी (Itarsi)
८. भोल् [Bhopal]
९. बिना (Bina)
१०. झौर्मी (Jhansi)
११. ग्वालियर (Gwalior)
१२. आगरा (Agra Fort)
१३. टुण्डला (Tundla)
१४. अलीगढ़ (Aligarh)
१५. गाजियाबाद् (Ghaziabad)
१६. मीरूद् (Meerut)

२०८ श्रीवदरिकाश्रम यात्रापूतान्तः ।

१७. षहरन्पुर (Shahrannpur)

१८. लक्सर (Laksar)

१९. हरिद्वारम् (Hardwar)

अयञ्च मार्गः १७२९ अर्धकोशत्म्कः ।

मद्रपुराद्रायचूरं यावत्	३५१
रायचूरस्थानात् ढोण्डस्थानं यावत्	२७६
ढोण्डस्थानान्मन्माडं यावत्	१४६
मन्माडस्थानात् इटार्सी यावत्	३०२
इटार्सीतः दुण्डलां यावत्	३९१
दुण्डलातः गाजियाबादं यावत्	११५
गाजियाबादात् षहरन्पुरं यावत्	९९
षहरन्पुरात् लक्सरं यावत्	३३
लक्सराद्दरिद्वारं यावत्	१६

आहत्य—

१७२९

प्राप्तगभूतिश्च

मद्रपुराद्दरिद्वारपर्यन्तम्,

प्रथमयूहस्य —

१०९— ०—०

द्वितीययूहस्य

५४— ८—६

तृतीययूहस्य

२३— १०—९

विवरणम् ।	प्रापणभूतिः ।	द्वितीयस्य	तृतीयस्य
स्थानम्	स्थानम्	प्रथमन्यूनस्य	
मन्त्रपुरम्	रायनूर	२२-०-०	४-०-०
रायनूर	दोण्ड्	१७-०-०	४-०-०
दोण्ड्	मण्माड्	९-२-०	३-८-०
मण्माड्	इटासी	१९-२-०	४-११-०
इटासी	दुण्डला	२४-१५-४	६-९-६
दुण्डला	गोजियावाड्	७-३-०	०-१३-९
गोजियावाड्	पहरनपुरम्	६-१-०	१-५-६
पहरनपुरम्	लमर	२-१-०	०-४-०
लमर	शुद्धारम्	६-०-०	०-४-०
आहत्य—१०९-०-०		५४-८-६	२३-१०-९

२१० श्रीवदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः ।

मद्रपुराद्वरिद्वारस्य प्रदर्शितेन मार्गेण बौम्बाय
मगरोद्वरिद्वारस्य मार्गः प्रदर्शितप्राय इति न पुनर्ये
लिख्यते । कल्कत्तानगरात् तत्र लिखामः
सचैवम्—

१. कल्कत्ता (Calcutta)
२. खाना (Khana)
३. असन्सोल (Asansol)
४. लक्खीसराया (Luckeesarai)
५. बांकीपुर (Bankipur)
६. मोगल्सराया (Mogalsarai)
७. काशी (Benares)
८. लक्ष्मणपुरम् (Lucknow)
९. बरेली (Barilly)
१०. मुरादाबाद् (Moradabad)
११. लक्सर (Lhaksar)
१२. हरिद्वारम् (Hardwar)

अथ ९७१ अर्घकोशात्मकः ।

कल्कत्तानगरात् मोगल्सरायां यावत्	४६९
मोगल्सरायातः लक्सरं यावत्	४८६
लक्सरात् हरिद्वारं यावत्	१६
आहत्य—	<hr/> ९७१

प्रापणभृतिश्च प्रथमस्याः

७०- २-०

द्वितीयस्याः

३५- १-६

तृतीयस्याः

१०-११-९

श्रेण्याः-

विवरणम् ।

स्थानानि	प्रथमस्याः	द्वितीयस्याः	तृतीयस्याः
कल्कत्तानगरात् मोगहसराध्याः	३८ ११०	१९ ५६	५ १००
मोगहसराधीतः लक्ष्मसरस्य	३० ६०	१५ ३०	४ १३६
लक्ष्मसरात् हरिद्वारस्य	१ १०	० ९०	० ४३

आहत्य— ७० २ ०, ३५ १ ६, १० ११ ९

न

नाम-

रु अ

ब्रह्मविद्याविजय , सद्धिद्याविजयः, अ-

द्वैतविद्याविजयः, परिकरविजय*] (यन्त्रस्थः)

१६. यतिलिङ्गसमर्थनम् ० ४

१७. प्रपन्नपारिजात. ० ४

१८. न्यायभास्कर (जगन्मिथ्यात्वखण्डनम्) १ ८

१९. भेदवाद तत्कतुन्यायविचारश्च, ० ४

२०. दृश्यत्वानुमाननिरासवाद. मोक्षकारण-

तावादश्च ० ४

२१. कार्याधिकरणवाद भा १ ० १०

२२. कार्याधिकरणवाद भा २, १ ०

२३. कार्याधिकरणतत्त्वम् ० १४

२४. श्रीरामानुजसिद्धान्तसार. १ ०

२५. श्रुतितात्पर्यनिर्णय (यन्त्रस्थ)

मीमांसा ग्रन्थाः ।

२६. भाट्टरहस्यम् १ ८

२७. मीमांसापादुका ० ७

२८. मीमांसाकौस्तुभ भा १ १ ४

२९. मीमांसाकौस्तुभ भा ४ १ ६

३०. मीमांसाकौस्तुभ भा ५ १ ६

३१. सेश्वरमीमांसा १ १४

न्याय ग्रन्था ।

३२. प्रामाण्यवाद ३ ४

क्र.	नाम	पृ.	आ.
३३.	अवन्तोद्वाननिर्दिष्टः	०	१५
३४.	वागनाशापः	०	१५
३५.	मृगशापः	१	४
३६.	उद्विवाहः गदापरम्प	२	०
३७.	गादापः चतुर्दशशृङ्गा	१	१४
३८.	गादापः पञ्चशृङ्गा	०	८
३९.	मिथुननक्षत्रम्	१	४
४०.	पञ्चम-गादापः	१	८
४१.	मृगशिरः	२	८
४२.	मृगशिरः	०	०
४३.	गागान्यनिर्दिष्टः	०	१२
४४.	पदवाक्यरसाकरः	२	८
४५.	वाक्यरसाकरः	०	०
४६.	नक्षत्रचिन्तामणी अवयवमन्यः	१	०
४७.	मत्पतिपक्षमन्यः	०	१४
४८.	शतकोटिः	०	६
४९.	शतकोटिखण्डनम् श्रीकृष्णनाताचार्यवि.	०	६
५०.	शतकोटिखण्डनम् श्रीगुरुनताचार्यवि.	०	१२
५१.	शतकोटिखण्डनम् विजयगणेशाचार्यवि.	१	०
५२.	पाद्यरात्रि मन्थाः ।	२	८

श्रीवदरिकाश्रम यात्रावृत्तान्तः

समाप्तः ।

कांच्या—श्रीमृदर्शनमुद्रायन्त्रालये क्रय्याणि पुस्तकानि.

वैदिक ग्रन्थाः ।

न.	नाम	रु	आ
१.	श्रीसूक्तमाध्यम्	०	९
२.	पुरुषसूक्तमाध्यम्	१	०
३.	तैत्तिरीयापनिषद्भाष्यम्	३	०
४.	मन्त्रावन्तनभाष्यम्	०	८

वेदान्त ग्रन्थाः ।

५.	शतदूषणी भा-१	४	६
६.	शतदूषणी भा-२	३	१२
७.	शतदूषणी भा-३	३	११
८.	शतदूषणी भा-४	२	१२
९.	भगवद्गीता प्रतिपदार्थविवरणमहिता	१	१
१०.	भगवद्गीता-वरवरमुनिव्याख्यासहिता	२	४
११.	श्रीनार्यसमूह रक्षयामहिता	४	६
१२.	तत्त्वनिर्णय (शैवैरणववाद)	०	४
१३.	सिद्धान्तचिन्तामणि		

ந	நாம	ரூ	ஆ
௫௩.	ईश्वरसहिता	௭	௮
௫௪.	परमेश्वरसहिता सव्याख्या	௧௦	௦

सम्प्रदाय ग्रन्था ।

௫௫.	तत्त्वत्रयम्	௦	௪
௫௬.	मुमुक्षुष्पटिरहस्यम्	௦	௪
௫௭.	श्रीवचनमूषणम्	௧	௮
௫௮.	श्रीवादिभीकरवैभवम् [सचित्र]	௦	௬
௫௯.	श्रीवादिभीकरवैभवम् [चित्ररहितम्]	௦	௪
௬௦.	சுவாமிபுராணம் - ௧௫ அடிகள் அண்ணாலைபவம	0	8
௬௧.	பொருத்தொருவன்	௦	௩
62	அருளிச்செய்தலாறுபவம	0	௪
௬3.	மூர்த்திநாதர்	௦	௩
௬௪.	சுருதிபுர சரிதாநம்	௦	௧௩
65	பாஹமஸிதயா	1	8
66	விதிஷ்டாதலவத விததாதத ஸாரம	0	2
67	ததவமஸி	அச்சில	
68	ஏகமேவாதவிதீயமபாஹம்	௦	1
69	வேதம்	0	2
70	மோகதம்	0	2

आख्यायिका ।

௭1.	संसारचक्रम् भा 1	1	௦
௭2.	संसारचक्रम् भा 2	௦	3 2

नं

नाम

रु भा

इतर ग्रन्थाः ।

८४. बारुमीकिमावदीपः	१ ०
८५. विष्णुसदसनमस्तोत्रं	० २
८६. लक्ष्मीसदसनामस्तोत्रम्	० २
८७. सुभाषितकौस्तुभः	० ४
८८. सप्तभङ्गीतरङ्गिणी [जैनग्रन्थः]	० १०
८९. सर्वदर्शनशिरोमणिः	० ३
९०. भस्मधारणविचारः	० २
९१. परतत्त्वनिर्णय	० २
92. பாடுக, தூதர்பாடல்கள்	0 4
93 <i>Journal of P. B. Mutt</i>	<i>Free</i>
94 <i>History</i> " " " "	" "
95. பதினாறு தலையாடல்கள்	0 4
९६. दुर्वादविघ्ननम्	० ८
97. வகாடகி வாழ்நாடகம்	0 12
98. வகாடகி வாழ்நாடகம்	0 4
९९. चडवानलः	० ८
१०० अन्तर्व्याप्तिबहिर्व्याप्तिविचारः	० २
१०१. ऐकशास्त्रचमीमांसा	० ८
102. மெய்யறிவு	0 2
१०३. सुदर्शनमीमांसा	० १०
104. சிவபெருமானின் திருவருள்	2 18

नं	नाम	रु	आ
१०५	श्रीवैष्णवमतदूषणोद्धार	१	०
१०६.	ಸರಮುಪ್ಪದಿ೯ ಸಿ೯ಠ್ಠಾ ಪ್ಪ ಥ೯ಯ೯ರ೯ಠ್ಠಾ ಕ೯ಠ್ಠಾ ೯	೧	೦
१०७.	भोजनकुतूहलम्	[यन्त्रस्थः]	
१०८.	श्रीभाष्यविमर्शनपरीक्षा	०	६

हिन्दी भाषा की पुस्तकें ।

१०९.	यतिराजवैभव	०	६
११०.	उपनयनगायत्रीमीमांसापरीक्षा	०	६
१११.	चक्रधारणप्रमाणसमूह	०	४
११२.	श्रीरामानुजसम्प्रदाय की प्राचीनता	०	१
११३.	विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तसारसमूह	०	१
११४.	चक्रधारण क्यों करना चाहिये	०	१
११५.	सन्ध्यावन्दनविधि	०	२
११६.	व्रतोत्सवनिर्णय	०	२
११७.	तत्त्वोद्घोषन	०	४
११८.	मिथ्या आक्षेपों का निरास	०	०
११९.	तिरुप्पल्लाण्डु	०	४
१२०.	ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणविधि	०	१
१२१.	श्रीपराशरविशिष्टपरमधर्मशास्त्र	०	१२
१२२.	वदान्तरहस्य	०	४
१२३.	श्रीशाण्डिल्यविशिष्टपरमधर्मशास्त्र	०	१२
१२४.	तत्समुद्राधारण पर निर्णयसिन्धुकारका		
	फैसला	०	५

नं	नाम	रु	आ
१२५.	दिव्यदेश विवेचन	०	१
१२६.	द्वन्द्वयुद्धसमीक्षा	०	१२
१२७.	वैदिकसर्वस्वकाविशेषाङ्क	१	८
१२८.	अद्वैतविवेचन	१	४
१२९.	सत्यार्थप्रकाश और श्रीवैष्णवसम्प्रदाय	०	६
१३०.	श्रीभगवदाराधनविधि	०	२
१३१.	तुलसीमाहात्म्यदीपिका	०	४
१३२.	पुरुषसूक्त (सटीक)		
१३३.	श्रीसूक्त		
१३४.	ईशावास्योपनिषत् (सटीक)		
मञ्जुभाषिणी संस्कृतभाषामयी साप्ताहिकी पत्रिका,		द्वार्षिकमूल्यम् ३ ०	

प्राप्तिस्थानम्—

श्रीमुदर्शनमुद्रायन्त्रालय,

Conjeeveram (Madras)